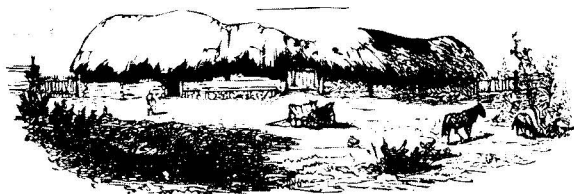

Олександр ОЛІЙНИК

**ЗАПОРІЗЬКИЙ
ЗИМІВНИК**

**ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ
(1734–1775)**

**Дике Поле
Запоріжжя
2005**

ББК 63.3(4Укр)46-294.1
УДК 94(477.64).03«18»
О-54

ПЕРЕДМОВА

Цю книжку було видано завдяки програмі дослідження східної України фонду ім.Ковальських Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету

Олійник О. Л.

О-54 Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя: Дике Поле, 2005.

Охороняється Законом України «Про авторське право та суміжні права»

Правове забезпечення –
юридична фірма «Щедрін і партнери»
69035, г. Запоріжжя, вул. Перемоги, 56-а
тел. (0612) 12-17-84, тел./факс (0612) 12-17-86
E-mail: schedrin_lf@reis.zp.ua

ББК 63.3(4Укр)46-294.1
УДК 94(477.64).03«18»

ISBN 966-8132-30-0

© Олійник О. Л., текст, 2005
© Дике Поле, оформлення, 2005

Козацький зимівник є самобутнім елементом суспільного устрою Запорозьких Вольностей XVI-XVIII ст. Відповідно жоден дослідник козаччини не оминав його своєю увагою. Проте наявна література у всій своїй сукупності може запропонувати лише приблизну і досить бідну на конкретні дані картину цієї, безперечно, суттєвої складової діяльності козацтва. Це стосується як технічних деталей, так і визначення соціально-економічного типу зимівчанського господарства. Головною причиною є розпорошеність джерельної бази, хоч для допитливої публіки таке пояснення є маловтішним. Рукопис монографії О.Л.Олійника є першою системною спробою подолати труднощі, пов'язані з реконструкцією побудови і функціонування системи козацьких зимівників і здійснити повномасштабне дослідження цієї оригінальної і важливої теми.

Необхідно відзначити достатньо високий науковий рівень здійсненого О.Л.Олійником дослідження. Автор ретельно зібрав наявні документи і матеріали, які містять хоч найменшу частку інформації про козацький зимівник – актові документи і наративи, картографічні матеріали, плани, описи. Особливо цінний результат, на нашу думку, дало опрацювання документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, карт XVIII – початку XIX ст., використання даних археології. Спеціально слід відзначити, що автор має досвід проведення власноручних археологічних розкопок залишків запорозьких зимівників. Щоб подолати розрізненість і фрагментарність інформації, автор виявляє дослідницьку винахідливість і часто вдається до власних підрахунків, експериментів, реконструкцій; цим він компенсує фрагментарність джерельної бази.

Автору вдалося відтворити цілісний світ того комплексу багатогалузевого господарства, міжлюдських стосунків, архітектурних і фортифікаційних форм та адміністративних структур, які зазвичай позначають коротким понят-

тям «зимівник». Автор ретельно аналізує неповторні самотні форми землеволодіння і землекористування, відтворює технологію багатогалузевого господарства південно-українських степів, змальовує різні соціальні типи зимівчан, реконструює їх психологію і побут.

Така увага до деталей, конкретно-історичний підхід до аналізу історичних явищ відповідає сучасним перспективним методам дослідження з їх увагою до історико-антропологічних сюжетів, підкресленою увагою до пізнавальних можливостей мікроісторії.

Оригінальне дослідження О.Л.Олійника, безперечно, сприятиме уточненню комплексу наших уявлень про характер і закономірності побутування запорізького козацтва. Але ця книга також задовольнить інтелектуальні прагнення тих, хто просто любить хорошу книгу з історії.

Зав. кафедрою історії України
Запорізького державного університету
доктор історичних наук,
професор С.Р.Лях
11 жовтня 2004 р.

*Присвячується пам'яті
видатної дослідниці історії
Запорозького козацтва
Олени Апанович*

ВСТУП

Запорозьке козацтво відіграло визначальну роль у становленні української нації. Історія його мала також загальноєвропейське значення і помітно впливала на долю народів Південно-Східної та Центральної Європи. Переможна, невпинна боротьба запорожців проти Оттоманської Порти і воєнні перемоги у визвольних змаганнях українського народу зажили запорожцям великої слави у всій Європі. Цілком логічно, що предметом особливої уваги дослідників козацтва ставали перш за все військово-мілітарні аспекти історії козацтва, його роль у визвольних змаганнях та політична історія. Згодом увагу дослідників стали привертати лідери козацької спільноти і окремі соціальні питання. Словом, успішно писалася загальна історія козацтва в контексті макроісторії.

Але такий підхід на сьогодні видається дещо однобоким. Адже козацтво як неповторне, самотнє явище відзначалося не лише своєю воїнською звитягою, а й конструктивною і прогресивною соціально-економічною діяльністю. Зокрема, самоврядування і демократизм їх спільноти були серйозною протипагою домінуючій загальноноспівітській тенденції до встановлення абсолютистських режимів. Створений козацтвом лицарський кодекс, доброзичливість у міжлюдських стосунках складали основу ко-

зацького світогляду, а неповторне розуміння запорожцями Бога зробило віру глибоко органічним мірилом їх існування та єднання з навколишнім світом. Зрештою, вони створили оригінальний тип господарювання, який напрочуд вдало відповідав природним особливостям Південної України.

Сьогодні українська громада чекає більш ретельного вивчення окремих інституцій, явищ і процесів, які народили та протягом цілого історичного періоду жили це, багато в чому унікальне явище на ймення Запорозьке козацтво. Необхідність урізноманітнення тематики козакознавчих студій збігається із суттєвими зрушеннями у загальних методологічних позиціях історичної науки в цілому. Зокрема, посилюється інтерес сучасних істориків до мікроісторії та культурної антропології. Мікроісторія, вводячи різноманітні й численні пізнавальні контексти, передбачає, що кожен історичний персонаж бере участь у процесах різних масштабів і різних рівнів, від локального до глобального. Немає протиставлення історії локальної і глобальної. Навпаки, саме звернення до досвіду індивіда, групи, території дозволяє вловити сутність всесвітнього історичного процесу.

Козацький зимівник XVI–XVIII ст. і був однією з тих історичних форм, у яких відбивався увесь комплекс характерних рис епохи – від економічних відносин доби бароко до формування менталітету. Протягом усього часу існування Запорозьких Вольностей у наших степах розвивалася самобутня зимівнича форма господарювання, яка обумовлювалася глибокими колонізаційними* процесами на степових просторах Південної України, що і викликали появу козацтва. Кожен народ має свої особливості, сформовані під впливом певних геополітичних чинників. Зимівничо-хутірська форма господарювання завжди вирізняла українців з-поміж інших народів. І це не могло не вплинути на деякі особливості їх світогляду і ментальності, сформова-

них у гострій конкурентній боротьбі з сусідніми етносами. Ці особливості були настільки помітними, що дали підставу деяким видатним громадсько-політичним діячам XIX – початку XX ст. говорити про хутірську психологію українців.¹ Зокрема, про їхню відчуженість, замкненість і загалом про провінційність та певну неповноцінність історичного життя українського народу.

Колонізація Південної України українським етносом зумовила гостру необхідність в якихось базових осередках для ватаг промисловиків. Ними і стають так звані коші, де взимку перебувала частина ватаги або артілі промисловців на чолі зі своїм обраним ватагом-батьком. Ці опорні бази-коші власне і були першими зимівниками. На їх основі формувалися курені, а їх федерація пізніше об'єдналася в Січі. Народжений буферною зоною лісостепової смуги та господарською конкуренцією між осілим слов'янським населенням та кочовиками степів зимівник завжди був опорним пунктом колонізації південних степів українським населенням (запорозжцями) і основою їх господарювання. Ця конкурентна боротьба тривала досить довго і відбилася в основних етапах розвитку зимівника.

Пройшовши складний шлях історичного розвитку – від тимчасового сезонного стану ватаги рибалок чи мисливців, через домінанту скотарства, зимівник за часів Нової Січі став багатопрофільним фермерським господарством капіталістичного типу. Це був шлях від екстенсивного здобичництва – до інтенсивного землеробства. Але завжди це було товарне господарство, зорієнтоване в першу чергу потребами ринку. Загалом, зимівник мав значні успіхи в розвитку рільництва та скотарства в окремих паланках Запорозьких Вольностей.

Отже, актуальність обраної нами теми обумовлюється, перш за все, з'ясуванням місця і ролі зимівника в історії

* Під терміном колонізація мається на увазі виключно заселення і освоєння окраїнних земель. (БСЭ т.22.С.30)

¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані під редакцією Юрія Луцького. Нью-Йорк; Торонто; УВАН у США, 1984. – С. 14.

Запорозького козацтва та його значущості у вирішенні загальнополітичних проблем запорізької спільноти. Вирішення зазначених проблем дозволить глибше зрозуміти суть процесів, що протікали на території Вольностей у часи Нової Січі, збагнути і відтворити основні напрямки і перспективи господарського та загальноекономічного розвитку Запорозьких Вольностей, повніше розкриє механізми взаємодії володарів зимівників з владними структурами і визначить місце зимівника не лише в економічному, але й у соціально-політичному устрої Запорозьких Вольностей досліджуваного періоду.

Дослідження проводилося на основі аналізу комплексу джерел, безпосередньо пов'язаних, перш за все, з економічними, соціальними, правовими, політичними і природоохоронними аспектами, що так чи інакше торкалися однієї з основних інституцій Запорозьких Вольностей – козацького зимівника та всього, що з ним було пов'язано.

Зимівник ми розглядаємо разом з усією системою взаємозв'язків з іншими структурами Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі, коли він став основною формою господарювання з широким використанням вільної найманої праці, відповідною галузевою спеціалізацією та широким розвитком торговельних відносин. Його існування сприяло накопиченню у певної частини запорожців значного капіталу, який у перспективі міг і мав стати основою для розвитку промисловості. Саме зимівниче господарство сприяло народженню того середнього класу землевласників, який швидко перетворювався на провідну політичну силу запорозького товариства. Отже, метою даного дослідження є історична реконструкція запорозького зимівника як однієї з основних складових господарського, соціального та адміністративного розвитку запорозького козацтва періоду Нової Січі. Власне, це є перше комплексне дослідження запорозького зимівника, де висвітлюється роль зимівничої форми господарювання в економічному освоєнні краю. У представленій роботі перш за все визначається

кількість і щільність розташування зимівників в окремих паланках і на всій території Вольностей. Розглядається соціальний склад їх мешканців та демографічні процеси, що в них протікали. Визначаються архітектурні особливості помешкання і усієї садиби зимівника, сформованої під впливом не тільки природно-кліматичних умов, але і певних військово-стратегічних міркувань. Визначається вплив зимівника на економічний та соціально-політичний розвиток регіону. Важливим аспектом дослідження є визначення місця зимівника в територіально-адміністративному устрої Вольностей періоду Нової Січі, його вплив на формування системи природокористування в Запорозьких Вольностях, а також на формування світогляду і психологічного типу запорожців.

Хронологічні межі роботи охоплюють останні сорок років існування Запорозьких Вольностей. Це період з 1734 року (час переходу запорожців у підданство Російській імперії) і до їх ліквідації царатом у 1775 році.

Географічні межі території Війська Запорозького Низового можна окреслити басейнами річок Дніпра і Південного Бугу. Офіційно південні кордони Запорозьких Вольностей визначалися так званим «інструментом» 1742 року між Російською імперією та Портою Оттоманською. Зокрема, визначалися кордони в таких межах: з півдня лівого берега Дніпра кордон проходив по Кінських Водах, верхів'ях річок Токмачки, Берди (до гирла останньої), берегом Азовського моря, від гирла Кальміуса вгору степом до верхів'я Вовчої та Самари, по Орелі до самого Дніпра. Правим берегом Дніпра до утворення провінції Новосербія північний кордон проходив по річці Тясмин, далі Синюхою і Бугом ішов на південь, а тоді степом повертав на схід, перетинаючи в середній течії Мертві Води, Єланець, Інгул, Інгулець і виходячи до Дніпра (мал. 3).

В сучасному ж адміністративному поділі України Запорозькі Вольності – це вся Дніпропетровська область, значна частина Запорізької, Херсонської, частина Мико-

лаївської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Одеської областей. Площа цієї території дорівнювала близько 80555 тис. км², що вдвічі більше, ніж територія сучасної Швейцарії чи Молдови, і трохи менше за Австрію.

Виходячи з досвіду вивчення зимівничої форми соціального життя, автор відстоює такі положення:

– виникнення зимівників було зумовлене з одного боку необхідністю продовження внутрішньої колонізації та господарського освоєння віддалених південно-східних територій Речі Посполитої, з іншого – потребою розпочинати зовнішню колонізацію сусідніх територій;

– упродовж свого існування зимівник став головною формою господарської діяльності запорожців і основою їх економічної діяльності;

– значне збільшення кількості зимівників у часи Нової Січі призводить до все помітнішої їх соціально-політичної ролі. Вони посідають чільне місце у військово-стратегічній доктрині Війська Низового і все активніше впливають на зовнішньополітичні процеси;

– протягом свого розвитку зимівник пройшов складний шлях становлення як у господарському, так і в архітектурному плані, набувши рис класичного хутірського господарства товарного спрямування;

– пропонується типологізація зимівничих господарств, яка передбачає чотири їх основні типи: кузовий; класичний; фермерський та поміщицький, з багатьма перехідними і проміжковими формами;

– соціальний склад зимівника і рівень стосунків між його господарями та мешканцями говорять про переважно капіталістичні договірні стосунки, в основі яких лежала особиста воля кожного члена громади;

– зимівнича форма господарювання значною мірою впливала на формування і становлення особливого психотипу запорожців і самодостатньої системи природокористування, яку можна вважати основою теорії ноосфери, пізніше сформульованої нащадком запорожця академіком В.І.Вернадським.

Враховуючи багатоплановість і складність поставлених завдань, слід наголосити, що їх вирішення можливе лише при умові поетапного дослідження зимівничого господарства в динаміці протягом усієї історії існування Запорозьких Вольностей. Прагнення якнайповнішого висвітлення низки питань, пов'язаних з зимівничою формою господарювання, вимагає розгляду зимівника в сукупності з іншими чинниками суспільно-політичного життя Вольностей – у всій їх складності і взаємозалежності. Саме така широка постановка питання, на нашу думку, дасть можливість більш об'єктивно реконструювати і визначити місце зимівника в широкому розмаїтті життя і діяльності запорозького козацтва.

* * *

Всю історіографію питання може бути розподілено на дві групи. До першої слід віднести дослідження, безпосередньо присвячені запорозькому зимівнику. До другої, значно більшої групи, належать роботи, де зимівник розглядався в контексті історії козацтва або загальної історії України. В останніх зимівникові присвячено спеціальні розділи або розглядалися окремі аспекти, що були пов'язані з зимівником у загальноісторичному контексті.

У зв'язку з історіографічною традицією акцентувати увагу на військовій історії запорозького козацтва перші праці, присвячені проблемі запорозького зимівника, з'являються лише на початку ХХ століття. В невеличкій за обсягом (лише 11 сторінок) книжці професора В.О.Біднова – «Запорозьський зимівник», яка вийшла у 1916 році, було зібрано всі відомі на той час дані про зимівник.² За словами самого автора, це видання не претендувало на науковість і було швидше науково-популярним. Таку скромну самооцінку не поділяла Наталія Полонська-Василенко, яка високо оцінила його роботу, зазначивши, що ця маловідома праця внесла багато нового до тлумачення економіч-

² Біднов В.О. Запорозьський зимівник. – Катеринослав, 1916.

них та соціальних взаємовідносин на Запорожжі.³ З такою оцінкою важко не погодитися не лише через те, що ця робота була написана з використанням втрачених на сьогодні архівних матеріалів, але й тому, що питання зимівника було вперше поставлено на чільне місце в усій історіографії Запорозького козацтва. Важливий сам факт окремого видання. Це свідчить про розуміння актуальності висвітлення соціально-економічного і господарського боку діяльності Запорозького козацтва. Через рік ця книжка була перевидавана в Катеринославі, але таким же малим накладом. На сьогодні ці видання стали бібліографічною рідкістю.

Майже 80 років потому вийшла робота А.В.Бойка «Запорозький зимівник XVIII ст.».⁴ Автором було введено до наукового обігу не тільки певну кількість документів з цієї теми, а й унікальний картографічний матеріал, який дозволяє значною мірою вирішити питання кількості та локалізації зимівників. Принаймні, це питання майже повністю вирішується для всієї території Великого Лугу. Публікація карти Великого Лугу підтвердила раніше зроблені нами розрахунки щодо щільності розміщення зимівників, які ґрунтувалися на фрагментарних картографічних матеріалах і проведених нами археологічних розвідках.⁵ У цій же роботі було зроблено чергову спробу визначити кількість зимівників на конкретній території. Також в ній визначається і характер відносин між зимівчанами та представниками владних структур Запорозьких Вольностей. Окремі питання життєдіяльності зимівника часів Нової Січі були висвітлені в нашій монографії «Запорозький зимівник», виданої невеликим накладом у 1997 році.⁶

³ Полонська-Василенко. Моя наукова праця. (Війна 1913-1916) // Український історик, 1983. – №№ 2-4.

⁴ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.

⁵ Олійник О.Л. Про локалізацію запорозьких зимівників // УІЖ, 1992. – С. 123-126.

⁶ Олійник О.Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997.

Досить цікавими є студії київської дослідниці Христини Лашенко.⁷ Спираючись лише на архівні документи Коша Нової Січі, вона подала локалізацію запорозьких зимівників на основі реєстру татарських претензій, що логічно доповнило вищезгадані праці. Результати археологічних досліджень зимівників у Запорізькій області, проведені Д.Я. Телегіним у кінці 70-х років минулого століття, виявилися досить цікавими і дали додаткові матеріали для подальшої реконструкції досліджуваного об'єкту.⁸

Подальша робота в цьому напрямку має дати якісно нові результати, які дещо по-новому висвітлять історію Запорозького козацтва для прийдешніх поколінь.

Не можна сказати, що в історії Запорозького козацтва економічним питанням і, зокрема, зимівнику зовсім не приділялося ніякої уваги, але цей момент або зовсім тонує в загальному тоні козацької войовничості, або, за деякими винятками, не відбивав реальної дійсності. В цьому розумінні історіографію даної проблеми можна умовно поділити на такі чотири періоди: перший – II пол. XIX – поч. XX століття; другий – 20-ті – поч. 30-х років XX ст.; третій – з 40-х по кінець 80-х років XX ст. і четвертий – з 90-х років XX ст. і до сьогодні.

Перший період окреслюється другою половиною XIX – початком XX століття. Йому притаманне неоднозначне ставлення до запорожців. З одного боку спостерігається певне захоплення історією Запорожжя та його ідеалізація, а з іншого – маємо відверто упереджені підходи, які повністю заперечують будь-який конструктивізм в історії Запорозьких Вольностей. Така суперечливість пояснюється за-

⁷ Лашенко Х.Г. Реєстри татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1994. – Т. 1. – С. 175-179.

⁸ Телегін Д.Я. Козацька сторожа. Остатки землянок XVI–XVII вв. в Запорозькій області // Пам'ятки України, 1997. – С. 61.

родженням і розвитком двох історичних напрямків щодо оцінок і зображення життя не тільки запорожців, а й усього українського народу. Це період початку боротьби двох історичних шкіл: загальноімперської і власне національної української. То ж не дивно, що праці цього періоду інколи суперечливі й непослідовні.

З робіт загальноісторичного характеру, де зимівнику приділено належну увагу, щонайперше слід згадати працю Аполлона Скальковського, якому належить честь рятівника унікального комплексу документів архіву Нової Січі, та його упорядника і першого дослідника. У відомій «Історії Нової Січі, або останнього Коша Запорозького», яка витримала три прижиттєвих видання (1841; 1846; 1885–86 років), питанням зимівничого господарства було присвячено окремий VII розділ – «Громадське господарство, прибутки й повинності Війська Запорозького.»⁹ В ньому А. Скальковський навів дані розташування зимівників по паланках, розглянув систему оподаткування та охарактеризував основні галузі господарства зимівника. Окремі відомості про зимівник зустрічаються і в інших розділах. Загалом ця монографія є цілісною і фундаментальною. Залучення автором до наукового обігу низки документів, наведених у третьому розділі книги, робить її особливо цінною для сучасних дослідників.

У іншій своїй праці – «Досвід статистичного опису Новоросійського краю»¹⁰ – автор детальніше зупинився на загальноекономічних питаннях, розглядаючи зимівник як статистичну одиницю, яка характеризувала рівень економічного розвитку регіону. Скальковський зазначав, що розвиток землеробства був можливий лише при певній залюдненості цих територій. Він перший робить спробу визначити рівень врожайності і загальної продуктивності окремих галузей господарства запорозьких зимівників.

⁹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дн-ськ, 1994. – С. 142–160.

¹⁰ Скальковський А.О. Опыт статистического описания Малороссийского края: В 2 т. – Одесса, 1853.

Одним з перших порушив питання колонізації Південної України П.Щебальський. Незважаючи на те, що він цей процес тісно пов'язував з діяльністю Г. Потьомкіна, наведена ним «Ведомость именіям й зимовникам бывшего Запорожья...», змусила автора зробити припущення, що «Необыкновенно быстрое увеличение народонаселения, кажется, достаточно опровергает весьма распространённое мнение, будто Потемкин строил декорации селений и сгонял народ издалека, когда Екатерина обозревала край...»¹¹

Важливий внесок у вивчення основи економічної діяльності, а саме в дослідження процесу становлення системи землеволодіння на території Запорозьких Вольностей вніс академік Д.І. Багалій. Ще у 1883 році в журналі «Киевская старина» вийшла його праця «Займанщина в Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.»¹² В ній автор переконливо довів, що приватна земельна власність в Україні, зокрема і на території Запорозьких Вольностей, сформувалася на основі займанщини. Вона мала як суспільний, так і приватний характер. Причому останній, за словами автора, затвердився дуже швидко. Пізніше, у 1920 році в Харкові вийшло друге, значно доповнене його видання – «Заселення південної України і перші початки її культурного розвитку.»¹³ Тут автор поглибив свої попередні висновки щодо ролі зимівників у колонізаційних процесах на Півдні України, стверджуючи, що запорожці, як вихідці з хліборобів, ніколи не кидали заняття батьків. Багалій переконливо довів нерозривність процесу розвитку запорозького козацтва з історією Південної України. Аналізуючи

¹¹ Щебальський П. Потемкин и заселение Новороссийского края // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих, издаваемых В.А. Дашковым. – Москва, 1868. – Кн. I. – С. 130–175.

¹² Багалій Д.І. Займанщина в Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. // Киевская старина, 1883.

¹³ Багалій Д.І. Заселення Півдня України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.

факти тієї доби, він показав, що подальший розвиток Південної України після зруйнування Січі був продовженням її економічної та культурної традиції.

Серед дослідників козацтва взагалі, і його господарської діяльності зокрема, окремо слід виділити академіка Д.І.Яворницького. Практично у всіх своїх роботах він так чи інакше торкався питань, пов'язаних із зимівником. І якщо в монографії «Як жило славне Запорозьке Низове Військо» проблемам зимівника було присвячено один окремий розділ¹⁴, то у своїй тритомній «Історії Запорозького козацтва» він присвятив питанням господарської діяльності запорожців кілька окремих розділів, які становили третину обсягу всього першого тому. Окремо виділивши кожен галузь господарства і детально описавши побут та устрій зимівника, автор на основі власних археологічних досліджень розробив і подав «план зимівника запорозького» – схему з детальною експлікацією. На жаль, він не повідомив, що лягло в основу цього плану-схеми. Тому додатково проаналізувати і перевірити це джерело неможливо. Взагалі, особливістю вищезгаданої роботи є широке використання археологічного та етнографічного матеріалу, що в поєднанні з архівними даними зробило її неперевершеною в багатьох аспектах.¹⁵

У роботі «Історія українського народу», яка була надрукована в 1906 році в Петербурзькому збірнику «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время», а українською мовою – у Харкові 1922 року, О.Я.Єфименко висловила думку по те, що зимівник зі своїм розвиненим скотарством і відносно незначним землеробським господарством складав той зародок приватної земельної власності, який не встиг остаточно розвинути.¹⁶ В цілому авторці вдалося зробити правильні висновки щодо

¹⁴ Яворницький Д.І. Як жило славне Запорозьке Низове Військо. – Катеринослав, 1914. – С. 5-12.

¹⁵ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3 т. – К., 1991.

¹⁶ Єфименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 348.

процесів і перспектив економічного розвитку запорозької спільноти.

Другий період окреслений 20-ми – початком 30-х років ХХ ст. В цей час загальнонаціональне піднесення сприяло появі кількох важливих праць з юридично-правових та соціально-економічних питань історії козацтва, де зимівнику приділялася значна увага. Саме в цей період з'являються ґрунтовні роботи, які поставили на порядок денний економічні та господарські аспекти вивчення запорозького суспільства.

Робота О.Рябініна-Скляревського «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша ХVІІІ століття» також побіжно висвітлює окремі аспекти економічної діяльності запорожців, які великою мірою впливали на соціально-політичний стан більшої частини запорозької громади.¹⁷ Автор стверджував, що в період Нової Січі хліборобство почало активно конкурувати зі скотарством, і доба розвитку торговельного капіталу захопила Запорозжя, яке втягувалося у транзитну торгівлю. Він детально охарактеризував еволюційні зміни в козацькому суспільстві, які сталися завдяки значним економічним зрушенням, і в яких зимівник відігравав провідну роль. Ця робота так і залишилася ненадрукованою, що значно обмежує можливості знайомства з нею загалу дослідників.

Монографія М. Кириченка «Соціально-політичний устрій Запорозжя ХVІІІ століття», яка вийшла в Харкові 1931 року, стояла значно ближче до висвітлення проблем зимівника.¹⁸ Автор гостро критикував окремі позиції попередніх дослідників. Він досить детально розглянув витoki і роль приватної власності, підкреслюючи, що вона була основою запорозького господарства, і за часів Нової Січі вже мала глибоке коріння та досягла значних розмірів. А зимівник, за його словами, був справжнім осеред-

¹⁷ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша ХVІІІ ст. (рукопис).

¹⁸ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя ХVІІІ ст. – Харків, 1931.

ком запорозького сільського господарства і відігравав у цьому провідну роль. М.Кириченко переконливо довів, що запорозьке господарство ніяк не було замкненим та самодостатнім, як не було і додатком до загальноросійського господарства. Тісно пов'язане з європейським господарством та ринком, воно мало можливість не плентатися в хвості російсько-поміщицької оброчної системи, а виходити на ширші шляхи, набирати прогресивніших форм. В цілому згадана робота має глибоку аналітичну основу, чим якісно вирізняється з великої кількості описових праць того періоду.

Чільне місце в дослідженні, перш за все, правової бази Запорозьких Вольностей і зимівника належить академіку М.Є.Слабченку. Вчений присвятив свої студії соціально-економічній характеристиці, соціальній структурі і адміністративно-юридичному устрою Запорозьких Вольностей.¹⁹ Так, у праці «Паланкова організація Запорозьких Вольностей», автор вважав зимівник за нову форму життя.²⁰ На його думку, зимівник відігравав вирішальну роль у внутрішньому устрої Запорозьких Вольностей. Він дійшов висновку, що зимівчани своїм складом і залежністю від володаря зимівника перебували у фаміліянтних стосунках. Ці, економічно міцні і незалежні володільці, починали грати все більш помітну роль у внутрішньому житті Вольностей, а зимівник сприяв загостренню стосунків між паланкою і самою Січчю. У своїй монографії «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни», у першій її частині під назвою «Господарство Гетьманщини в XVII-XVIII ст.» він зробив важливий висновок про те, що Запорожжя в загальноекономічному розвитку не являло собою якоїсь оази в Європі. Навпаки, вважає автор, воно було в дуже тісних

стосунках з сусідніми європейськими економіками і конструювало своє господарство за їх зразком.²¹

За обсягом використаного матеріалу, за методикою його опрацювання, органічним поєднанням в ній політичних, економічних і правових аспектів, за глибиною зроблених висновків названа праця може вважатись зразком наукового дослідження. Взагалі, у своїх працях М.Є.Слабченко подав нову схему історії Запорожжя, яка і до сьогодні не втратила свого наукового значення.

Вагомий внесок у вивчення зимівничого господарства зробила Н.Д.Полонська-Василенко. Проаналізувавши опис майна, конфіскованого в зимівниках репресованих російськими військовими командами запорожців, вона зробила ґрунтовні висновки стосовно рівня розвитку окремих галузей зимівничого господарства, окресливши при цьому можливі перспективи його розвитку. У своїй праці «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя» авторка навести порівняльні таблиці майнового забезпечення і господарської спеціалізації окремих господарств, які мають важливе значення для сучасних дослідників.²² У пізніших своїх загальних дослідженнях, які виходили за кордоном, авторка значно поглибила і узагальнила ці висновки, що й поставило її праці в ряд найкращих надбань національної історіографії.²³

Третьому періоду історіографії дослідження нашої теми, який тривав з 40-х по кінець 80-х років, притаманні крайнощі, характерні для радянської історіографії. Одні дослідники занадто «пролетаризували» запорожців, підкреслюючи і перебільшуючи їх класово-бунтівні нахили. Вони ви-

¹⁹ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. IV.

²⁰ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 159-252.

²¹ Слабченко М.Є. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: Ч. I // Господарство Гетьманщини в XVII-XVIII ст. – Одеса, 1922-1925.

²² Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя // Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 43-206.

давали їх за своєрідних люмпенів, які не знали і не терпіли над собою ніякої влади та експлуатації, які нібито тільки й здатні були на деструктивну діяльність – походи, війни, повстання, гайдамакування і т. і. Інші автори тримались діаметрально протилежних поглядів, вбачаючи в козаках-зимівцях виключно фундаторів так званого «українського буржуазного націоналізму». Але найхарактернішим було відверте ігнорування цієї доби в історії нашого народу. Тема козацтва взагалі була небажаною, і тому в цей період вишло найменше публікацій на цю тему.

Панівна на той час марксистсько-ленінська методологія змушувала дослідників застосовувати класовий підхід у вивченні будь-яких історичних явищ та процесів. Такий однобічний підхід був абсолютно не виправданим і певною мірою зашкодив розвитку історіографії. Але він не завадив окремим ученим зробити цікаві та конкретні висновки у вивченні загальних питань історії Запорозького козацтва.

В.А.Голобуцький торкався питань зимівника у своїх роботах «Запорозька Січ в останні часи свого існування» та «Чорноморське козацтво». Але головною його роботою цього періоду слід визнати монографію «Запорозьке козацтво». В останньому її розділі про Нову Січ запорозькому зимівнику присвячено кілька сторінок. Цінність цієї роботи полягає у введенні до наукового обігу значної кількості документів з архіву Коша Нової Січі. Але в нашому випадку головною слід вважати роботу «Запорозька Січ в останні часи свого існування».²⁴ Тут автор досить вдало змалював еволюцію зимівничого господарства, його продуктивність, галузеву спеціалізацію, організацію та устрій.

Наголошуючи на пріоритетному розвитку землеробства в зимівничих господарствах періоду Нової Січі, автор робить цілком справедливий висновок про те, що «...крупний зимівник все більше набирав ознак буржуазного гос-

подарства. Відсутність кріпацтва сприяла господарському зростанню Запорожжя й більш швидкому розвитку тут капіталістичних стосунків.» В.А. Голобуцький розглядав і інші галузі господарства – торгівлю, окремі види ремесел. Особливу увагу приділяв стану найманців у господарствах запорожців і в першому виданні 1954 року, на нашу думку, дещо перебільшував соціально-класовий фактор. Наприклад, говорив про «безсовісну експлуатацію» там, де відносини найму-продажу робочої сили носили природний характер. Але, зважаючи на час написання цієї монографії, слід об'єктивно її оцінити.²⁵

О.І. Дружиніна у праці «Северное Причерноморье 1775-1800 гг.» (1959 р.) наголошувала на екстенсивності господарства запорожців з дуже слабким розвитком землеробства на території Вольностей.²⁶

У контексті заселення та освоєння територій Південної України питань зимівника і зимівчан торкався і В.М. Кабузан у монографії «Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX вв.»²⁷

Ця робота містить великий статистичний матеріал і робить висновок про досить щільне заселення краю ще за часів існування Січі, що давало змогу запорожцям переходити до інтенсивного ведення господарства. Автор, зокрема, наголошував на значному розвитку землеробства в північних паланках Вольностей. Завдяки цьому на початок 60-х років XVIII ст. запорожці не тільки повністю задовольняли власні потреби в збіжжі, а й експортували значну його кількість до сусідніх країн.»

Початок лібералізації суспільного життя 90-х років призвів до активнішого і, головне, об'єктивнішого вивчення історії Запорозького козацтва. Зокрема, склалися добрі передумови вивчення основи економічної діяльності Запоро-

²⁵ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1994.

²⁶ Дружиніна Е. Северное Причерноморье 1775–1800 годов. – М., 1959. – С. 51.

²⁷ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX вв. – М., 1976. – С. 98.

зьких Вольностей – зимівника. Розпочався четвертий період в історіографії зазначеного питання. З надбанням нашою державою незалежності для сучасних дослідників відкрились нові можливості для написання більш об'єктивної і багатопланової національної історії. І цей процес дедалі стрімкіший. Хоча й досі не з'явилося жодної фундаментальної праці з історії економічного розвитку Запорозьких Вольностей, де б зимівничому господарству була приділена увага, на яку він заслуговує. Сучасні дослідники, за невеликим винятком, продовжують надавати перевагу військово-політичним аспектам життя запорожців і всієї України.

Намагаючись привернути увагу сучасників до проблем конструктивної діяльності запорожців і, перш за все, до їхніх господарських здобутків, О.М.Апанович у своїх статтях: «Агрокультура українського козацтва» та «За плугом Господь іде»²⁸ уже самою назвою підкреслила вагу і значення цієї проблеми, акцентувавши увагу саме на ролі запорозьких зимівничих господарств у процесі становлення національної агрокультури. Важливість цих робіт полягає в тому, що авторка фактично дає відповідь радянській історіографії, яка в цілому відмовляла запорожцям у зайнятті землеробством.²⁹ Вона переконливо довела, що саме особливий тип козака-аграрія став основою формування української нації.³⁰

Праця В.О. Пірка «Заселення степової України в XVI – XVIII ст.», за словами автора, стала відповіддю на потребу спростувати політичні спекуляції навколо твердження щодо прогресивності колонізаторської політики царату і проти приниження ролі українців в освоєнні степу.³¹ Авторіві це цілком вдалося. Широко використовуючи архівні

²⁸ Апанович О.М. За плугом Господь іде // Історія України. – 2000. – № 1, січень. – С. 3-5.

²⁹ Апанович О.М. Агрокультура українського козацтва // Українська культура. – 1998. – № 9-12. – С. 32-33.

³⁰ Апанович О.М. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 16-18.

³¹ Пірко В.О. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 3.

матеріали, він навів переконливі докази, що освоєння сучасної Донецької та Луганської областей здійснено завдяки запорозькій колонізації своїх віддалених територій на рубежі XVII – XVIII століть. При цьому автор побудував довершений ланцюг причинно-наслідкових явищ, що забезпечували успішність української колонізації. В її основі лежала конструктивна внутрішня політика Коша, яка створювала сприятливіші умови господарювання на території Вольностей. Це прискорювало процеси заселення навіть віддалених запорозьких земель. І провідну роль у цьому процесі відігравав зимівник. З нього постали майже всі населені пункти Південної України. В.О. Пірко висловив цілком слушну думку про те, що позитивні зрушення в заселенні Степової України на рубежі XVII – XVIII століть були перервані зруйнуванням у травні 1709 року московським військом Старої Січі і переходом запорожців у межі Кримського ханства.³² В більш ранній своїй статті «Стан землеробської культури півдня України у XVIII столітті» на основі порівняльного аналізу описів зимівника, зроблених у 30-х роках С. Мишецьким і в 60-х роках XVIII ст. М. Чернявським, автор стверджує, що основою зимівничого господарства часів Нової Січі було землеробство. Він зробив висновок, що в 70–80-х роках XIX ст. в основних рисах сформувалася землеробська культура регіону, яка увібрала в себе кращі традиції не лише землеробської культури українців, а й інших народів, що активно заселяли цей край.³³

Досліджуючи розвиток права власності в часи Нової Січі, І.М. Грозовський припускає можливість існування у запорожців двох категорій земель з різним правовим статусом. Землі першої категорії підлягали щорічному пере-

³² Пірко В.О. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 47.

³³ Пірко В.О. Стан землеробської культури півдня України у XVIII столітті // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дн-ськ, 1995. – С. 28-29.

розподілу між різними суб'єктами землекористування. До другої категорії він відносить вільні землі, якими, за дозволом Коша, міг володіти і користуватися до самої смерті кожен бажаючий. І саме ця категорія була основою для формування приватної власності на землю. Він стверджує, що зимівник і землю тоді розглядали як неподільні частини господарства, які за згодою Коша можна було навіть продати.³⁴ Шкода, що автор не навів жодного факту продажу господарства разом із землею, бо навряд чи приватна власність може існувати поза ринком, формування якого залежало від волі Коша.

Серед зарубіжних дослідників, які торкалися проблем зимівника, слід відзначити польського вченого Лешика Підгородецького. В своїй праці «Січ Запорозька», виданій у Варшаві 1970 року, він навів опис зимівника, зроблений на початку XIX століття. Незважаючи на те, що ця робота в цілому носить компілятивний характер, наведений у ній реалістичний опис збагачує наше уявлення про архітектурні і оборонні особливості об'єкту нашого дослідження.³⁵

Окремі аспекти життєдіяльності зимівника цікавили й інших авторів, які друкували свої розвідки у вигляді статей та повідомлень на сторінках численних журнальних видань кінця XIX – початку XX століття. До них слід, перш за все, віднести публікації А.Шиманова;³⁶ Е.Загоровського;³⁷ Л.Падалки;³⁸ А.Апостола;³⁹ М.Комаря;⁴⁰ В.Яс-

³⁴ Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775). – Харків, 2000. – С. 24–26.

³⁵ Leszek Podhorodecki. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1970. – S. 63.

³⁶ Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // Киевская Старина. – 1883. – Кн. VII.

³⁷ Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. (ЗООИД). – Одесса, 1913. – Т. 31.

³⁸ Падалка Л. Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь? // Киевская Старина. – 1893. – Т. 41. – С. 251.

³⁹ Апостолов А. Запорожье, страна и народ. – Харьков, 1903.

⁴⁰ Комарь М. Про Запорожські Вольності. – Одеса, 1907.

требова⁴¹ та інші статті, які додавали окремі, досить важливі штрихи до вивчення проблем запорозького зимівника.

Таким чином, оглядаючи історіографію питання вивчення запорозького зимівника, ми можемо зробити висновок, що дослідники першого періоду були зосереджені головним чином на накопиченні необхідних архівних матеріалів. У цей час створювалася джерельна база і досить активно публікувалися окремі знайдені архівні документи, де так чи інакше було відображено стан розвитку козацького господарства. А численні публікації з загальних питань історії України чи історії Запорозького козацтва лише торкалися окремих проблем запорозького зимівника та носили здебільшого описовий характер. На накопиченому матеріалі дослідники другого періоду вже могли робити окремі узагальнення, і тому цей досить короткий часовий проміжок дає чи не найбільше публікацій, де предмету нашого дослідження було приділено значну увагу. На жаль, упродовж третього періоду помітного просування вперед у вивченні запорозького зимівника не спостерігалось – аж до наших днів.

Тому можемо констатувати, що загальноекономічні питання, а також питання господарської діяльності запорожців часів Нової (Підпільненської) Січі, і перш за все основи їх господарства – зимівника, на сьогодні залишаються мало дослідженими. І цей бік життя запорожців нам відомий у досить загальних рисах. Розгляд ряду суто економічних питань без дослідження соціальних та правових моментів не дозволить нам вирішити завдання, поставлені у даній роботі, а тому поряд з економічним блоком питань слід розглянути проблему соціального складу зимівника, його юридичного статусу та місця в територіально-адміністративному устрої Вольностей. Крім того, неможливо обминути увагою і деякі культурологічні та духовні проблеми, як і проблеми природокористування.

⁴¹ Ястребов В. В запорожском захолустье // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – С. 721.

* * *

Будь-який дослідник минувшини обов'язково керується теоріями й поглядами, запозиченими із загального фонду людської культури. Фонд історичної пам'яті становлять насамперед писемні джерела, на яких і базується розкриття всього багатогранного історичного процесу кожного народу і людства в цілому. Від кількості і якості збережених писемних джерел з різних епох і періодів кожного народу безпосередньо залежить повнота і точність висвітлення його історії.⁴² Занадто драматична історія України не сприяла збереженню писемних джерел нашого народу.

Основу джерельної бази дослідження складають документи дванадцяти фондів, восьми архівів, бібліотечних і музейних зібрань України та Російської Федерації. За формальною ознакою джерела з історії запорозького зимівника можна поділити на опубліковані та неопубліковані. Серед опублікованих документів не останнє місце займають законодавчі акти в «*Полном собрании законов Российской империи с 1649 г.*» (видання 1830 р., т. 20-25).⁴³

Значна кількість документів з історії Запорожжя 1715 – 1774 років була опублікована у XIV томі «*Записок Одесского общества истории и древностей*» А.А.Андрієвським.⁴⁴ Подібну роботу провів і П.О.Іванов, видавши в XX томі того ж таки часопису «*Материалы по истории Запорожья в XVIII веке.*»⁴⁵ Долучився до цієї справи і Д.І.Яворницький, який зібрав та видав збірку документів «*До історії степової України.*»⁴⁶ Темі соціально-політичних стосунків

⁴² Сохань П., Лозенко Л. Повернути писемні скарби // Київська Старовина. – 1993. – №2. – С.2.

⁴³ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Т. 20.

⁴⁴ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андрієвським. – Одесса, 1886.

⁴⁵ Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // ЗООИД. – К., 1883. – Т. XX.

⁴⁶ Яворницький Д.І. До історії степової України. – Дн-ськ, 1929.

було присвячено збірку документів «Селянський рух на Україні».⁴⁷

Разом з тим більша частина документів не тільки не опублікована, але й достатньо не вивчена. На заваді цьому стоїть певна фрагментарність джерельної бази, розпорошеної по різних архівосховищах кількох країн. Переважна частина їх знаходиться в архівних зібраннях Києва, Херсона, Дніпропетровська, Сімферополя, Москви, Петербурга, Кракова, Варшави, Стамбула та інших вітчизняних і закордонних архівних установ.

Головним чином було використано комплекс документальних джерел Центрального Державного історичного архіву України з фонду «Архів Коша Нової Січі» №229. На сьогодні це єдиний у своєму роді комплекс запорозьких документів. Від першопочаткового корпусу джерел з різних причин уціліла лише частина. За оцінками фахівців ми маємо лише дві третини з того, що мало б бути.⁴⁸ Це дещо гальмує процес вивчення та реконструкції запорозького зимівника і заважає реалістичному відтворенню соціально-економічної історії запорозького козацтва, в якій зимівник відігравав важливу роль. Однак комплексний аналіз джерел різного походження і видової ознаки та подальша евристична робота дозволять максимально заповнити ці лакуни.

Нами залучалися і картографічні матеріали, зокрема фонди цього ж архіву: №№ 51,59,763. Використовувались і документи інших, теж досі не виданих комплексів. Зокрема, – комплекс документів Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського – фонд № 9 – «Архів фортеці Святої Лизавети.» Також – документи Державного архіву Херсонської області, фонд № 41. Окремі документи з фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Поля, Державного архіву Автономної Республіки

⁴⁷ Селянський рух на Україні (середина XVIII – I чверть XIX ст.) // Збірник документів і матеріалів. – К., 1978.

⁴⁸ Гісцова Л.З. Тези науково-практичної конференції з історії козацтва. – Запоріжжя, 1991. – С.12.

Крим – Фонд № 535. Серед закордонних архівних установ використано документи Російського державного військово-морського архіву у Санкт-Петербурзі – фонди №№ 117, 212, 227 та 233 та документи ВУА Російського державного військово-історичного архіву у Москві, фонд № 124 Російського державного архіву давніх актів. Крім того, широко використовувалися роботи краєзнавчого та етнографічного характеру попередніх авторів і сучасні археологічні розвідки.

Оскільки інформативна структура документів не збігається зі структурою дослідницьких прагнень автора, то численні пробіли даних щодо предмету дослідження змушували застосовувати оригінальну методологію, згідно з якою логічні міркування та порівняльні конструкції перемешуються з ретроспективним та системно-структурним методами. Використання класифікаційних схем, як і метод формулярного аналізу, створили достатню основу для кількісних підрахунків. Комбіноване застосування різних методів дало змогу виявити приховану інформацію і в такий спосіб підвищити рівень інформаційної віддачі, що є нагальною проблемою досліджень документів Запорозького Коша.

Порівняно незначна кількість архівних документів, які б стосувалися тих чи інших питань життя і діяльності зимівників, пояснюються об'єктивними причинами. По-перше, значна частина зимівників була підпорядкована паланковій адміністрації, а тому основна маса документів мала б залишатися в архівах паланкових центрів. Якесь частина справ залишалася у зимівчан. Їм, як суб'єктам господарської діяльності, що прагнули зберегти свої господарства і після ліквідації Січі, ці документи були потрібні й надалі, аби юридично підтверджувати та відстоювати свої власницькі права перед новим урядом. По-друге, період існування Нової Січі – це період майже суцільних воєнних кампаній проти Туреччини і Криму, в яких запорожцям відводилася досить активна роль. Вищеназвані події затулили собою природний господарчий прагматизм, а тому

в комплексі Архіву Коша переважають справи мілітарного характеру. Крім того, відсутність бюрократизму у внутрішньому житті Вольностей не сприяла накопиченню внутрішньогосподарських документів.

Отже, ту частину справ архіву Коша Нової Січі, де хоч якось відображена життєдіяльність зимівника, слід вважати щасливим винятком, а не правилом. І завдячувати такому «винятку» ми повинні, до певної міри, гетьманській і російській адміністрації – з одного боку, і активізації соціально-політичного руху у Вольностях – з іншого. Бо саме ці чинники поживляли канцелярську роботу Коша, а події, ними викликані, змушували січову адміністрацію складати різного роду звіти, реєстри і впроваджували нові відносини та правила.

За видовою належністю архівні документи з історії запорозького зимівника часів Нової Січі розподіляються на актові та справочинні. **Актові** джерела досить численні й поділяються на кілька груп – маніфести, накази, жалувані грамоти, положення та інструкції. Більшість із них на замовлення органів центральної влади Російської імперії або зусиллями окремих дослідників було опубліковано. Їх аналіз дає змогу дослідити державну політику Російської імперії стосовно явищ і процесів, які живили собою діяльність зимівників і впливали на загальний економічний та соціально-політичний стан Запорозького козацтва.

Справочинні джерела складаються з трьох досить великих груп – **адміністративно-розпорядчі**: ордери, пропозиції, інструкції; **інформаційно-звітні**: рапорти, донесення, промеморії; та **посвідчувально-інформаційні**: атестати, опитувальні листи, білети, векселі та квитанції.

Значну кількість документів цієї групи становлять ордери, накази, інструкції та пропозиції вищого керівництва російського цивільного та військового командування до Коша та відповідна до них звітна документація у вигляді рапортів та промеморій. Їх створенню сприяла мілітаризація життя цього регіону в означений період, а також поживлення гайдамацького руху. В цій групі документів

запорозький зимівник виступає опосередкованим об'єктом. Тому в інформативному плані ця група документів містить переважно загальностатистичні та окремі дані внутрішнього стану Вольностей. А також відображає політику російських урядових структур та окремих її представників щодо внутрішньополітичних процесів на Запорозжжі.

Другою за своєю кількістю і головною за своєю значимістю є група посвідчувально-інформаційних документів. Вони відображають механізм отримання землі, висвітлюють послужні списки окремих запорожців з біографічними елементами. Їх поява зумовлена документальним оформленням ієрархічних відносин за зразком загальноімперського бюрократичного механізму.

Справочинні джерела досить інформативні і відновлюють механізми взаємодії органів влади різного рівня з об'єктами господарчої діяльності, що дає багатий матеріал для їх історичної реконструкції.

Статистичні джерела представлені різного роду реєстрами, списками, зведеними відомостями мешканців окремих поселень. Велику за обсягом і досить цікаву роботу, зокрема для з'ясування питання кількості і локалізації зимівників, виконав Феодосій Макаревський, видавши у 1880 році «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии».⁴⁹

Наративні джерела репрезентовано низкою описових праць, серед яких окреме місце належить літописам про події національно-визвольних змагань українського народу. В них домінує військово-політичний аспект і єдина згадка про укріплення зимівників навколо Січі Іваном Сірком міститься лише в Історії Русів.⁵⁰

Сюди ж слід віднести і щоденники мандрівників, зведену розвідінформацію та різного роду письмові оповідання. Зокрема, свідчення російського військового інженера

⁴⁹ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880.

⁵⁰ Історія Русів Георгія Кониского архієпископа белорусского. – К., 1991. – С. 233.

князя С.І.Мишецького. Приймаючи участь у розмежуванні земель від Отоманської Порти з 1736 по 1740 роки, князь вів активну шпигунську діяльність проти запорожців і склав детальний звіт, який пізніше було опубліковано.⁵¹ Він описав устрій, звичаї, історію і вади Запорозжжя. Відомості про господарство виділені в окремому розділі, де йдеться про вольності, звичаї, достатки, здобичі, багатства та промисли, а також де і які поселення мають запорожці. Автор наголошував на розвитку промислів, скотарства й торгівлі в зимівниках. Але про землеробство він не згадував. Цей факт можна пояснити лише тим, що розмежовував він південні кордони з Портою, де землеробство на той час ще не було так розвинене, як у північних і центральних володіннях Запорозьких Вольностей. Запорозжці в цей час тільки-но повернулися під юрисдикцію Росії і не встигли за ці шість років як слід обжитися.

Інший офіцер – іноземець Станіслав Зарульський, який служив у російській армії і брав участь у походах проти Туреччини в 60-х роках, на відміну від свого попередника, в невеличкому творі «Описание о Малой России и Украине», наголошував на значному розвитку не тільки скотарства, а й землеробства, від якого «...получали они довольно разного хлеба».⁵²

Запорозжжя привертало увагу і академічної науки Москви. Одним з її представників був академік Гільденштедт.⁵³ Подорожуючи в районі східних кордонів Вольностей в 1773 – 1774 рр., він зазначав, що у запорожців тут до останньої війни були зимівники по Міусу і вітряки, де мололи багато борошна. Описував академік і рибальські знаряддя та промисли запорожців. Цікавим є його порівняння стану гос-

⁵¹ Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачалися и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – М., 1847.

⁵² Зарульский Станислав. Описание о Малой России и Украине. – М., 1847. – С. 22.

⁵³ Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773-1774 гг. // ЗООИД. – 1879. – Т. II. – С. 195-222.

подарства, побуту і загального рівня культури запорожців і росіян.

Ще один російський учений-мандрівник Василь Зуєв уже після скасування Підпільненської Січі мандрував колишніми запорозькими степами в 1781 – 1782 році.⁵⁴ Тут він бачив чимало зимівників, мешканців, яких уряд зганяв у села. Василь Зуєв занотував для нас кілька цікавих фактів з господарської діяльності зимівчан. Йому належить і досить ґрунтовна праця про рибні промисли запорожців, де подано соціальну структуру козацьких артілей.⁵⁵ Простежує він і рівень стосунків між членами артілі, чітко визначаючи правові й економічні засади її існування.

Роком пізніше в південних степах подорожував разом з графом Румянцевим німець Хамард. Висловлюючи, на догоду своєму патрону, негативне ставлення до запорожців, він все ж досить докладно зупинився на характеристичних окремих галузях господарства козаків. Зокрема, розповідаючи про землеробство, Хамард навів дані про урожайність та розвиток ремесел у козацьких господарствах.⁵⁶

Головна увага в нотатках іноземців – сучасників запорожців приділялася військовій справі і морально-фізичним якостям запорожців. В них ми можемо знайти окремі фрази про зимівниче господарство запорожців. Ці епізодичні і досить загальні відомості для нас дуже важливі. Хоча вони і не дають можливості скласти бодай якесь уявлення про економічні засади і господарство Запорозьких Вольностей, але дозволяють дізнатися про ставлення західноєвропейців до козаків. Інколи в них зустрічаються, хай і фрагментарні, але дуже цікаві і цінні для нас факти.

Так загальні відомості про козаків і їх країну подав француз, міністр російського двору з 1719 по 1722 роки –

⁵⁴ Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона 1781–1782 гг. – Спб., 1787. – С. 271.

⁵⁵ Зуев Василий. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном. – Спб., 1790.

⁵⁶ Хамард. Случайная библиография // Киевская Старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 160–236.

Кампредон. Піднесена інтонація, з якою він описував природу, родючі землі, чудовий клімат, різко змінюється, коли той змальовує політику царя відносно України. Він різко засуджує цю політику і пояснює її страхом його величності, «...що українці переселяться за Дніпро і з'єднаються з татарами, що було б дуже небезпечно для царя.»⁵⁷

Більш детальну інформацію про Запорожжя подав його земляк Леклерк у скандально відомій свого часу монографії «Histoire phisque, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne», яка вийшла в Парижі у 1783 р. Автор зазначав, що запорожці розподілили між собою землю і поділялися на дві частини: військо, яке мешкало в Січі, і хуторян, які вправно господарювали. Крім того, він стверджував, що Запорожжя давно знало приватну і громадську власність.⁵⁸

Часто при аналізі закордонних джерел буває дуже важко визначити, хто саме ховається за загальновживаними термінами «козаки», «хутори», «козацька нація» або «господарі» – чи то українці взагалі, чи запорожці і, відповідно, – чи то зимівчани і зимівники, чи посполите селянство, або інші власники.

Частково використовувались у нашій роботі й епістолярні матеріали. Вони представлені приватним листуванням різних осіб з кошовим отаманом – переважно в торговельно-господарчих справах. А також листуванням кошового з родичами та знайомими.

Використано також і джерела *історичної традиції* – перекази та оповідання усної народної творчості, зібрані й опубліковані відомими краєзнавцями та фольклористами Південної України: В.Антоновичем, Д.Дорошенком, А.Маркевичем, О.Полем, А.Синявським, А.Кащенком. Вони особливу увагу приділяли пошуку, збереженню й опублікуванню джерел з історії та культури України, в першу чер-

⁵⁷ Голубовский П. Библиография // Киевская Старина. – 1884. – Т. X. (сентябрь). – С. 148–151.

⁵⁸ Histoire phisque, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne. – Paris, 1783–1792. – P. 422–424.

гу, – з історії козаччини. Ними було не тільки підготовлено багато окремих студій і документів, але й зібрано безліч цінного етнографічного та фольклорного матеріалу. Значна частина цього масиву була опублікована в таких виданнях, як «Киевская Старина», «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», «Записки Одесского общества любителей истории и древностей», «Журнал Министерства народного просвещения», «Русский инвалид», «Журнал Министерства путей сообщения» та інші. Численні публікації з зазначеної тематики на сторінках цих часописів дають цінний матеріал і сучасним дослідникам.

Окремо в цьому ряду стоїть збірка переказів, що була видана у 1911 році. Їх довгі роки збирав на території сучасних Запорізької та Дніпропетровської областей відомий етнограф і краєзнавець Я.П.Новицький.⁵⁹ Особливе місце в ній посідають оповідання самих запорожців, їх сучасників і прямих нащадків. Розповіді Микити Коржа⁶⁰ та Івана Розсолони⁶¹ значно збагатили нашу уяву про побутовий та господарський бік життя запорозького козацтва.

У з'ясуванні питань локалізації і визначення кількості зимівників важливу роль відіграли картографічні пам'ятки. Вони склалися переважно на замовлення військового відомства Росії для проведення так званого розмежування і були результатом розвідувальної діяльності при підготовці чергової військової кампанії. Для складання окремих карт російські урядовці та військові намагалися залучати старих козаків-зимівчаків, які краще всіх знали місцевість. Ці події породили жваве листування, внаслідок якого виник цілий комплекс документів. Окрім власне географічних карт, значний прошарок складають межові плани-описи та схематичні зображення меж земельних володінь.

⁵⁹ Новицький Я.П. Народная память о Запорожье // Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. – Рига, 1990.

⁶⁰ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 94.

⁶¹ Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Рассолды // Киевская Старина. – 1883. – Т. VII, ноябрь. – С. 497.

Значна роль у вивченні зимівника належить археологічним дослідженням. Метою археологічних експедицій 90-х років була локалізація зимівників на основі розрізаних фрагментів карт XVIII ст. і нанесення їх на сучасну карту, а також виявлення нових об'єктів, їх дослідження, реконструкція та взяття під охорону. Оскільки господарська діяльність людини сильно спотворила берегову смугу Дніпра, перетворивши його на каскад водосховищ, будь-які пошукові роботи на його берегах видаються безперспективними. Тому нами на початку 90-х років минулого століття було проведено дослідження берегів прикордонних на той час річок Орелі й Кінської, а також берегів інших малих річок – Базавлука, Томаківки, Жеребця, Московки та ін. Незважаючи на іншу метричну систему, вдалося знайти кілька зимівників. Практично всі вони знаходилися на місці сучасних садиб, дач, інших господарських об'єктів, тому ґрунтовно дослідити їх не вдалося. Про їх місцезнаходження говорив лише «підйомний матеріал» – характерна кераміка, рештки кахлів, гутне скло, підкови, ковані цвяхи, кулі, кремінці тощо (*мал. 1*). Лише у двох місцях вдалося провести шурфовку на місці характерних рельєфних заглиблень. Біля села Ливенське Новосанжарського району, в районі старого перевозу через Оріль (*мал. 2*) під час розвідки було відкрито місцезнаходження зимівника, а неподалік – залишки козацького сторожового поста – бекету. Навпроти села Димитрово Куйбишевського району Запорізької області на правому березі Конки також було виявлено кілька заглиблень. Розкопки підтвердили, що це залишки козацьких напівземлянок XVIII ст., які були розібрані при будівництві тут у 1770-х роках Григорівської фортеці. Їх мешканці, як і мешканці зимівників в межиріччі Московки і Кушугумки, були зігнані, а житла використані російськими інженерними командами при будівництві фортець так званої Дніпровської укріпленої лінії. Більш вдалою для археологічного дослідження зимівників виявилася заповідна Хортиця. Проведені тут розкоп-

ки дали додатковий матеріал стосовно планування й конструкції житла і господарських приміщень зимівника.

Досить перспективними залишаються дослідження акваторій річок, на берегах яких знаходилися зимівники. На дні цих річок інколи трапляються вцілілий посуд, кахлі, вироби з гутного скла та різноманітний реманент (мал. 4). Так у 2001 році на Самарі, нижче села Кочережки, біля залишків старого млина, було знайдено козацький човен-довбанку, який зараз зберігається в Павлоградському краєзнавчому музеї.

Закінчуючи розгляд історіографії проблеми та її джерел, зазначимо, що на сьогодні зберігається нагальна потреба в єдиній концепції запорозького зимівника – для якнайрізноманітнішого розгляду й пояснення передумов, становлення, розвитку цієї, однієї з головних, інституції Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі.

РОЗДІЛ I ІСТОРИЧНІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ЗИМІВНИКІВ У XV-XVIII СТОРІЧЧІ

1. Передумови виникнення запорозьких зимівників

Питання часу та передумов виникнення зимівників – як основи господарської і колонізаційної діяльності перших запорожців – залишається поки що до кінця не з'ясованим. Археологічні дослідження, проведені нами по берегах окремих річок, та деякі логічні міркування дають підставу стверджувати, що зимівники виникли разом з першими ватагами здобичників-колонізаторів, які йшли в степ на промисли і змушені були лишатися тут на зимівлю. У своїх зимових станах, або як вони їх називали – «кошах», козаки-промисловики зберігали і обробляли здобуте, а також готували різні знаряддя й реманент до наступного сезону. В усякому разі, в першому відомому описі такого козацького стану, поданому в 1575 році польським хроністом Мартином Бельським, козаків зображено саме як сезонних промислови-

ків, що займалися ловлею та заготівлею риби. А їх осередки на низу Дніпра названо «кошами».¹

Інший польський хроніст Маркіян Пашковський більш детально описав життя козаків у зимівниках на початку XVII століття. Він зазначив, що в них зберігалися різні необхідні для промислів речі та оброблялася здобич. М. Пашковський змальовував зимівник як базу відпочинку і господарський осередок.² Та й сама назва житла запорожців, в основі якої лежить слово «*зимувати*», красномовно свідчить про витоки й призначення цього осередку і явища, ним викликаного.

Звісно, явище виникає набагато раніше, ніж люди дають йому назву. Інколи вона запозичена – і з часом, в процесі трансформування, стає невпізнанною, губить первісний зміст і, врешті-решт, потребує детального тлумачення. А інколи термін добирається досить вдало і точно віддзеркалює суть явища, не потребуючи при цьому ніяких додаткових пояснень. Яскравим прикладом цьому можуть служити терміни «козак» і «зимівник». Перший, свого часу, викликав у дослідників досить палкі суперечки і вимагав детального тлумачення. Тоді як другий не потребував ніяких пояснень. Хоча ці терміни, очевидно, з'явилися одночасно, але явище, яке їх породило, – набагато старіше.

Ватаги промисловців-колоністів з'явилися в південноукраїнських степах разом з початком литовської експансії. Спираючись на «слов'янський елемент», розсіяний в степах від попередніх колонізацій, вони відновили господарське освоєння південних територій колишньої Київської Русі, створюючи для цього штучні осередки базикоші, які за нашим переконанням і були першими зимівниками.

Всупереч народним переказам про те, що перші Січі були в Стеблеві, потім під Россю та під Косим Яром близ

¹ Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – S. 1358.

² Шевчук В. Погляд на козацький устрій у політичній ліриці XVII–XVIII ст. // Хроніка, 2000. – Вип. 23-24. – С. 103-115.

Кременчука,³ І.М.Каманін вважав, що перша Січ знаходилась на острові Тавань або десь поблизу.⁴

Ми переконані, що про Січ у її класичному розумінні на перших етапах козащини говорити взагалі не можна. Ці «коші» або «стани» одночасно існували десятками, якщо не сотнями, і були осередками окремих промислових ватаг. Сліди таких «городків», про які немає ніяких писемних згадок, А.Кащенко тільки в районі Великого Лугу нараховував більше десятка.⁵ Цей перелік, але вже стосовно порожистої частини Дніпра, продовжив інший відомий вчений – Д.І.Яворницький. Тут він нараховував по кілька залишків козацьких кошів-станів на кожному острові.⁶ Не менше таких місць було і на Південному Бузі.⁷ На зручність подібних укріплень на островах, для перспективного будівництва тут фортець, вказував і відомий французький інженер-фортифікатор Гійом Боплан.⁸ Отже, ті чи інші коші-стани були фактично на кожному високому і безпечному від повені острові. На жаль, ці «городки» так і залишились недослідженими і недатованими. Ці пам'ятки втрачено назавжди. Бо вже не існує ні порогів, ні Великого Лугу, як, власне, і самого Дніпра, перетвореного на каскад водосховищ з зовсім іншою береговою смугою. Археологічно ранній період історії козацтва залишається практично недослідженим, і надолужити це навряд чи колись вдасться. Тому, в своїх дослідженнях мусимо спиратися на ті нечисельні писемні джерела, які нам на сьогодні відомі.

³ Савур-Могила. – К., 1990. – С. 49.

⁴ Каманін І.М. К вопросу о козацестве до Б. Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – С. 69-72.

⁵ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дн-ськ, 1991. – С. 390, 395, 410, 416.

⁶ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. – Дн-ськ, 1989. – С. 57, 71, 94, 108.

⁷ Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя // Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – №2. – Т. 2.

⁸ Гійом Левасер де Боплан. Опис України... – К., 1990. – С. 46-47.

Першу письмову згадку про козацький стан чи Кіш на острові Томаківка, що його інтерпретовано як Січ, подано в хроніці Мартина Бельського від 1575 року. Розповідаючи про козаків і їх заняття, він писав: «...на низу Дніпра займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці без солі, проживаючи там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, заховавши свої човни в безпечному місці на одному з островів і залишивши там декілька сотень чоловік «на кошу», як вони кажуть, на сторожі... раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їх чисельність зростає в останній час».⁹ Описане ним козацьке поселення має деякі ознаки Січі, хоча саме слово «Січ» автором не вживається. Зате вжито слово «Кіш», яке означає стан, табір, місце збору. Цей термін має кілька значень і може вживатися як в значенні «Січ», так і в значенні стану рибалок чи якоїсь іншої ватаги. А також у значенні двоколісного чабанського візка, «...в якому була кабиця, де сушили й готували їжу чабани.»¹⁰ Вивідне від нього слово «кишло» широко використовувалося запорожцями в значенні житла. В повсякденній мові «кошем» називали і зимівники, де концентрувалася значна людність. Отже, спорідненість цих двох слів дає можливість припустити, що «кошем» могли називати і окремі великі зимівники, а не тільки Січі в класичному розумінні цього слова.

Згадана хроніка М. Бельського подає, на наш погляд, опис не стільки «прасічі», скільки спільного зимового стану-коша, сформованого на базі зимівника. Такий осередок гарантував певну безпеку і успіх саме через поєднання економічних і військових зусиль членів кількох ватаг промисловиків. Ці зусилля багаторазово помножувались завдяки вдалому (*у військово-стратегічному розумінні – авт.*) розташуванню таких зимових кошів на островах, мисах та у вибалках.

⁹ Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 3. – С.1358.

¹⁰ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С.23.

Перша документальна згадка про запорозькі зимівники, як про щось цілком стале і зрозуміле, зустрічається в жалуваний грамоті польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 року. Тут, між іншим, сказано: «Від Самарських земель через степ до самого Дону, де ще до гетьмана Предслава Лянцкоронського козаки запорозькі свої зимівники мали, і те все аби непорушно навіки при козаках запорозьких лишалось...»¹¹ Відомо, що згаданий тут гетьман Предслав Лянцкоронський помер у 1531 році, а перший свій похід на татар він організував у 1518 році. Отже, запорожці мали свої зимівники від Самари до Дону ще до гетьманування Лянцкоронського. Тобто, вже в XV ст. зимівники існували. До речі, згадувану жалувану грамоту Стефана Баторія спеціальним універсалом, на прохання кошового отамана Дем'яна Барабаша, підтвердив 15 січня 1655 року гетьман Богдан Хмельницький. І в його універсалі підкреслювалися права запорожців мати зимівники на цій території.

Зростаюча протидія колонізаційним процесам з боку татар змушувала ці численні, але взимку малолюдні ватаги об'єднуватися і концентруватися в зручних для зимівлі та оборони місцях. Острови в цьому плані були ідеальним місцем. І. Каманін вважав, що такі тимчасові укріплення виникали на дніпровських островах з другої половини XV століття. Пізніше на місці одного з таких укріплень на острові Тавані турки і татари збудували фортецю Мустріт-Кермен.¹² Сучасний дослідник В.О.Щербак вважає, що такі укріплення існували по Дніпру з початку XIV століття. І через кілька століть утворили цілу систему козацьких осередків. Він стверджує, що Січ сформувалася в 50–70-х роках XVI століття з численних козацьких сторожових постів. На перших порах вона переміщувалася по островах і не являла собою постійного місця проживання для більшості козаків.¹³

¹¹ Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – Москва, 1847. – С. 43.

¹² Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Б. Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – С. 71.

¹³ Щербак В.О. Роль Запорозької Січі у формуванні козацтва на Україні // Тези І Республіканської конференції. – Дн-ськ, 1990. – С. 95.

З такими висновками цілком можна погодитись, якщо зважити, що самі сторожові пости у своїй основі були не чим іншим, як кошами. Тобто зимовими станами або зимівниками, які дійсно не були постійним місцем проживання для більшості козаків-промисловців. Окремі осередки дійсно пересувалися, хоча ми вважаємо, що вони здебільшого одночасно співіснували в багатьох зручних для оборони місцях.

З кінця XV століття документи промовисто свідчать про сталу й серйозну силу козаків, яка дедалі рішучіше заявляла про себе. Крим мусив рахуватися з цією силою. Склався своєрідний баланс сил і досить цікава ситуація, яку слід розглянути детальніше.

Умовний кордон між осілим українським і кочовим татарським населенням був досить гнучким, не стабільним і рухливим. При сприятливих умовах, що склалися за козацьких часів, колонізаційні процеси відновилися з новою силою. На тогочасній історичній арені Південної України спостерігалися дві, здавалося б, цілком антагоністичні сили, які мали б прагнути знищити одна одну. Але на практиці це прагнення було дуже невиразним, бо різною була основна мета діяльності цих етносів на даній буферній території.

Українських підприємців вабила не стільки земля як об'єкт праці (бо великого попиту на продукцію землеробства до часів Нової Січі не було), скільки сезонні промисли, попит на продукцію яких був досить стабільним.

Для татар важливою галуззю господарства залишалося скотарство і работоргівля, яку в даному контексті слід розглядати виключно як економічний чинник. Незмінна формула – «попит народжує пропозицію» – діяла в середовищі обох етносів і змушувала їх вирішувати свої суто економічні проблеми за рахунок один одного з тією тільки різницею, що для татарських набігів не потрібні були ніякі опорні пункти. Їм потрібні були вільні степові простори, які б не перетиналися ні лісами, ні річками. І тому їхні головні шляхи в Україну – Чорний, Кучманський та Муравський – пролягали вододілами великих річок.

Українцям для поступального колонізаційного руху на південь потрібні були опорні бази. О.Я. Єфименко писала, що прикриттями для цього руху на південь могли бути природні – ліс, штучні – замки.¹⁴ Крім Самарської товщі, Чорного лісу та Великого Лугу, лісів у цій буферній зоні лісостепу не було, але по всьому Дніпру було розкидано безліч островів, до яких і тулилися коші ватаг промисловиків, і на базі яких з часом виникали перші укріплені Січі, як аналоги укріплених замків. Під прикриттям цих своєрідних укріплених степових замків і йшла «вільна, ніким і ніяк не керована селянська колонізація», – писав М.Є.Слабченко.¹⁵

Слідом за селянською (а точніше – народною) йшла магнатська колонізація. Спроба Д.Вишневецького заснувати свій «замок» за порогами є яскравим її прикладом. Це спроба винесення власного форпосту колонізації далеко в степи. Ні татари, ні власне запорозькі козаки, які вбачали в ньому свого конкурента, не були зацікавлені в утвердженні цього магната за порогами. Тому-то так завзято перші кинулись руйнувати його «замок», а другі не дуже-то й завзято його боронили і при нагоді просто розійшлися. Цим і пояснюється недовге існування цього осередку за порогами. Та й сам цей «замок», за описами, дуже скидався на звичайний укріплений зимовий стан-кіш окремої найнятої Д.Вишневецьким ватаги, яка прибула сюди в першу чергу для промислової діяльності, аби покращити хитке фінансове становище патрона, підірване тривалими судовими тяжбами з сусідніми магнатами.¹⁶

Археологічні розкопки на Малій Хортиці, або Байді, дають можливість зробити висновок, що так званий «замок» Д.Вишневецького являв собою укріплений земляними валами табір або кіш, який в літописі саме так і назва-

¹⁴ Єфименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 167.

¹⁵ Слабченко М.Є. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т.1. – С.2.

¹⁶ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 71.

но, і ототожнювати це утворення з Січчю у нас немає ніяких підстав. Виникненню терміну «замок» ми мусимо завдячувати авторові європейського походження Е.Лясоті, який не знайшов відповідного військового терміну для означення потужних фортифікаційних укріплень табору, залишки якого він бачив. Ця споруда була зовсім несхожа на класичний замок. А за своєю площею і напівземлянковими житлами вона дуже нагадувала укріплений зимівник. Підкреслимо і той факт, що цей осередок мав не тільки суто військове значення, але й господарське. Залишки кількох кілограмів дикого вівса в одній з напівземлянок можуть свідчити про наявність господарського спрямування якоїсь частини його мешканців.¹⁷ Роль цього укріпленого стану-коша цілком очевидна: закріпитися в даному регіоні та продовжити просування далі, маючи в тилу укріплений стан – базу для подальшої колонізації.

Отже, українська колонізація йшла на південь великими річковими долинами. А згодом і долинами менших степових річок із заходу на схід і зі сходу на захід між Доном, Дніпром, Бугом і Дністром, заглиблюючись у степ і наближаючись до вододілів по головних притоках цих великих річок. «Вільна селянська колонізація йде вниз по Дніпру і його головних притоках, розселяючись хуторами по берегах цих річок й осідаючи в степових балках», – писав дослідник ХІХ століття І. Житецький. За його словами, головними заняттями колоністів було рільництво, пасічництво, полювання, рибальство, викрадення коней та іншої здобичі у татар.¹⁸ Не випадково, що серед промыслів автор називає і звичайний розбій. Ця специфічна галузь господарства пізніше стала називатись «козакуванням». І виникла вона в середовищі українських промысловиків у результаті гострої господарської конкуренції

¹⁷ Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1998. – Вип.ІV. – С. 180-181.

¹⁸ Житецкий И. Смена народностей в южной степи // Киевская Старина. – 1884. – Т.Х. – С.12.

на освоєваних територіях як відповідь на людоловство у татар. Змушені боронити себе і свої «уходи» промысловців в степах «...непомітно переходили від оборони до нападу на таких же промысловиків з татарської сторони – в дрібні степові війни – «луплення татарських чабанів», як вони технічно називались,» – писав М.С.Грушевський.¹⁹

Саме тоді, на нашу думку, серед промысловиків поряд з іншими соціально-становими відмінностями виникає досить умовна «спеціалізація»: одні віддавали певну перевагу певній галузі господарства, а інші більше кидалися до того ж таки «луплення чабанів». Така відмінність була досить умовною. «Спеціалізація» могла швидко змінюватися з відповідною зміною умов, переходячи від господарювання до війни – «від плуга до шаблі» і навпаки. Хоча в листі австрійському цісарю Рудольфу ІІ запорожці писали, що в змозі виставити «...6 тисяч чоловік старих козаків, людей відбірних, не рахуючи хуторян (Land tvolk), які мешкали десь на кордоні». З листа може скластися враження про чіткий розподіл в козацькому середовищі на воїнів і хуторян.²⁰

Татари ж сприймали степ як доконечний життєвий простір, необхідний для свого екстенсивного господарства, і тому активно опиралися цим колонізаційним процесам. Чим активнішою ставала українська колонізація, тим більшим ставав спротив і протидія татар.

Під тиском внутрішніх, передовсім економічних обставин, сусідні етноси мусили все активніше заглиблюватись на території один одного, хоча мета цього проникнення у них була зовсім різна, як і його характер. Якщо козаки воліли закріпити за собою новопридбані території, то татари прагнули якомога швидше повернутися зі здобиччю з України у власні кочів'я. «Татари вступали на ворожу землю з наміром пограбувати її, спалити та захопити невільників. Вони приходять у Польщу зовсім не для того, щоб

¹⁹ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К. – С. 153.

²⁰ Эрих Лассота. Путевые записки. – СПб., 1873. – С. 49.

битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич», – писав Гійом де Боплан.²¹

Саме в кінці XV ст., як писав П.О.Куліш, «... з обох сторін виникла потреба висунутися за межі постійних займищ, у татар і русинів утворилися товариства підприємливих людей, котрі знаходили можливість триматися в безлюдних степах, далеко від куренів своїх. Такі товариства мали вигляд окремої орди, яка в мирний час губилася між населенням, а під час війни чи вільного походу на промисли обирала собі начальство і діяла так чи інакше в інтересах власної корпорації. Ці напіввійськові, напівпромислові об'єднання з давніх часів відомі у татар під назвою козаків».²²

Особливий інтерес викликають саме такі артілі чи ватаги, які створювали подібні зимові коші-осередки. Важливо з'ясувати, хто і за якими принципами їх комплектував, в яких територіях вони набиралися, хто входив до їх складу та на яких умовах; як розподілялись обов'язки та на чому ґрунтувалися взаємостосунки членів цих артілей.

Зазначимо, що промисли були під силу виключно дуже фізично й підготовленим психологічно людям, бо й для пізніших часів ці якості були вирішальними. Неабиякого значення мали і певні моральні якості. Але і цього було замало для кожного окремого підприємця, щоб вижити в степах. Ці якості треба було багатократно примножити. Що було можливо в разі об'єднання окремих запозятливих, сильних, відважних і кмітливих людей в «юрт» (*по нашому – гурт – авт.*), як тоді називались ці ватаги для спільних дій. Зрозуміло, що людина, яка не відповідала умовам, що ставило перед ним степове середовище, тобто сама природа, приречена була на невдачу або навіть загибель. А оскільки знайти особу, яка об'єднала б у собі ці якості, було нелегко, то гарантією виживання і успіху було поєднання цих індивідуальних якостей у гурті. (*Гуртом і батька легше бити – авт.*)

²¹ Гійом Левасер де Боплан. Опис України... – К., 1990. – С. 58, 61.

²² Куліш П.А. История воссоединения Руси: В 3-х т. – Спб., 1874. – Т.1. – С. 43.

Щоправда, ті самі умови значною мірою впливали і на подальший розвиток та вдосконалення певних якостей окремого промисловця і всього гурту, закладаючи певні норми поведінки, правила, традиції, формуючи своєрідну ментальність, психологічний тип. За словами одного з дослідників Запорожжя XIX століття А. Апостолова, умови, в яких діяли ці промислові ватаги, розвивали гостроту почуттів і витривалість. «...Вони знали рідний степ як свою пазуху. Смерть постійно загрожувала їм у всіх виглядах, зробивши їх відважними і безтурботними, звичка у всьому покладатись на себе розвинула в них любов до волі і незалежний характер».²³ Чим більше людина знаходилась у таких умовах, тим глибше вкорінялися в ній і відповідні якості.

З аналізу актових матеріалів і з тогочасних міських «люстрацій» можна зробити висновок, що такі гурти-артілі формувались переважно з мешканців Києва, Канева і Черкас, хоча багатства степу приваблювали сюди і мешканців Волині, Поділля, Галичини. Відомо про ватаги киян і черкасців, які у 1492 році напали під Тягинєю на турецький корабель. А через два роки «...козаки з Черкаського городка потоптали...» московських послів.²⁴ Ті ж черкаські «...мали свої входи на дніпровських порогах і притоках Дніпра від Ворскли до Самари, куди і відправлялись озброєними ватагами, тобто артілями».²⁵ Ясно, що ці ватаги у своїх «уходах» (володіннях) мали свої осередки – коші, які дехто вважав за перші Січі. Хоча насправді це були зимові стани-коші, або зимівники, на базі яких пізніше дійсно сформувалися Січі.

В XVI столітті береги Ворскли й Хорола – це «...уходи київських, канівських і черкаських козаків – тут вони

²³ Ляскоронский В. Русские походы в степи и поход Витовта на татар в 1399 году // Журнал министерства народного просвещения. – 1914. – № 43-44, май. – С. 47.

²⁴ Сфименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 60.

²⁵ Ляскоронский В. Русские походы в степи и поход Витовта на татар в 1399 году // Журнал министерства народного просвещения. – 1914. – № 43-44, май. – С. 169.

займались звіро-риболовством».²⁶ Саме вони – «...старі кияни, черкаські та канівці...» – у 1540 році й змогли детально описати кордони, згадавши, що відбувалося це ще за часів князя Семена Олельковича (1455–1471 рр.) під проводом черкаського намісника Свиридова.²⁷

Але це не означало, що члени ватаг були мешканцями великих міст – міщанами. На думку А.Я. Єфименко, це населення було міським тільки за місцем проживання. А за формами господарювання воно було сільським і ховалось за міськими мурами лише в разі небезпеки.²⁸ Навряд чи ремісники або крамарі міст могли дозволити собі надовго кинути свої справи заради вигідного, але досить ризикованого і не завжди певного прибутку від «уходів». Власне, як і селяни не могли покинути свої наділи без догляду, не зібравши врожаю. «В акті 1499 року ці підприємці називаються козаками і відрізняються від купців, котрі, приїхавши до Києва, зупинялись, як і козаки, на подвір'ї», – писав П.Куліш.²⁹

Отже, і серед міщан, і серед селян тієї чи іншої території мала б існувати якась резервна група чи «ватага праці» з безземельних селян або збанкрутілих гендлярів чи ремісників. Саме з цієї «резервної армії праці» вербувалися ватаги-гурти в кожному конкретному регіоні.

Сучасний дослідник С.А. Леп'явко щодо походження козацтва висунув досить цікаву, так звану «боярську теорію». Вона, на нашу думку, ніяк не суперечить висловленій концепції, тому що навряд чи саме служиле боярство склало кістяк козацької корпорації. Воно могло лише очолити цей загальний процес, ініціювати його, та аж ніяк не

²⁶ Багалай Д. Займанщина в Левобережній Україні в XVII–XVIII ст. // Киевская Старина. – 1883. – Т. VII, декабрь. – С. 564.

²⁷ Каманин И. К вопросу о казачестве до Б.Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 60.

²⁸ Єфименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 169.

²⁹ Куліш П.А. История воссоединения Руси: В 3-х т. – Спб., 1874. – Т.1. – С. 43.

стати головною рушійною силою. Бо, як зазначає сам автор, ця дрібна військово-служила група була тотожна козацтву лише за своїми суспільними функціями.³⁰ Але ніяк не за господарськими. Адже степові промисли вимагали, в першу чергу, наявності саме відповідних промислово-господарських здібностей, а потім вже військово-служилу «кваліфікацію».

Інша справа – хто ініціював збори такої ватаги. Для її формування потрібно було мати авторитет, а його гарантом могли бути, по-перше, влада вищого над нижчим, по-друге, кошти, і, по-третє, досвід, який мав вирішальне значення. Ідеалом було поєднання всіх цих умов в одній особі. Як відомо, такими особами були старости прикордонних міст. Звичайно, не для всіх вони були авторитетом і не над усіма вони мали владу. Не завжди вони мали і відповідні кошти для організації ватаг промисловців та необхідний досвід господарювати в уходах, а не тільки воювати. Адже поруч з іменами прикордонних старост фігурують і інші ватажки. Так, нападом на московських послів у 1489 році на Тавані керували «...пана Юрьєва люди Пащевича, в головах Богдан, да Голубец, да Жила со многими людьми».³¹ За 1503 роком польський хроніст Пясецький згадував про Щурову козацьку роту в Черкасах. У 1508 році під командою «славного козака Полюса-русака» козаки розбили загін татар.³² М.Є.Слабченко вважав давній переказ про Семен-козаків «зовсім правдоподібним» і додавав сюди гурти, а точніше – курені якогось Василя Чорного і Семена Гузенка.³³ З тією тільки різницею, що говорив він про про-

³⁰ Леп'явко С.А. Козацькі війни половини XVI століття. – Чернівці, 1996. – С. 33.

³¹ Каманин И. К вопросу о казачестве до Б.Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 61.

³² Цит. за Яворницьким Д.І. Історія Запорізьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. С. 2, 8.

³³ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 215.

мислові ватаги, а не військові. Останні почали діяти і стали домінувати з 1478 року, «коли кримський юрт втратив самостійність і ним заволоділи турки».³⁴ Їх ватажками, а, можливо, й організаторами були не тільки старости і магнати, яких, здається, дещо передчасно оголосили першими гетьманами – фундаторами козацтва і піонерами колонізації. Вони якраз складали другу хвилю колонізації – переважно мілітарну, а не промислово-господарську. І про це свідчать численні скарги міщан і козаків на старост, які намагалися витіснити їх із займищ, як це було у 1523 році на Звонецькому порозі з його уроцищами.³⁵

В XVI столітті, як писав І.Карелін, «...вихід русів з місць свого проживання відбувався не масово».³⁶ Це здійснювалось організованими ватагами. Саме вони закладали численні коші-зимівники у стратегічно важливих місцях своєї господарської діяльності. І зимівники відігравали роль опорних пунктів подальшої колонізації.

Що ж до коштів, то саме їх відсутність і примушувала старост займатись грабіжницькими походами, а не організовувати промисли, які з меншим ризиком давали більш певний прибуток. На думку О.Я.Єфименко, в умовах надання певних пільг для залюднення «новопожалуваних» прикордонних маєтків, селяни часто були багатші, ніж пани.³⁷ Не викликає сумніву той факт, що простолюдини мали відповідні кошти для організації промислово-військових ватаг. Вони могли наймати ватажка-провідника, хоча ватагу міг очолити і один з компаньйонів при умові, що інші будуть піклуватися про його господарство і сім'ю. Така артіль могла формуватись і на родинній основі з бли-

³⁴ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 239

³⁵ Куліш П.А. История воссоединения Руси: В 3-х т. – Спб., 1874. – Т.1. – С. 48.

³⁶ Карелин И. Запорожские городища // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т.IX. – С. 434.

³⁷ Єфименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.171.

зьких і далеких родичів. Її міг спорядити і один господар. Не виключено, що вона могла скластись і стихійно, з небагатих людей, які для досягнення спільної мети об'єднували не тільки свої зусилля, а і певний матеріальний потенціал.

Отже, маємо дві форми власності, на яких ґрунтувалися ці гурти чи ватаги: на зразок кооперативної чи пайової, і приватну, але ніяк не общинну. А значить, дещо різнилися й умови, на яких реалізувалися взаємостосунки членів цих ватаг. М.С.Грушевський вважав, що «...основною клітиною була військово-промислова ватага з кількох по кількадесят душ зі своїм старшим і являла собою рід «кооперативної форми» господарювання громадою з поділом здобичі».³⁸ При такій формі всі члени ватаги були рівні, а обраний ними ватажок був *primus inter pares*, перший серед рівних. Тут на перше місце виходив досвід, який давав ватажку право ставитись до членів гурту по-батьківськи: не тільки опікуючи і навчаючи, але й вимагаючи. В такого батька був незаперечний авторитет і все, що його підпирає – добровільно вручена йому всіма членами ватаги влада, спільні кошти або знаряддя і, нарешті, досвід, який забезпечував можливість обійняти посаду отамана-батька.

Об'єднані загальною метою, засобами її досягнення, спільною корпоративною власністю на знаряддя, спільно вибраним ватагом-батьком та ще і єдиною промисловою територією – така ватага чи гурт була й справді як одна сім'я чи родина. Як староримська курія, навіть якщо в ній і не було кровних родичів. Але члени цього гурту-курня відповідали перед батьком не тільки кожен сам за себе, але й один за одного. Система поручительства народила інститут побратимства з відповідним ритуалом братання. Це ще більше з'єднувало членів курня й у всіх відношеннях сприяло зміцненню корпорації. Усі її члени ставали ніби кровними родичами. Це був єдиний організм, єдина сім'я, яка носила ім'я чи прізвисько свого батька або на-

³⁸ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 175.

зву території, де була сформована чи де промишляла. М.Є.Слабченко був переконаний, що такі ватаги кочували або, як він писав «...коливали в межах певної території з природними бар'єрами. Такі коливи називали куренями. Вони були численні і мали різні назви: курінь Василя Чорного – 17 чоловік, кизикерменський курінь Семена Гузенка та ін.».³⁹

Від такої єдності вигравала як уся корпорація, так і кожен окремий її член. Хоча дечим треба було і поступитися заради досягнення спільної мети. Відсуваючи своє «я», свій індивідуалізм на другий план, підкоряючись загальним вимогам, кожен суб'єкт корпорації одержував компенсацію в тому, що відтепер його особисті інтереси представляв гурт чи курінь. Він піклується про задовільнення його вимог і несе повну відповідальність, як правову, так і економічну за кожного свого члена. Захищаючи всебічно інтереси кожного члена куреня, він захищав свої інтереси. І навпаки, відстоюючи власні інтереси, курінь відстоював інтереси кожного свого члена. Але така єдність ніяк не заперечувала власної волі. Кожен мав право вільно покинути курінь. І вже приватно організувати власний гурт, члени якого добиралися самостійно на індивідуальній договірній основі. Підкреслимо, що вільний вихід будь-кого і в будь-який час не дозволяє нам вважати ці курені-ватаги «общиною».

Приватну форму репрезентував факт існування власників човнів, про яких писав Е.Лясота, і яких він називав «більш заможними», ніж решта «простолюдинів».⁴⁰ У даному випадку говорити про рівний розподіл здобутого, як і про рівноправні стосунки, здавалося б, не можна. Кожний, кого наймав власник човна, одержував стільки, скільки йому цей власник призначав, або скільки було обумовлено їхньою попередньою домовленістю.

³⁹ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 215.

⁴⁰ Лясота Ерих. Путевые записки. – Спб., 1873. – С. 36.

У XVII сторіччі загроза татарських набігів також не сприяла стихійним переселенням поодинокі. Та і феодальне гноблення в Речі Посполитій викликало масові невдоволення українців. Навряд чи і в цей період до запорожців ішли одиниці. Бо саме тоді Запорозжя досягло апогею свого розквіту, який передбачав перш за все військово-економічний аспект.

Зазнаючи відчутних впливів різних суспільно-політичних чинників, зимівник і сам, як досить вагомий економічний важіль, побіжно впливав на політичні процеси. І не тільки на території Вольностей, а й за її межами. Найбільш відчутними ці обопільні впливи були в Україні, де після Визвольної війни 1648–1657 років домінувало відносно дрібне хутірське землеволодіння, багато в чому подібне до зимівничого володіння на Запорозжжі.

Бурхливий початок XVIII сторіччя був украй несприятливий і для Запорозжя, і для України в цілому. Чергова невдача в національно-визвольних змаганнях сильно вдарила і по козацтву – найактивнішій силі в цих змаганнях. Знищивши Чортомлицьку Січ і не маючи змоги припинити існування зимівників, царат перш за все обмежив, наскільки зміг, контакти між мешканцями підвладної їм території України і розташованою на території Порти Олешківській Січі. Будь-які спроби контактів з того чи іншого боку жорстоко карались, про що маємо непоодинокі свідчення.⁴¹

Послабивши в такий спосіб, перш за все, економічні контакти між Запорозжжям і Україною, російська влада фактично позбавила зимівчан одного з традиційних ринків збуту своєї продукції і головного ринку робочої сили. І цим сильно підірвала економіку Запорозжя. Безпосередньо впливати на контакти між мешканцями зимівників і січовиками, які тепер були під юрисдикцією Порти, Росія не могла. Тому застосовувалися більш «дипломатичні» методи. Одним з головних методів було нацькування зи-

⁴¹ Слабченко М.Є. Протоколи отпускных писем за гетмана Апостола. – Одесса, 1913. – С. 45.

мівчан на січовиків, про що маємо деякі відомості.⁴² На жаль, цей період історії козацтва залишається недостатньо дослідженим, і тому достеменні причини конфлікту нам поки що не відомі. Хоча зрозуміло, що економічний аспект конфлікту був далеко не другорядним.

Після переходу Запорозького Війська у 1710 році під опіку Туреччини суцільний живий організм Вольностей виявився розірваним. Ні Січ без зимівників, ні зимівники без Січі в цій штучно створеній ізоляції довго існувати не могли. Січ фактично втратила економічну основу свого існування і жити тільки за рахунок сезонних промислів і мізерного жалування від турків не могла.⁴³ Зимівчани, з втратою Січі, були позбавлені не тільки вільних робочих рук і основного споживача своєї продукції, але і будь-якої перспективи свого подальшого розвитку. Крім того, вони втратили головного торговельного посередника в міжнародному товарообігу. Але найголовнішим було те, що зимівчани залишилися без своїх захисників. Як наслідок, маємо зростання проросійської партії в середовищі Олешківських січовиків, що з кожним роком зміцнювала свої позиції. Врешті-решт через 24 роки ця партія перемогла. Січ знову перебралася в межі формального володіння Російської імперії, відродивши, в такий спосіб, зв'язки з основною масою зимівничих господарств.

Зовнішньоекономічні впливи також ніяк не можна вважати слабкими або другорядними. З огляду на все більший занепад у XVIII столітті ролі Січі як виразника і оборонця інтересів усього козацтва і, разом з тим, зміцнення економічних позицій зимівників, активність зимівчан у відносинах з сусідніми народами дедалі зростала. Османська імперія і її васал – Кримське Ханство переживало тоді нелегкі часи втрати своїх колишніх позицій і впливів. І тому їх населення вже не могло як раніше користуватись плодами колишньої могутності і авторитету Блискої Пор-

⁴² Мышецкий С.И. История о козаках запорожских. – М., 1847. – С. 11.

ти. Це населення само шукало собі у найближчих сусідів сторонніх засобів задоволення своїх, перш за все, економічних інтересів.

Починаючи з 40-х років XVIII сторіччя, Османська імперія зазнала найбільш сильного економічного удару від так званих «капітуляцій» – торгово-економічних пільг, які в односторонньому порядку дарувалися, а точніше вимагалися сильними країнами у Порту, яка слабшала. В числі таких країн-«вимагателів» була і Російська імперія. «Капітуляції» гарантували мізерне оподаткування імпортованих товарів і звільнення іноземців і найближчих сусідів від податків. Вони також гарантували право іноземних торговців розраховуватись будь-якою валютою за вигідним для них курсом.⁴⁴ Запорозькі купці, як піддані Російської імперії, в повній мірі використовували ці привілеї, що приносило їм значні прибутки. Втім, подібні пільги запорожці мали і раніше, ще за часів гетьманування Б.Хмельницького. Тоді було підписано угоду між гетьманом і султаном, де головна увага приділялась саме рівноправним і взаємовигідним торговельним стосункам.⁴⁵

Аналогічні процеси протікали і на заході – в Польщі, яка після першого поділу у 1772 році почала перетворюватись на другорядну європейську державу, і для якої характерною стає не тільки економічна, а й національна криза.

В такий зовнішньополітичній ситуації зі зміною пасіонарних векторів роль Запорозжя також зазнала значних змін. Запорозькі Вольності часів Нової Січі надто сильно відрізнялися від Вольностей XVII сторіччя. І при вивченні цього періоду не можна було ігнорувати факту втрати запорозьким козацтвом традиційної функції оборонця українського народу. «Після 1734 року Запорозжя перестало бути

⁴³ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 493.

⁴⁴ Новая история стран Азии и Африки. – Москва, 1982. – С. 73.

⁴⁵ Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991. – С. 165.

державою і переродилося в армію російської імперії, яка одержувала відповідну платню. Політичний момент за нових умов відпадав, бо не може бути політики між командуванням і підлеглими», – писав М.Є. Слабченко.⁴⁶ Вольності стали залежною територією з усіма витікаючими з цього наслідками.

Але, незважаючи на це, територія Вольностей залишалася привабливою для господарської діяльності українського населення.

В цей період переходить людинність на Запорожжя стають більш масовими. «З 1768 по 1774 рік втекло на Запоріжжя 3408 чоловіків і 1496 жінок. «Тільки за 1775 рік в складеному Чертковим «екстракті» позначено втікачів – 5374 чоловік», – писала Н.Полонська-Василенко.⁴⁷ Така кількість, за даними В.М.Кабузана, складала майже половину січового реєстру, який на той час становив 12-14 тисяч козаків.⁴⁸

Запорожець Недоступ розповідав, що люди, які йшли на Січ перед її зруйнуванням, осідали по зимівниках і, перебувши там певний час у наймах, заводили власні господарства, закладали нові зимівники, хутори чи навіть цілі слободи. А на самій Січі панувала «голота», яка в зимівниках не затримувалася.⁴⁹

Січова «голота» або «сірома», не маючи не тільки економічного потенціалу, але, напевно, і бажання для заведення власного господарства, складала своєрідну некваліфіковану або низькокваліфіковану «армію вільних робочих рук», яка була затребуваною в зимівничих господарствах тільки в розпал сезонних робіт, а решту часу ці люди мешкали в самій Січі, де прохарчуватись їм було

⁴⁶ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 304.

⁴⁷ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. і його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С.101.

⁴⁸ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. – Москва, 1976. – С. 126.

набагато легше в своїх куренях, на які розподілялося царське жалування. Січ, за визначенням М.Є. Слабченка, була федерацією курінних одиниць, яка собою їх не покривала.⁵⁰ А тому кожен член куреня при бажанні міг вільно покинути курінь і заснувати власне господарство, лише номінально залишаючись товаришем свого куреня як бойової одиниці.

В останній період Вольностей багато хто з них, об'єднавши свої зусилля і потенціал, засновували нові зимівники і успішно розводили худобу.⁵¹

За часів Нової Січі продовжувало спостерігатися паралельне існування приватних господарств з господарствами, основу яких складали паї кількох власників. Така форма володіння найхарактерніша для новостворюваних зимівників, які утворювались на паях двома або навіть трьома господарями. Запорожець Корж у своєму оповіданні згадував про те, що спочатку в зимівнику його вихователя, хрещеного батька Качалова, під одним дахом жило три господарі, потім залишилось два, а з часом і останній їх компаньйон заповідав по смерті свою частку його вихователю.⁵² До речі, далеко не всі співволодільці мали такі добрі стосунки як вихователь Коржа зі своїми компаньйонами. Маємо приклад дворічної судової тяжби між співволодільцями-козаками Мишастівського куреня Грицьком Шульгою та Конеловського куреня Самійлом Носом, які, розсварившись, дійшли до крайнощів. Військовий суд присудив Самійлу Носу відшкодувати Г.Шульзі

⁴⁹ Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Рассолоды // Киевская Старина. – 1883. – Т.VII, ноябрь. – С. 251.

⁵⁰ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 228.

⁵¹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. і його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 70.

⁵² Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 35.

730 овець з урахуванням 10 річного приплоду «за продержание.»⁵³

Спільно володіли навіть перевозами. Запорожець Іван Довбиш і старосамарський мешканець С.Тендетник мали на відкупі Старосамарський перевіз і значні прибутки з нього по черзі розподіляли між собою.⁵⁴ Спільне або пайове володіння окремими господарствами було характерне і для старшини. Так військовий писар Глоба просив у Коша дозволу на будівництво млина на річці Вовчій на греблі, яку вони спільно з козаком Федором Колотнечєю мали.⁵⁵ А козаки Поповичівського куреня Назар Глухий та Демко Шкода в урочищі Піски мали спільний зимівник, в якому утримували табуни власних коней.⁵⁶

Отже, впродовж усього часу існування запорозького козацтва спостерігалось паралельне існування окремих ватаг як на пайовій, так і на приватній основі власності. А в часи Нової Січі виокремлюється прагнення значної частини заможних мешканців Вольностей до приватного володіння. Бо значно зросло число людей, які через свою економічну самостійність прагнули повної незалежності від влади Коша.

Отже, перша письмова згадка про зимівники датована 1576 роком. Але, як ми спробували довести, вони з'явилися набагато раніше і в XV столітті вже існували. Зимівники, як і саме козацтво, були породжені колонізаційними процесами буферної зони між українським і татарським етносами. Просуваючись все далі у степ, промислові ватаги спирались на утворені ними осередки – коші-зимівники. Згодом їх концентрація в певному природно захище-

⁵³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.341, арк.15-22.

⁵⁴ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С.111.

⁵⁵ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.56.

⁵⁶ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 324.

ному місці врешті-решт стала осередком всієї корпорації промисловиків відомих нам під назвою козаків і дістала назву Січі.

Територія Запорозьких Вольностей не була винятком у загальноісторичних процесах, хоча, звичайно, і мала деякі свої особливості. Однією з них і була зимівничо-хутірська форма господарювання. Поява зимівників була тісно пов'язана зі становленням самої інституції козацтва, яке в своїй основі мало суто господарські підвалини, а не мілітарні. Самі запорожці свої витоки пояснювали виключно господарськими потребами. Про це свідчать деякі переказані ними легенди, в яких козаки свій початок виводили від хлопчиків-пасухів. Вони, мовляв, пасучи худобу, ніяк не могли знайти ладу між собою і змушені були обрати отамана.⁵⁷

Процеси на півдні України були абсолютно тотожні у часі й у формах так званому «третьому типу» західноєвропейської колонізації – «Освоєнню малодоступних земель, що породило не крупні компактні поселення, а невеличкі хутори...»⁵⁸ Від більшості західноєвропейських країн, де внутрішня й зовнішня колонізація йшли паралельно, Україна відрзнялася домінуючою роллю останньої. Це й обумовило появу на краю Європи такого цікавого й унікального в усіх відношеннях явища, як козацтво, аналогів якому в урбанізованих західноєвропейських країнах ми не знайдемо. Академік М.Є.Слабченко зазначав: «Всупереч твердженням всіх дослідників історії Запорозжя, останнє не було оазисом у загальному економічному устрої Європи. Навпаки, з різними суверенними і не суверенними народами і їх окремими провінціями Запорозжя було в жвавих стосунках й конструювало своє господарство за їх зразком.»⁵⁹

⁵⁷ Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К., 1989. – С. 376-378.

⁵⁸ История крестьянства в Европе: В 3-х т. – Москва, 1986. – Т. 2. – С. 50.

⁵⁹ Слабченко М.Є. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т. 1. – С.2.

2. Формування системи землекористування на території Запорозьких Вольностей

Формування власності на землю – важливий аспект зимівничої форми господарювання. Це питання тісно пов'язане з колонізаційними процесами. В територіальному відношенні землі Війська Запорозького Низового остаточно так і не склалися, бо процес колонізації тривав і в часи Нової Січі. Невпинні колонізаційні процеси на південних територіях виключали саму можливість встановлення чітких кордонів. Від часів Сигізмунда I і до часів Нової Січі запорожці задовольнялися досить умовними кордонами. Тим більше, що і південне сусіднє татарське кочове населення також було далеко від самого розуміння якихось межуваль. Ментальність запорожців не визнавала ніяких кордонів і вбачала в цьому обмеження своєї волі, тобто основи свого існування.

Попередні дослідники історії Запорозького козацтва помилково визначали кордони запорозьких володінь, прив'язуючись до офіційних кордонів Російської Імперії з сусідніми державами. При їх встановленні російський уряд ніколи не рахувався з інтересами запорожців, а ті, в свою чергу, ніколи ніяких офіційних кордонів не визнавали. Тому тогочасні офіційні картографічні матеріали, на яких позначено «Зимовья и жилища Запорожских казаков», ніяк не збігалися з уявленнями самих запорожців про свої території. Вони вважали, що земля належить їм там, де вони живуть. В уявленні запорожців їх території були значно ширшими. Підтвердженням цього є те, що запорожці колонізували і вважали своїми землі від Балти за Бугом на заході і до Донця і нижнього Дону на сході,⁶⁰ від Терехтемирова на півночі і до моря на півдні та річки Кубань на Таманському півострові на південному сході. Відома Прогноїнська паланка

⁶⁰ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 226.

виходила далеко за межі офіційно встановлених володінь Вольностей.

Потреба запорожців у чіткому визначенні кордонів виникла лише за часів Нової Січі з початком російської експансії на запорозькі землі. Підкреслимо, що виникла потреба розмежувань не з татарами чи поляками, а з власним сюзереном, тобто російським урядом.

На першому етапі колонізаційний рух ішов уздовж течії Буга й Дніпра – річковими долинами. І це відбувалося стихійно, через окремі ватаги промисловців на природно обмежених територіях («уходах»)⁶¹. Сума уходів, які постійно розширювалися і переходили від одних володарів до інших, і склала основу майбутніх Запорозьких Вольностей – як самі добичники-колоністи склали основу козацтва. Ф.М.Шабульдо стверджував, що володіння орди були відсунуті між Дністром і Бугом до моря, а на Дніпрі – до порогів.⁶² В.Ляскоронський називав новий лівобережний рубіж між Литвою і татарами – по Ворсклі.⁶³ Через сто років за часів князування Семена Олельковича (1455 – 1471 р. – авт.) лівобережні кордони відсуваються ще далі на південь і проходили по Самарі, Овечих Водах та Донцю.⁶⁴

З приєднанням нових територій процес освоєння йшов набагато інтенсивніше, і в ньому все більшу роль відігравали урядові сили. З поширенням на новоприєднані території польського землеволодіння селянство починало по-

⁶¹ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 215.

⁶² Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 30, 72.

⁶³ Ляскоронский В. Русские походы в степи и поход Витовта на татар в 1399 г. // Журнал министерства народного просвещения. – Спб., 1907. – Май. – С.24.

⁶⁴ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 90-95.

ступово переселялись на південь у «безлюдні» степи.⁶⁵ В межах нових кордонів за першою хвилиною стихійної народної колонізації приходить друга – офіційно-урядова. Вона частково вбирає в себе, а частково витісняє попередніх колонізаторів, виштовхує їх за межі офіційних кордонів углиб «чужої» території.

П.О.Куліш писав, що козаки і міщани шукали собі вільних угодів у пониззі Дніпра і по праву першого займу володіли спільно Звонецьким порогом та усією прилеглою до нього територією. Суперечки, що виникали між ними і воєводами та старостами, свідчили саме про прагнення останніх витіснити угодників-промисловиків з їх займанщини за межі кордонів.⁶⁶ Слідом за М.С. Грушевським, який витіснення козаків за пороги відносить до останньої чверті XVI – першої половини XVII століття,⁶⁷ М.Є. Слабченко називав точну дату переходу козаків за лінію порогів – 1644 рік.⁶⁸ Важко сказати, на чому ґрунтувалася така точна дата, і навряд чи це було так. Нам відомо про ватаги промисловиків, які і раніше вправно господарювали набагато нижче порогів.⁶⁹

За актами Литовської метрики «вільні перехожі люди» мали достатньо ініціативи для заведення власних угодів поза державними територіями. В люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво на уходах осідало «установиче», тобто назавжди. На це звертав увагу ще І.М.Каманін. Так, в люстрації Канівського замку 1552 року йшлося про козаків сіверського уходу, «котрі установиче там живуть на м'ясі, на рибі, на меду з пасік, з свене-

⁶⁵ Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 157.

⁶⁶ Куліш П.А. История воссоединения Руси: В 3-х томах. – Спб., 1874. – С. 48.

⁶⁷ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 198.

⁶⁸ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип.ІІІ. – С. 208.

тов, і ситять там собі мед яко дома».⁷⁰ Він писав, що міщани в люстраціях XVI століття іменуються «отчичами» своїх угодів. Тобто – спадковими власниками.

Такий висновок можна зробити з аналізу акту про продаж чигиринському козакові Волевачу у 1615 році «Плоского лісу з усіма землями, полями, сінокосами й прочим», уздовж берегу Інгульця якимось Максимом Михайловичем: «Тот ґрунт продаем Волевачу, жоне і потомкам його у вечность за добру монету литовську. Себе і своїх потомков отдаляю...»⁷¹ До так званих «служилих», які землю отримували від офіційної влади за службу, належав і козак Омелян Іванович, якому король Сигізмунд-Август у 1571 році видав жалувану грамоту: «...на землю Сиверу по берегам Ворскли за військову службу маєт Омелян Іванович сам, жона його, так же діти і потомки його власніє, тим правом і порядком оную землю Сиверу по двух берегах Ворскли от шляху Санчаровського на низ до рубежа Жарковича Артемкових пісков зо всіма землями.»⁷²

І. М. Каманін вважав, що серед запорожців володіння землею було поширене як на власне козацькій території в глибині степів, так і на лівому боці Дніпра, на півдні Київщини. Приватне землеволодіння поступово розвивалося через привласнення спільних «угодів», у яких козаки довгий час займалися промислами або землеробством. Давність фактичного *користування* і

⁶⁹ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 71.

⁷⁰ Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 47, 49.

⁷¹ Каманин И. М. Материалы по истории Козацкого землевладения (1494–1668 гг.) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 16.

⁷² Каманин И. М. Материалы по истории Козацкого землевладения (1494–1668 гг.) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С.11.

володіння* землею, «станом», «уходом» закріплювала і право розпоряджатись нею, тобто утворювала право приватної власності.⁷³ Можна навести кілька прикладів, які підтверджують такі висновки. Так, куплені у 1615 році землі Волевача знаходилися у межах північних володінь Війська між притоками Інгульця: річками Цибульник, Овнянка, Макаровка. Волевачі придбали свої землі на цій території у козака Івана Безмолвного близько 1480 року, коли про будь-яке оформлення територій Війська Запорозького не могло бути й мови. До 1648 року чигиринський отаман розподіляв уходи, розташовані по Інгулу і проти порогів, як свої власні. В описі Дніпра 1697 року згадується урочище, перевіз і плавні Барабаша з пристанню Сагайдачного. Миргородський полковник Капнист у 1740 році подарував запорозькому старшині М.Рудю власний зимівник на Нижній Терсі «...со всіми грунтами в вечное пользование».⁷⁴ Нарешті, козак Степан Залізняк продав свій зимівник, указавши в купчій, що це була його приватна власність ще за часів Запорозжя, і яка була чітко відмежована від подібних сусідських володінь.⁷⁵

* Тут автор вжив два ключових терміни – «користування» і «володіння». Правильне розуміння їх змісту і вживання дасть змогу вірно висвітлити суть процесів, що протікали в запорозькому суспільстві щодо землі як об'єкту господарювання. І якщо перший з них – користування землею або землекористування – передбачає певну тимчасовість дії і виключає право власності, то другий – володіння або землеволодіння – підкреслює повну протилежність трактовок першого терміну. Крім того, перший термін може застосовуватись відносно орендарів – користувачів «до подальшого розсмотренія», тоді як другий термін визначав приватного власника – «для всегдашнего содержания».

⁷³ Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 90.

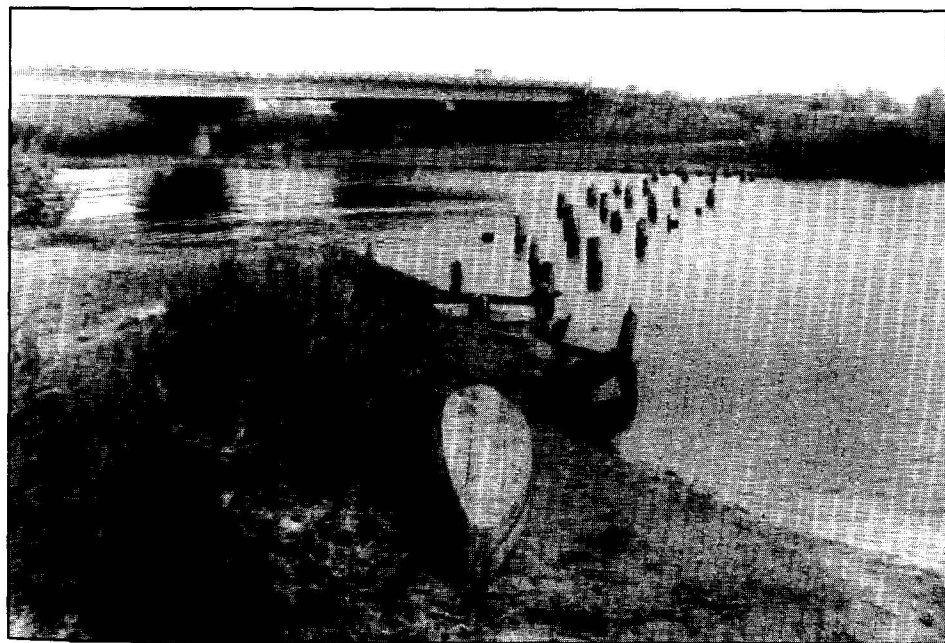
⁷⁴ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав. 1880. – С. 515.

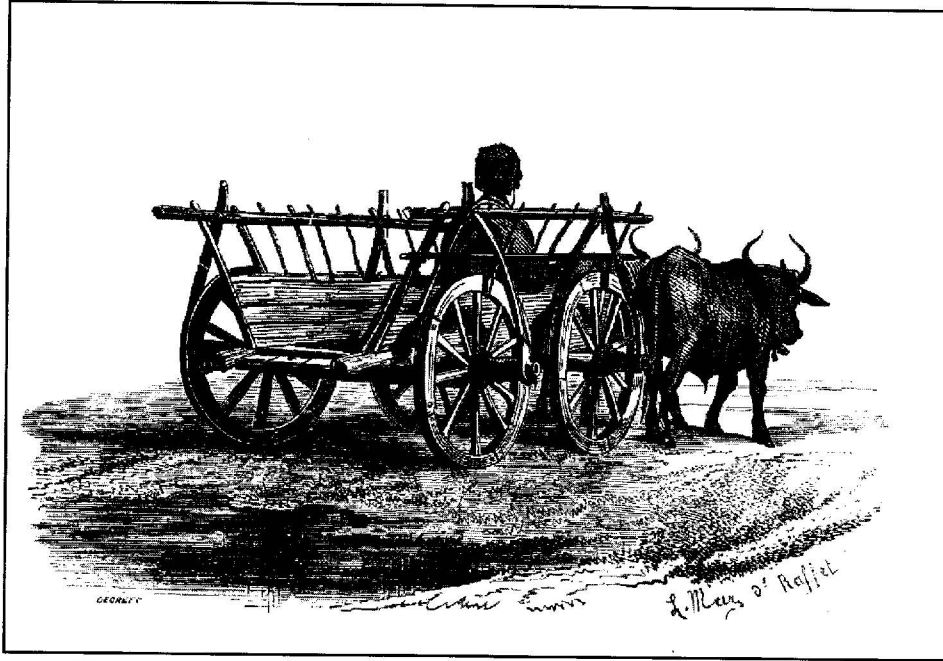
⁷⁵ Ястребов В. В запорожском захолустье // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – С. 725.

Мал. 1. Фото «підйомного матеріалу» з району Нехворощанського перевозу

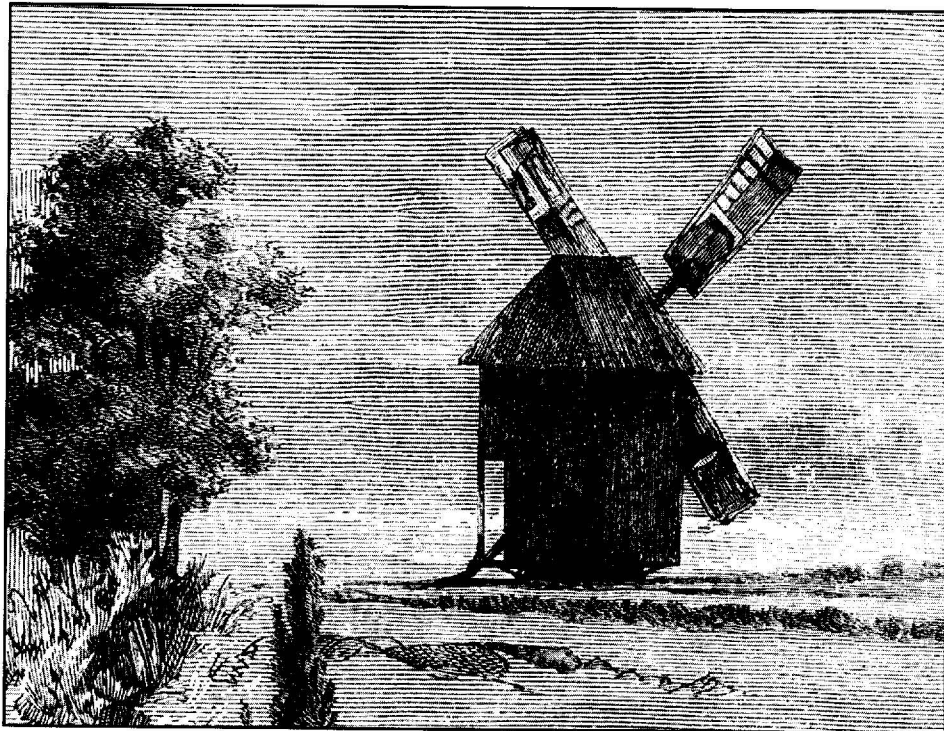
Мал. 2. Фото місця старого перевозу через р. Оріль

Мал. 29. Чумацький віз з волами

Мал. 30. Вітряк

Отже, практика *займанщини*, яка передувала приватній земельній власності, виникла набагато раніше, ніж фактично, а тим паче юридично, оформилися володіння Запорозьких Вольностей. А тому певною мірою можна погодитися з висновками І.М.Каманіна, що писав про невпинну боротьбу двох прав на землю: громадського, яке спиралося на звичай, і приватного, яке виділилося з громадського за допомогою державної влади. Його висновок відносно шляхів утворення козацького землеволодіння на Гетьманщині частково стосується і Запорозжя.

Про формування системи землекористування і землеволодіння у Вольностях часів Нової Січі маємо відомості з перших рук – від запорожця Микити Коржа. З його спогадів перед нами постає володіння землею з пайщиком-компаньйоном Глобою, який двічі займав вільні ділянки під сади. Після смерті останнього земельна ділянка автоматично перейшла в повне володіння Коржа.⁷⁶ В даному разі мова йшла про спільне землекористування раніше зайнятою ділянкою, яка по смерті компаньйонів стала одноосібним володінням.

В «Описах Катеринославської єпархії» поруч із різними загальновійськовими бекетами, поштовими станціями та перевозами згадується й існування зимівників.⁷⁷ Згодом вони розросталися і з облаштуванням церкви перетворювалися на слободи та села.⁷⁸ Наприклад, сучасний Павлоград бере свій початок із затвердженого Кошем у 1660 році перевозу і подорожньої станції біля річки Вовчої, де вже тоді було багато зимівників. Через сто років – у 1770 році, після останнього татарського набігу на північні землі запорожців, ці спустошені і кинуті землі зайняв запорозький старшина М. Хижняківський, заснувавши тут свій ве-

⁷⁶ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 35-36.

⁷⁷ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 94

⁷⁸ Мицик Ю.А. Козацький край (Нариси з історії Дніпропетровщини XVII–XVIII ст.) – ДДУ, 1997. – С. 17.

личезний зимівник з численними робітниками, де займався землеробством і скотарством.⁷⁹

Право власності на ту чи іншу ділянку можна було отримати за двох умов. Про це свідчить промеморія з Коша до Духовної київської консисторії від 26.10.1771 року, в якій фактично тлумачилися правові норми Війська Запорозького щодо землі. В ній сказано таке: «...понеже Войско Запорожское, ползуюсь ізконі своїми природно землями – всякими добрами і вигодіями, то по заслугам и качествам каждого определяют, как истие и векоистие владельцы в своих землях, всякому место с тем, что как з оних никто едною своею персоною наследственным быть не может, но все в обще всего Войска Запорожского, так и пользоваться един против другого обиды не должен, а что кому за службы дано будет, онъ, виседев в определенном ему месте время, и повинень принесть вящую в войски запорожском свою присягу, ожидая болшого ему награждения...»⁸⁰

Наведений уривок, на нашу думку, слід розуміти так: Військо Запорозьке, користуючись своїми землями, саме визначало за заслуги кожного нинішнього і давнього володільця його місце землеволодіння, яке не може успадковуватись. А що і кому за службу буде надано, то тим певний час користуватись треба правильно, сподіваючись у майбутньому на більшу винагороду за умови прийняття підданства Війська Запорозького Низового. Іншими словами – не дивлячись на загальновійськову власність на землю, існувала можливість, хай у перспективі, стати власником, аби претендент «висидів у певному місці певний час», (для того, щоби переконатися в його господарському хисті та здібностях – авт.) та склав присягу. Тобто, ставши підданим, суб'єкт входив у правове поле Війська. Тільки за цих умов можна було сподіватись «болшого ему

⁷⁹ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 448.

⁸⁰ Яворницький Д.І. До історії степової України. – Дн-ськ, 1929. – С. 32.

награждения» і отримати власницькі права на землю. Треба сказати, що цим правом широко користувалося неодружене січове товариство. Друга частина наведеного документу доводить слушність твердження М.Є.Слабченка про те, що не вся земля у Вольностях була загальновійськовою.⁸¹ Про це говорили і його попередники.⁸² Але він це обгрунтував переконливіше, бо мав у своєму розпорядженні дещо більшу джерельну базу.

Цей документ виник унаслідок певних обмежень у землекористуванні, які Кіш намагався впровадити щодо священнослужителів, бо саме вони водночас з поспольством Війська все частіше зверталися до Коша з проханням надати в користування ту чи іншу ділянку. Представники духовенства стали активніше вимагати підняття їх статусу користувачів – від поспольського до козацького. Існуюча «ленна» система землекористування для козаків – за військову службу, стала приваблювати й духовенство, яке за свою службу хотіло мати такі ж права. Про прагнення Січі якось відсторонити духовенство від впливів на світське життя писав ще А.О. Скальковський.⁸³ Хоча очевидним є той факт, що духовенство відігравало дуже значну роль у житті запорожців і мало величезний авторитет, який вимагав і безумовної економічної підтримки.

Але згадану промеморію слід розглядати не тільки як реакцію Коша на спроби духовенства зрівнятися в правах на землеволодіння з січовиками. Її слід розглядати і як намагання Коша регламентувати процеси земле- і природокористування. Мова йде про становлення певних форм власності – від тимчасової оренди з певними обмеженнями

⁸¹ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 296.

⁸² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3-х т. – К., – Т.1. – С. 281.

⁸³ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. – Дн-ськ, 1994. – С. 114.

(часто навіть на невизначений термін – «до далшого раз-смотрения»), аж до повної приватної власності з правом наслідування і дарування – виключно для заслуженої частини козацтва, так званих «абшитованих».

Отже, юридично земля у Вольностях цього періоду ще не товар: перетворення на нього щойно почалося. З'являються певні тенденції, хоча поки що лише для старшини, у вигляді винятків. Абшитованні, в окремих випадках, дійсно вислужили собі ці пільги і мали їх як «большее награждение». Прикладів маємо досить. Починаючи з власної пасіки кошового І.Сірка в Чорному лісі і закінчуючи січовою адміністрацією, яка мала в самій Січі приватні будинки. Найбільш красномовним є факт, наведений Феодосієм Макаревським: На Нижній Терсі був зимівник старшини Миколи Рудя, який зі своїми хлопцями часто шарпав татар, відбиваючи і приводячи до свого зимівника полонених. У 1739 році у нього було 4426 душ звільнених. За цю благодійність миргородський полковник Капніст у 1740 році дарує Рудю зимівник з усіма ґрунтами «в вечное пользование». На що Кіш, загалом не дозволяючи у своїх межах приватних володінь, таки погодився виділити Рудю земельну ділянку.⁸⁴

Для решти січового товариства процес становлення системи землекористування почався з того, що у спадок переходило все майно і будівлі, але поки що не сама земля. Її не можна продавати, дарувати, закладати. Козак вільний подарувати власну хату для школи⁸⁵ або заповідати після своєї смерті все рухоме і нерухоме майно комусь із родичів, компаньйону чи вихованцю.⁸⁶ Тому ніяк не можна погодитися з твердженням М. Кириченка, що «власність на землю на Запоріжжі так закорінилася, що землю почали роздавати і заставляти». Наведені ним приклади

⁸⁴ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 523.

⁸⁵ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.353, арк.50.

⁸⁶ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 5.

не зовсім коректні: «Запорозький полковник Потапенко позичив Золотаревському 4 тис. руб, а щоб забезпечити цю позику, взяв у того маєток «зимівник».⁸⁷ Тут ідеться про нерухомість у вигляді маєтку – «зимівника», але ні слова не сказано про землю чи ділянку. Інший приклад (про переданий козаком спадок племінникові, вихованцю-молодикові) також не дає певних підстав говорити про перехід до нового власника разом з майном і земельної ділянки. Аналогічний приклад наводив і Ф. Макаревський, коли розповідав, що на місці слободи Аннівка при річці Жовта було два зимівники запорожців – Василя Ліщини і Андрія Вертебного. Коли у 1752 році безрідний Ліщина помер, його зимівник з усім добром згідно заповіту перейшов його другові.⁸⁸ Новим господарям треба було заново погоджувати з Кошем умови користування наділом, на якому він одержав спадок у вигляді нерухомості. Як правило, Кіш продовжував угоду зі спадкоємцями, і вони й надалі користувалися успадкованою разом з нерухомістю земельною ділянкою. Така довготривала оренда і була однією з тих умов, яка дозволяла в перспективі стати повноцінним власником землі. Бо претендент таки «висидів у певному місці певний час».

Очевидно, що земля поступово набирала ознак товарності й надалі мала стати самостійним товаром, на який заздалегідь формувався попит серед усіх верств населення Вольностей. У тому числі – у духовенства, про що свідчить наведена вище промеморія. Правом користуватися землею мав будь-хто з військових підданих, але в різній формі та на різних умовах.⁸⁹ Як виняток, це право намагалися здо-

⁸⁷ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. – Харків, 1931. – С. 63.

⁸⁸ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 30.

⁸⁹ Олійник О. Проблема землеволодіння в Запорозьких Вольностях на основі справи №136 «Дѣло о байрачках» Архіву Коша Нової Січі // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри Історії України ЗДУ. – Запоріжжя, 1997. – Вип.2. – С. 15.

бути і люди, які не належали до Війська. Скориставшись особистими стосунками або значимістю для Війська чи його адміністрації, декому це вдавалося, і їм дозволяли заснувати якийсь хутір. Той же Капніст мав власницькі права на всю нерухомість і землю і міг на свій розсуд усім цим розпорядитися.

Означений момент для нас дуже важливий. На його прикладі спостерігається процес становлення системи землекористування у Вольностях. Незаперечним є і факт широкого розвитку оренди. Наведений вище документ, здається, достатньо ілюструє, на яких саме умовах можна було отримати ділянку «для всегдашнього содержанія», тобто в повну приватну власність. Таке право одержували люди, які кілька років поспіль сумлінно виконували всі умови так званого «тимчасового володіння» і були спроможні сплачувати певний податок.

Частіше ділянка надавалась «до далшого разсмотренія». Тобто на правах тимчасового користування або оренди на певних умовах. Ці умови були різними, в залежності від мети, яку переслідував з одного боку претендент, а з іншого – Кошова адміністрація. Роль паланкової адміністрації в таких випадках була наглядово-виконавчою.

Виходячи з загальновійськових інтересів, Кіш у наданих ним ордерах часто робив певні акценти на тих чи інших першочергових обов'язках і обмеженнях для володільця. В одних випадках це була охорона і збереження деревини з дозволом і самому господареві користуватися нею «з умереностію.» В інших випадках, за охорону і розмноження дерева, дозволялося завести пасіку, збудувати хату, облаштувати хутір, поставити огорожу для худоби, виключне право косити сіно тощо. Щоправда частіше підкреслювалося, що сінокосами можуть користуватися всі тамтешні мешканці, які й раніше ними користувалися.

В окремих випадках, в залежності від стану зелених насаджень, тимчасовому господареві заборонялося навіть

самому користуватися деревом, розводити і утримувати худобу, займатися землеробством. Але, накладаючи певні обмеження в одному виді діяльності, користувача заохочували до сумлінного виконання взятих на нього зобов'язань – за рахунок дозволу займатися якимось іншим видом господарської діяльності.

Ця взаємокомпенсація часто простежувалася в якомусь виключному праві: завести пасіку, розводити худобу, користуватися лісом або сінокосами. Кошова адміністрація добре розуміла, що без застосування якогось індивідуального заохочення ніякі охоронні заходи були б неможливими. В разі ж невиконання взятих обов'язків Кіш міг в односторонньому порядку розірвати угоду і передати ділянку іншому користувачеві. Як це сталося з козаком Шапкою. У нього за «нерачительство» було відібрано Сухий байрак і передано козакові Дону.⁹⁰

При цьому твердження запорожця Івана Розсолоди про те, що «Земля була у запорожців вільна, обтова, степів не ділили: де хто обере собі місто, де кому охота припаде, там і сіда. Ти живеш там, там і владій. Копай собі землянку, заводь худобину яку та й кочуй...» – не можна сприймати буквально.⁹¹ Степів не ділили там, де були вільні або покинуті землі, які освоювалися шляхом традиційної займанщини, а точніше – нової займанщини.

Займали стільки землі, скільки хто міг використати. А можливості в усіх, звичайно, були різні. То й розміри земельних ділянок дуже різнилися. Намагання вивести якусь середню площу таких володінь важко, бо обсяг зайнятої землі чітко не визначався. В документах ці розміри характеризуються епітетами до слова зимівник: «великий», «значний», «обширний». Але в окремих текстах мова йде про територію в два гони. Це не випадково, бо саме таку ділянку 2х2 гони (261121 м² або 26 га – авт.) слід вважати за своєрідну «норму» оренди – «до подалшого разсмотр-

⁹⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.41.

⁹¹ Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца // Киевская Старина. – 1888. – Т. VII, ноябрь. – С. 502.

рення». Козакам братам Боженкам була надана в користування вершина балки Семерчеської «...з різною рощею чотири гони.»⁹² Щасливим винятком для дослідників, де точно вказані розміри земельної ділянки, можуть служити відомості про володіння запорозького протопопа Івана Лук'янова – «...на пространстве шести тисяч десятин, тобто 6555,24 га, у нього були його ґрунти пашенні і сінокосні, його худоба і бджоли, його сад і млин на двох поставах».⁹³

Доповнюють наше уявлення про розміри земельних володінь і спогади запорозьких нащадків, зібрані Я.П.Новицьким. «Добре було колись тут жити: землі стіко займеш – стіко й твоя, – розповідав дід Карпенко, – от і тепер – гляньте на старі городи: у іншого десятин десять левади з садками, у іншого – три, п'ять, сім... У мене в самого десятин сім городу біля хати, та ще десятин п'ять левади у другім місці.»⁹⁴ Йдеться тільки про городи та левади, які становили лише четверту частину всієї землі. В повному обсязі вони можуть складати відповідно: 40, 12, 20, 28 дес. (43,7; 13,1; 21,8; 30,5 га) В іншій розповіді теж йдеться про те, що плани були великі: «Хата від хати – гонів двоє або троє.» Тобто хата від хати відстояла на 766 м – три гони і 511 м – два гони, а в середньому – 638 м. Те, що розповіді старих дідів були правдивими, підтверджується картографічним матеріалом. За нашими підрахунками, на карті річки Московки, де 1770 року було засновано Олександрівський ретраншемент (мал. 10), відстань між зимівниками складала від 750 до 500 м,⁹⁵ що цілком вписується в наведену систему гонів. На жаль, невідомо, наскільки тяглися володіння від річки в глиб степу. Але, описуючи володіння запорозької старшини, Лех

⁹² ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.52.

⁹³ Материали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 14.

⁹⁴ Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 39.

⁹⁵ РДВІА, ф. ВУА, 5032.

Підгородецький вказував, що дехто з них мав по 15–20 верст (16–21 км) земель.⁹⁶

Про те, що територіальні володіння чітко межувались між господарями, свідчить часто згадувана в ордерах якась топографічна межа та нечисленні, але красномовні факти суперечок між сусідами, які розбирала і улагоджувала паланкова адміністрація. Власне, врегулювання взаємних суперечок – це одна з головних функцій, делегована Кошем паланковому уряду як місцевій виконавчій владі. Процеси заселення і загосподарення на територіях Вольностей на цей час набувають масового характеру, що унеможливило здійснення власного контролю над усіма територіями. Хоча, безперечно, раніше ця функція належала Кошу. Про це свідчить той факт, що зі скаргами на різного роду порушення мешканці Вольностей продовжували звертатися до Коша, як до старої, авторитетної кінцевої інстанції. А Кіш переадресовував їх до паланкової адміністрації з певними інструкціями чи побажаннями і наказом остаточно вирішити справу. Деякі ордери видавалися з умовою незайнятості даної території, про що місцева паланкова старшина, звісно, знала краще.

Очевидно, що більшість зручних для господарювання земель була вже зайнята козацькими зимівниками. Про це свідчать скарги і претензії як власників зимівників, так і тих мешканців Вольностей, хто хотів би теж отримати ділянку на певних умовах. На скаргу отамана Петра Рябого про те, що священники села Бригадирівка Кущинський і Зеленський почали будувати свій хутір «...близ його хуторів на самих тих місцях де у нього і Тарловського були сінокоси...», Кіш наказав хутори цих священників, які «...нині знаходяться в одній версті від хуторів Рябого і Тарловського, що хліб їм худобою потривили знести на відстань 7 верст».⁹⁷ Ревізія Коша Самарської і Кодацької паланок у 1756 році постановила оголосити мешканцям

⁹⁶ Leszek Podhorodecki. Sicz Zaporoska. – Warshzawa, 1970. – S. 64.

⁹⁷ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.340, арк.2-3.

різних селищ цих територій, аби вони «утеснення остаючи-мся зимовниками козакам холостим не делали». Мова йде про тісноту там, де жило 1,8 душ на 10 кв. км.⁹⁸

Земельні ділянки отримували шляхом займанщини, тобто традиційним для колонізації способом, який був характерним і для інших південноукраїнських земель. Кіш намагався регулювати процеси роздачі і загосподарення земель, бо в окремих документах умовою дозволу виступала незайнятість землі або підтвердження певних прав на раніше зайняту і доглянуту територію. А також і той факт, що дехто з мешканців Вольностей зверталися за дозволом на володіння до Коша постфактум, тобто тоді, коли на їхню, раніше зайняту ділянку, починали зазіхати інші претенденти. Звернення до Коша і одержання від нього дозволу на володіння усувало небезпеку цих зазіхань. У такий спосіб вони узаконювали займанщину. Так у 1766 році ктитор Бардадим у своєму зверненні до Коша вказував, що він «...Несколько лет уже малой лес хранил от испустошения», і просив закріпити його за ним і надалі.⁹⁹ А кодацький житель Ковальчук в урочищі Вонючках «...на пнях родючого дерева нащепил і насадив донемала і сад там завел і размножил.»¹⁰⁰ Цікаво, що зверталися з проханням узаконити користування ділянками не козаки, а представники інших соціальних груп. Скарги Орільського і Самарського, паланкових полковників від 1773-74 року на тісню і, як наслідок, численні непорозуміння через це між мешканцями паланок врешті-решт призвело до заборони Коша оселяти людність на цих територіях.¹⁰¹

Д.Багалій вважав, що в історії колонізації Лівобережжя займанщина відігравала важливу роль і на півдні Полтавщини збереглася довше, а значить була більш розповсюджена. Вона носила подвійний характер – громадський і

⁹⁸ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 99.

⁹⁹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.136, арк.7.

¹⁰⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.136, арк.8.

¹⁰¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.111.

приватний. Громадська займанщина передувала приватній, але часто йшла і паралельно з нею. Це залежало від місцевих умов. «Випрацьовується правило, – писав він. – Хто б собі які уходи і ґрунти нажив, а ті раніш ніякого господаря не мали, або хто на порожню землю прийшов і тую землю розпахав і розчистив, то тая нерухомість має бути того, хто ними володіє, власні, немов би куплені».¹⁰² Це загальне правило певною мірою стосувалося і Запорозжя. Воно пояснює факти пізньої займанщини вже часів Нової Січі, коли у 1770 році заново освоювалися іншими господарями землі в Орільській паланці, спустошені останнім татарським набігом на Українську лінію взимку 1769 року. Тому цілком можна погодитись з М.Є. Слабченком, що взагалі всю землю визнавати загальновійськовою ніяк не можна, бо відомі факти цього не підтверджують.¹⁰³ М.Кириченко вважав, що М.Є.Слабченко помилявся, змішуючи колективну власність із державною. «Коли державна та військова власність на Запоріжжі мали місце, то зате там не було ніякої колективної власності, як не було і ніяких причин до її виникнення. Таким чином, не було на Запоріжжі ні общинної ні колективної форми землеволодіння. З розвитком сільського господарства шаленим темпом ішов процес фактичного закріплення земель у приватну власність.»

«На землях, які формально вважалися за державну власність, хлібороби-запорозжці селилися на правах *primo ossuranti*, часто без усяких дозволів і навіть без відома запорозького уряду,» – писав автор.¹⁰⁴ Отже, можна стверджувати, що на територіях Вольностей приватна власність на землю почала виділятися на основі займанщини з громадської, тобто з загальновійськової власності.

¹⁰² Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине в XVII–XVIII ст. // Киевская Старина. – 1883. – Т.VII, декабрь. – С.572.

¹⁰³ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип.VI. – С. 236.

¹⁰⁴ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. – Харків, 1931. – С. 54-63.

Але була і загальновійськова земля, а точніше – річкові угіддя, які за свідченням князя С.Мишецького щороку перерозподілялася між куренями, і з яких ті курені годувалися увесь рік. Звичай «кидять яси» означав розподіл урочищ, які були державною власністю.¹⁰⁵ Факти існування загальновійськових, а точніше курінних зимівників простежуються по 358 справі, де подано реєстр «...скільки в зимовнику войсковому в Солоной находится под присмотром тамошних жителей ... войскового рогатого скота, принятого гулять от жителей же Камянских...»¹⁰⁶ Платня за зимівлю в «військових дачах» і догляд за чужою худобою визначалась десятиною на військо, без різниці, чи худоба зимувала в приватному, чи у військовому зимівнику.¹⁰⁷ З такими проханнями про зимівлю худоби у Військових дачах до Коша звертались не тільки власне піддані Війська, а й громадяни сусідніх держав.

Співвідношення загальновійськових земель з орендно-приватними у цей період швидко змінювалося на користь останніх. Однак простежити динаміку цих змін поки що не вдається через брак повної інформації. М.Є.Слабченко вважав, що землі поділялися на три категорії, з яких найкращі й найближчі розподілялися між куренями, другі діставалися старшині й духовенству, а решта – усім іншим.¹⁰⁸ Хоча нами і не було виявлено ніяких фактів такого «земельного кадастру», можна припустити, що якась градація привабливості певних територій все ж існувала.

Не можна також погодитись і з твердженням Д.І.Яворницького про те, що особи, які не належали до Війська,

¹⁰⁵ Мышецкий С.И. История о Козаках Запорожских. – Москва, 1847. – С. 34.

¹⁰⁶ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.358 (II), арк.110.

¹⁰⁷ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.358 (II), арк.99-100.

¹⁰⁸ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 292.

рідко отримували землю на Запорожжі.¹⁰⁹ Маємо інші свідчення: наприклад, володіння того ж таки Капніста. При цьому, в проханнях чітко вказувалася назва урочища чи балки, де бажали б заснувати хутір. Часто Кіш задовольняв такі прохання при умові, що це місце було вільне і ніхто з січовиків на нього не претендував. Здача земель в оренду «чужинцям» була вигідною, бо давала певний зиск у вигляді сталих податків. У проханні до кошового 17 травня 1774 року, поданого Дмитром Михиловичем, зазначено конкретну суму річної оренди. Маючи хутір на Сугаклеї за межами Вольностей, він писав: «...То все не в безопасности и не постоянно, ибо с места на место переводят, а чим я маю платити в казну на год по 75 руб... Я с радости естли б его ясновельможность дозволил на ваших дачах свой скот пасти согласился бы на каждой год вскоре ж войсковой платят по 100 руб только б никакова препятствия не имел...»¹¹⁰ Але з цього був і політичний зиск, бо надання в користування землі на північно-східному прикордонні різного роду чиновним людям прикривало інші землі від подальших зазіхань. Можна було виставляти цей факт перед офіційною російською владою як щит – мовляв, землі зайняті вашими ж підданими.

Наявність займанщини у Вольностях добре ілюструється 136-ю справою «О байрачках» Кошового архіву Нової Січі, яку слід розглянути більш детально. Вона містить 95 документів на 166-и аркушах від представників двох паланок, а оговорені в них заходи стосувалися Кодацької і Самарської паланок. Майже всі ці документи названо «*ордерами*», і охоплюють вони період з 1762 по 1775 роки. По роках вони розподілені дуже нерівномірно. Буквально одиниці припадають на 1762-1771 роки. В 1763, 1765, 1769 і 1770 роках вони зовсім відсутні, а з 1772 року рахунок виданих ордерів вже йде на десятки. Якщо спробувати простежити динаміку кількісного зростання ордерів за допо-

¹⁰⁹ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – С. 132.

¹¹⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.353, арк.11.

могою діаграми, то виявляться такі закономірності: плавне поступове зростання кількості виданих ордерів у спокійні мирні роки до 1768 року, два спади, що збігалися з початком чергової війни 1768-1774 років. Апогеєм її став змальований бароном Тоттом похід татар на російські укріплення так званої Української лінії взимку 1768-69 року, від якого постраждали зимівники лівобережних північних паланок.¹¹¹ Найбільша кількість роздач землі припадала на початок позитивного перелому військових дій та на закінчення війни. Отже, реакція населення Вольностей на зміни військово-політичної ситуації була дуже чутлива (*мал. 5*).

Майже всі з цих ордерів є офіційним дозволом мешканцям Кодацької паланки на користування якимось конкретним байраком на певних умовах. Крім того, в них містяться розпорядження Коша адміністраціям паланок: 10 – Самарської, 6 – Протовчанської і по одній до керівництва Бугогартівської і Орільської. «Ордери» було надано прохачам безпосередньо після їх відповідного звернення до Коша, про що в преамбулі багатьох документів прямо говориться: «Явяся в Коше представил нам...» Щоправда, не ясно, чи це мало бути обов'язково письмове прохання, чи досить було усного особистого звернення, яке фіксувалося писарем, бо у відповіді – «ордері» слід було чітко вказати не тільки багато регалій – ім'я і прізвище, місце проживання, назву місцевості, а й соціальний стан респондента. З 96 ордерів, що давали право на володіння або підтверджували його, паланковим козакам було надано 26 дозволів. Трьом козакам він надавався з компаньйонами, серед яких в одному випадку фігурувала духовна особа.¹¹² Посполитим видано 28 дозволів, з яких у п'яти випадках було два компаньйони, у двох інших випадках – три. Священикам надано 19 дозволів, причому один з них на спільне володіння з компаньйоном-козаком. Січовим, тобто курінним

¹¹¹ Записки барона Тотта о татарском набеге на Ново-Сербию 1769 г. // Киевская Старина. – 1883. – Т. VII, сентябрь-октябрь. – С.135-198.

¹¹² ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.158.

неодруженим козакам, таких дозволів надано вісім. Трьом козакам Кушівського куреня і по одному – козакам Шкуринського, Дерев'янківського, Крилівського, Уманського і Рогівського куренів. Чотири дозволи надано полковим старшинам. І один – удовиці.

Цікаво, що лише в чотирьох випадках претенденти отримали певну ділянку «для всегдашнего содержания», тобто в повну приватну власність. У першому випадку кодацькому козакові була надана половина Слюсаревого острова, бо інша його частина уже знаходилась «...в смотрении жителя А.Клюка.» У другому випадку жителю села Тригузне було надано чагарник за умови, що він ніким не зайнятий. У третьому – козакові села Романкова у користування й нагляд надавався байрак з тією самою умовою. І, нарешті, козакові Рогівського куреня дістався острів.

Питому вагу в одержанні таких ордерів складали так звані «жителі» або посполство. Вони становили 29,12%. За ними йшли «паланкові козаки», які мешкали не в Січі, а в містечках та селах, і яких вважали одруженими. Вони складали 27%. Третє місце посідали священики – 19,7%. Досить незначний відсоток складали курінні або січові козаки і старшина. Перші – лише 8,3%, а другі – 4%. Разом – майже 12,5%. Усі разом представники власне козацької громади складали 39,5%. Це на 9,3% менше від поспільства і духовенства Вольностей, які разом складали 48,8%. Добре видно зростання питомої ваги духовництва, яке виділилося в досить впливову політичну і економічну силу.

Загальна тенденція до «посполитизації» землеволодіння добре ілюструється і співвідношенням кількості козаків та посполитих у селах. У Самарі при Новоселиці в 1756 році мешкало 107 козаків і 373 сімей посполитих, в Новому Кодаці – козаків 127, посполитих 326 сімей.¹¹³ У більшості крупних запорозьких поселень кількість посполитих була втричі більшою за кількість козаків.

¹¹³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.52, арк.22-23.

Логічним доповненням до згаданої справи «О Байрачках» є справа 356. Її основу складає журнал подорожі кошової адміністрації по Кодацькій паланці, здійсненої з 17 листопада по 13 грудня 1774 року. В ньому фіксувалася видача ордерів на так звану «охорону байраків.» Необхідність таких роздач «в смотреніє» дійсно була викликана прагненням кошової адміністрації зберегти на майбутнє лісонасадження, які нещадно вирубувалися численними новопоселянами. Принаймні у вказаній справі про це сказано однозначно. В наказі Коша кодацькому полковнику писалося: «...аби волохів у байраки не допускали, бо рубают все на продаж нещадно.»¹¹⁴ Аналогічні скарги подавалися не тільки на волохів. Менш ніж за місяць подібних охоронних ордерів було видано 26. Така кількість пояснювалася тим, що мешканці Кодацьких поселень скористалися близькою присутністю представницької влади, що значно спростило і прискорило процедуру отримання бажаного дозволу та позбавило зайвої бюрократичної тяганини. За своїм соціальним станом претенденти на володіння розподілилися так: козаків – 7; жителів або посполитих – 15; духовних осіб – 4.

Власне, «охоронними» ці документи можна назвати лише частково, бо в багатьох випадках сам факт охорони – це лише необхідна умова для отримання дозволу на фактичне користування землею чи навіть озером. «Озеро Закитне ктитору Семену в смотрение до разсмотрения чтоб ловил в оном рыбы на прибыль церкви...»¹¹⁵ Факт користування затверджувався усталеною формою «до дальнейшего разсмотрения». Перегляд терміну користування міг бути здійснений за ініціативою Коша у будь-який момент, коли порушувались умови оренди. Так, у згадуваному журналі подорожі старшини є запис: «...ведлуг (відгалуження, частина – авт.) Сухого байраку перепоручено в смотрение от Танцюри по неумению к Новокодацким козакам Виліаму і

Івану Кесю.» Частина Сухої балки – «три пристенка» – перейшло жителям Нового Кодака – якомусь дворецькому Давиду Зайке і Карпу Чмоне. Ще факт перерозподілу – кодацькому жителю Степану Юрченку перейшла половина байраку Войцехового Кості.¹¹⁶ Цілком зрозуміло, що раніше увесь цей байрак був у користуванні Кості Войцехового, щоправда, не сказано, чому його володіння зменшено. В першому випадку причина перегляду володіння чітко вказана – «по неумению.» Тобто, через невміння як слід доглянути раніше наданий байрак, його вирішено було передати більш вправним господарям. Так на практиці реалізовувалась формула – «до дальнейшего разсмотрения».

За правильністю і ефективністю використання кожної наданої в користування ділянки стежила паланкова адміністрація, яка власне і визначала рівень вміння кожного володільця. Вона, не без участі нових претендентів, ініціювала акти перерозподілу володінь. Ця формула зобов'язувала орендарів до переоформлення користування в разі якихось важливих змін. Тільки в одному випадку термін користування було чітко обмежено одним роком. Старокодацькому козаку Федору дозволено збудувати хутір і «поручено смотрение байрака.»¹¹⁷ В деяких ордерах визначалося і сусідство з суворим попередженням про неможливість будь-яких шкод сусідам. В ордері, виданому жителю Половиці Олексі Безстарку, дозволено в сусідстві з колишнім зимівником козака Лисого «...сделать пристанище и в оном хозяйство содержать, только чтоб не утеснял козаков холостых.»¹¹⁸ Ця остання приписка була дуже характерною, бо зустрічалася часто і підкреслювала пріоритетність саме цієї категорії населення Вольностей, тобто зимівники січового товариства. Цей факт можна розглядати як фактичну підтримку козацької верстви – січовиків, які потенційно мали право не користуватись, а володіти землею. Ще більш характер-

¹¹⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.58.

¹¹⁵ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.118.

¹¹⁶ ЦДІАУ, ф.229, оп. 1, спр.356, арк.16; 29; 46.

¹¹⁷ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.38.

¹¹⁸ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.92.

ною в цьому плані є зареєстрована в подорожньому журналі під № 111 скарга самарського козака Дем'яна Верхогляда про те, що наперед його зимівника мають намір сісти хуторами самарські обивателі, які «... могли немалое препятствие учинить.» Кіш наказав: «...не толко тим обивателям но и никому тамо не селиться.»¹¹⁹ В іншому випадку диякону Семену Никитову чітко вказувалась необхідна відстань – у двох верстах нижче байрака, де був зимівник запорожця Бардадима.¹²⁰

Крім того, Кіш погодився на надання володінь тільки за умови заліснення й упорядкування цих земель – «охороняти і примножувати, аби в подальшому користь всьому війську була з того». В той же час січовим козакам за аналогічним дозволом звертатись до Коша було не обов'язково. Маємо лише окремі факти звернення запорожців до Коша з відповідним проханням. Такий дозвіл Коша на будівництво зимівника у 1768 році в Бешбайраках одержав козак Кушівського куреня. Цікаво, що за нього дав поручительство його курінний отаман.¹²¹ Це поручительство може вважатись третьою умовою одержання власницьких прав вже після певної перевірки за час «сидіння в певному місці певний час» господарських здібностей кандидата і дотримання ним певних зобов'язань. Ще двоє козаків-компаньйонів того ж куреня одержали дозвіл на кочування з тисячею овець в районі Мертвих Вод, але відділ від козачих зимівників.¹²²

Взагалі ж тільки січові козаки мали право самостійно зайняти вільні землі, про що Кіш навіть не завжди й знав. Для того, щоб мати змогу ефективно регулювати процес заселення своїх територій, він у 1757 році звертався до паланкових полковників із проханням встановити кіль-

¹¹⁹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.111.

¹²⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.52.

¹²¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.

¹²² Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 683.

кість січовиків, «сидящих зимівниками» в Протовчанській і Бугогардівській паланках.¹²³ Власне, саме за це – «...общее всем земельное исконное право» – говорив у липні 1768 року запорозький депутат до Всеросійських зборів Мойсей Скапа. За нього він стояв, як за шляхетні права всього Запорозького Війська.¹²⁴

Брак вільних земель штовхав запорожців на займанщину за межами офіційних південних кордонів Війська, на територіях татарських кочовищ.¹²⁵ Багатші козаки купували землі на Гетьманщині.¹²⁶ Також маємо дані про землеволодіння запорожців північніше територій Вольностей – в так званих Задніпрських місцях. У відомості Кременчуцької сотні Миргородського полку від 1752 року зазначено, що 1722 року сюди виселився з Січі запорожець Василь Тума. В селі Бутовка Келебердянської сотні з 1738 року оселився запорожець Степан Бандура, а 1749 року сюди вийшов з сім'єю запорожець Степан Дунай. З 1751 року дві сім'ї козаків мешкали і в селі Плахтіївка, запорожці Юрко Губа і Лук'ян Небоян мешкали в Кам'янці, в селі Калужино на річці Омельничок мешкало 5 сімей запорожців, в селі Боянському їх було 7, а в містечку Мишурин Ріг жило 20 козацьких сімей. На лівому березі Дніпра на землях Келебердянської сотні жило 4 сім'ї, а на землях Переволочанської сотні – 33 сім'ї запорожців.¹²⁷

Після скасування Запорозьких Вольностей певна частина запорожців зуміла залишити за собою у власності

¹²³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.28 (II). арк.183, 196.

¹²⁴ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 683.

¹²⁵ Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників // УІЖ. – 1992. – № 10-11. – С. 125.

¹²⁶ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 311.

¹²⁷ Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 17-37.

свої зимівники і землі. А дехто разом з офіцерськими чинами придбав ще й значні додаткові земельні наділи. Як приклад можна навести відомого полковника Орільської паланки Опанаса Ковпака. Незважаючи на його особисті військові заслуги, під час ліквідації Січі його зимівник, майно, отари були конфісковані і продані. Але невдовзі він отримав чин підполковника російської армії, патент на дворянство і 4950 дес. (5408 га. – авт.) землі на лівому березі Орелі в гирлі річки Багатої з конфіскованим батьківським зимівником. Ковпаку повернули і той зимівник, який належав йому ще з 1770 року.¹²⁸ Повній конфіскації, за реєстром, складеним Норовом, підлягало майно тільки 23 репресованих запорозьких старшин. До цього реєстру потрапили всі, хто завзято захищав старовинні вольності і права Запорозжя – тобто хоч у якийсь спосіб проявив незалежницькі тенденції.¹²⁹

Отже, процес становлення системи землекористування у Вольностях проходив виключно еволюційним шляхом. Він не дійшов свого логічного завершення через ліквідацію у 1775 році Запорозьких Вольностей разом з усіма їх інституціями. Його умовно можна поділити на декілька етапів (не в часовому вимірі – авт.):

1. Процес займанщини, який з різною інтенсивністю безперервно тривав протягом усього існування Вольностей.

2. На основі займанщини сформувалася «ленна» система землеволодіння, виключно для членів січового товариства.

3. Бурхливий розвиток орендного землекористування в часи «Нової Січі» для всіх категорій підданих Запорозького Війська.

4. І нарешті: фактичне існування приватної форми землеволодіння для так званих «абшитованих», тобто заслужених козаків.

¹²⁸ Мороз В. Меценат з Приорілля // Козацтво. – 1994. – № 2 (3). – С. 10.

¹²⁹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 191.

Юридично орендна чи приватна форма землекористування закріплювалася наданням власникові відповідного «білету» – документу, що узаконював і регламентував умови володіння. Але остаточно та чи інша форма землекористування не могла бути закріплена, бо не існувало писаного кодексу законів. Безумовно, логічне завершення процесу становлення приватного землеволодіння було необхідним і об'єктивно давно вже назріло. Оскільки приватна власність на Запорозжжі, в тій чи іншій формі, існувала завжди, Січ її ніколи не забороняла і не обмежувала. Вона існувала не тільки на територіях Вольностей, а і в самій Січі у вигляді власників човнів, про яких згадував ще Лясота.¹³⁰ А пізніше – у вигляді численних власників крамниць і шинків січової Гасан-Баші та приватних будинків січової старшини при куренях.¹³¹ Але остаточно оформленню власності на землю в якомусь письмовому офіційному вигляді перешкодили спалах гайдамаччини та ведення війни, що відвертало увагу Коша від вирішення власних нагальних економічних проблем. Все це ускладнювало стосунки не тільки з сюзереном, а і з сусідніми державами. Крім того, оформленню приватного землеволодіння перешкоджала і васальна залежність від російської влади, а значить – невисокий авторитет Коша серед значної частини козацтва, що й призводило до різних форм протесту проти «маятникової» політики старшини.

Своєрідність запорозького зимівничого господарства якраз і становила фактичне існування і надто довго розтягнений в часі, та й загалом юридично не оформлений процес закріплення приватної власності на землю. Це виглядало як дивне поєднання і довге співіснування двох форм власності – корпоративно-курінної і приватної. Тому попередні дослідники мали значні розбіжності у трактовках питань економічної основи не тільки Запорозжя, а й усієї України. Відомий економіст А.С.Чичерін був переконаний,

¹³⁰ Лясота Ерих. Путевые записки. – Спб., 1873. – С. 36.

¹³¹ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 127.

що в Україні раніше існувала тільки приватна власність, і ніколи не було громадської.¹³² Д.І.Яворницький вважав, що в основі запорозького світогляду лежала громада, мир, товариство.¹³³ І дійсно, здавалося би: скрізь ми бачимо громаду – рибальську тафу, чумацьку валку, курінь, сільську громаду і т. ін. М.Є.Слабченко писав, що про громаду на Запорозжжі можна говорити дуже обережно.¹³⁴ За твердженням М.Кириченка, на Запорозжжі не було ні громадської, ні колективної форм землеволодіння.¹³⁵

Але разом з тим бачимо, як з-поміж інших традиційних і консервативних громадських інституцій Запорозьких Вольностей росла і поширювалася приватна форма землеволодіння через займанщину і оренду. В останній період існування Запорозьких Вольностей спостерігався процес остаточного фактичного оформлення земельної власності. Співіснування орендної та приватної форми землеволодіння взаємодоповнювали і модернізували одна одну. І саме тому існувала досить багата і різнобарвна, як саме життя, соціальна палітра мешканців запорозьких зимівників. Вони, спираючись переважно на капіталістичні засади, створили складне, багатогалузеве господарство не пізніше інших західноєвропейських держав з їх сталими економічними моделями.

¹³² Чичерин А.С. Обзор исторического развития сельской общины в России // Опыты по истории русского права. – М., 1858. – С.24.

¹³³ Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 120.

¹³⁴ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії по вивченню історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 178.

¹³⁵ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. – Харків, 1931. – С. 61-62.

3. Історико-архітектурні особливості запорозьких зимівників

проведені нами археологічні розвідки в окремих районах колишніх запорозьких володінь дають можливість стверджувати, що значна кількість козацьких зимівників розташовувалася на місцях більш давніх поселень людини. А сучасні поселення, в свою чергу, в переважній більшості розташовані на місцях колишніх зимівників. Це значно ускладнювало проведення археологічних досліджень і відповідно – реконструкцію досліджуваного об'єкту. Деякі з цих населених пунктів зберегли в своїй назві імена своїх засновників – запорозьців.

Доцільність вибору місця для зимівника диктувалася кількома життєво важливими вимогами. Стосовно степової, досить посушливої зони, однією з головних вимог при виборі місця розташування житла була наявність води як головного фактора виживання і господарювання. «Де вода та байрак – там і козак», – говорили самі запорозьці.¹³⁶ Другою, не менш важливою умовою, була певна захищеність місця проживання від можливих негативних природних явищ. Третньою складовою при виборі місця поселення було забезпечення певної безпеки для мешканців від можливих ворожих нападів. І нарешті – це мало бути досить зручне місце для заняття тією чи іншою галуззю господарства.¹³⁷

Усім вищезначеним вимогам повністю відповідала друга надзаплавна лінія (*тераса – авт.*) берегів річок і великих островів. Згідно картографічних відомостей, топоніми та археологічних розвідок, більшість садиб запорозьців була розташована в гирлах балок, що виходили до води або мали свої природні джерела. Причому житло будувалось не на дні балки, а на одному зі схилів, що підступав

¹³⁶ Новицький Я.П. Народная память о Запорожье // Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. – Рига. 1990. С. 38.

¹³⁷ Скуратівський В. Берегиня. – К., 1987. – С. 74.

до води. Багато балок Південної України й до сьогодні зберегли свої назви, утворені від імен і прізвищ запорожців, які в них «сиділи» зимівниками.

В період Нової Січі існувало два поняття терміну «*зимівник*». Перше – в значенні помешкання чи житла, і друге – в значенні всього обійстя або садиби. Самі запорожці для означення своїх осель використовували, головним чином, такі терміни: *шалаш, бурдюг, зимівник, хутір*. І такий поділ зовсім не випадковий, бо саме так підкреслювався не тільки той чи інший тип житла і його приналежність, але почасти і форма власності.

Найпростішим похідним козацьким пристанищем був полог або палатка, яку детально описав і накреслив Гійом Лавасер де Боплан.¹³⁸ Інколи його називали й куренем, і не тільки в значенні тимчасового літнього помешкання. Ось що розповідав колишній запорожець Данило Бут: «Козак було викопа одну землянку для коня, а другу собі та й зимує, а на літо землянку кине, курінь напне та й живе.»¹³⁹ Про такі ж тимчасові курені (шалаші) часто згадували в описах рибальських станів.

Дуже цікаве мобільне житло козацьких чабанів описав запорожець Микита Корж: «Від вітру і негоди у чабанів були коші і котиги, кош на зразок палатки, обшитий кругом повстями, на двох колесах, аби зручно його перевозити можна було куди треба. В ньому була кабиця для вогню, де сушилися й їжу готували чабани. А котига у них називалась велика гарба, або віз з волами на чотирьох колесах...»¹⁴⁰ Отже, слово «кіш» мало потрібне значення – як військовий табір, як легке тимчасове житло і як чабанський візок.

Спочатку розглянемо стаціонарне, постійне помешкання, яке можна назвати зимівником поки що лише в значенні житла, а не в значенні садиби. Найстародавнішими,

¹³⁸ Гійом Лавасер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С. 85-87.

¹³⁹ Савур-Могила. – К., 1990. – С. 52.

¹⁴⁰ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 23-24.

первинними стаціонарними помешканнями місцевих жителів була землянка чи напівземлянка, яку козаки називали «бурдюгом». Нащадок запорожця Іван Розсолота так описав бурдюг, у якому жив його батько: «Викопа запорожець ямку, поставе в ямку ліску, нагорне округ неї землі, обставе кураєм, обліпе кізяком, обмаже глиною, виведе мечеть, щоб хліб пекти, зроби кабицю, щоб страву варити, та й живе собі. А щоб бачить, що воно діється у степу, зроби собі у бурдюзі маленьке, кругленьке, наче тарілочка, віконечко, вставе в нього скло, скверненьке таке, зелене, з кругленькою рамкою з чотирьох трісочок, та й дивиться через нього із бурдюга. В бурдюзі димаря не полагалось і груби не було, а була мечеть, схожа на піч, тільки низенька, зроблена з дикого каменя. Де в яких бурдюгах і вбранство було: по стінам висіло оружжя, на покуті стояли розмальовані під золотом образа, попід стінами прироблені були лавки, ослінчики, а котрий бурдюг ще й килимами вислан. Такі бурдюги скрізь розкидані були по степах навколо Січі.» Він показав і місце, де колись стояв батьківський бурдюг, що мав розміри 2,84 x 5,68 м. Його загальна площа дорівнювала 16 кв. м.¹⁴¹

Зовнішнє зображення запорозької землянки збереглося завдяки малюнку французького художника Жана – Анрі Мюнца, який у серпні 1781 року в 15 км північніше Нового Кодака змалював одну з них. Вона була вирита в глиняному пагорбі і складалася з двох приміщень. В коментарях до свого малюнку автор зазначив, що серед багатьох інших, оглянутих ним в цій місцевості таких жител запорожців, лише ця була заселена. «Оскільки дерево є рідкісним у цих краях, запорожці мусили рити ось такі домівки на схилах пагорбів, вибираючи місце поблизу якогось струмка, які рідко зустрічаються на цих великих просторах, що використовуються як пасовиська для коней.»¹⁴² Внут-

¹⁴¹ Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: В 2-х частях. – К., 1995. – С. 254, 271.

¹⁴² Мицик Ю. Очима французького художника // Козацтво, 1993. – № 1. – С. 25.

рішній опис подібного житла навів і О.Де-Рібас. Старий козак-зимівчанин Данило Ковтун після повалення Січі, не бажаючи йти під турка чи служити, за його словами, бабі (*Катерині II – авт.*), облаштував своє житло на Нерубайських хуторах поблизу Одеси. Його помешкання було видовбано в нашаруваннях вапняку-черепашнику і дуже нагадувало вищезгадане гравюрне зображення козацького бурдюга Ж.Мюнца, яке вперше було опубліковане О.Дружиніною.¹⁴³ Це житло було облаштовано досить комфортно. Воно мало ліжко, стіл, лави, зроблені хазяїном під власну міцну статуру. Під стінами й лавами було складено чимало різного рибальського та домашнього причандалля. На стіні висіла крива шабля та довгий старий пістоль. Щорічно старий Ковтун наприкінці літа влаштовував пишні поминки Січі, запрошуючи до себе на вечерю усіх сусідів і перехожих. Частувати людей йому було чим, бо завжди мав надлишки продукції свого господарства. Захопивши чималий шмат землі поблизу свого притулку, він завів баштан, утримував чималу пасіку та сіяв гречку, а за важких часів видобував з лиману сіль.¹⁴⁴ Цей факт дає можливість говорити про таке явище, як побутовий традиціоналізм.

Напівземлянковий тип житла добре досліджений археологами на нижньодніпровських поселеннях X–XIV ст. Він був прямокутної форми з переважаючими розмірами 3 x 5 метрів, середня площа дорівнювала 12–16 м,² заглиблення в материк – в середньому на один метр, хоча, А.Т.Брайчевська вважала, що були і наземні споруди.¹⁴⁵ Підлога була земляна або глинобитна в кілька шарів. Стіни стовпової конструкції, легкокаркасного плетеного типу, обмазані глиною. Були й стіни зрубної кон-

¹⁴³ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800. – М., 1959. – С.51.

¹⁴⁴ Де-Рібас О. Останній запорожець // Хаджибей-Одеса та українське козацтво 1415–1797 // Джерела та документи до розділу IV. – Одеса, 1999. – Т. III. – С.298–304.

¹⁴⁵ Брайчевська А.Т. Давньоруські пам'ятки Дніпровського надпоріжжя // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. – Т. XII. – С. 178.

струкції.¹⁴⁶ В одному з кутків такого житла розташовувалася глинобитна або кам'яна піч з відкритим вогнищем типу «кабиці». А навпроти печі знаходилися вхідні двері (*Піч завжди була навпроти вхідних дверей – авт.*).

На думку С. Гамченка, ці житла мали чотирискіле перекриття, що спиралося на стовпи або на краї ями. Покрівля була з соломи або очерету, присипана землею.¹⁴⁷ Він вважав що печі та вогнища мали димарі. Це підтверджується новітніми археологічними дослідженнями слов'янського поселення XII–XIV ст. в урочищі Портмашево Запорізької області.¹⁴⁸

Декілька років підряд науковці музею козацтва Національного заповідника острова Хортиця проводили розкопки зимівника Івана Шевця і зимівника в балці Молодняга. Ці помешкання заглиблені в материк на 20–60 см. Вони мали каркасно-стовпову конструкцію, обмазану і вибілену зсередини глиною, як і їх долівки – неодноразово підмазані глиною. Їх розміри: 4x5,5 м і 4,5x5,5 м, а землянка в балці Молодняга – 4x10 м (*мал. 6*). В кожній було по 1–2 кабиці. Перша землянка мала дощату перегородку, що свідчить про двокамерність цього житла. На відстані 15 м від помешкання знаходилося ще дві господарські будівлі, в яких в останні роки їх існування варили селітру для виготовлення порошу.¹⁴⁹ На острові Мала Хортиця або Байда теж було знайдено дві напівземлянки, датовані XVI сторіччям, з піччю-кам'янкою, 4-4,5 x 3,3-3,4 м і 4x4 м. Вони також мали стовпову конструкцію з двосхилим дахом, який укривав очерет.

¹⁴⁶ Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1992. – С.8.

¹⁴⁷ Гамченко С.С. Раскопки в бассейне реки Случи. – Москва, 1901. – Т.1. – С. 86.

¹⁴⁸ Благовіщенський Ю.Ю. Охоронні розкопки поселень Черняхівської і Давньоруської епох // Звіт експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею за 1990–93 роки.

¹⁴⁹ Козачок Н.Л. Звіт експедиції історико-культурного заповідника о. Хортиця за 1990–1993 р. (рукопис)

Для порівняння згадаймо хоча б опис бурдюга, наведений Д.І.Яворницьким: «У викопаній у землі ямі ставили чотири стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною і кізьяком та обставляли кураєм, у стінах залишали отвори для круглих віконечок. Всередині бурдюга не було ні печі, ні димаря: піч заміняла «мечеть» – примітивна піч-кам'янка, на котрій пекли хліб, та кабиця на якій варили страви, обидві робили з дикого каменю...»¹⁵⁰ Причому, автор підкреслював, що такі землянки не мали ніяких додаткових будівель. У них мешкали самотні козаки, які шукали собі спокою від родинного і від бурхливого січового життя.

Наведений вище опис підтверджується й документально – рапортом М.В.Муромцева князю Г.О.Потьомкіну, поданим у липні 1775 року, де про будівництво зимівників запорожцями між іншим сказано: «...избы свои делают по большей части плетневые из вербины, обмазывая глиною, употребляя только на главные связи не больше шести бревен, а куда обселяются, живут в землянках».¹⁵¹

Користуючись описами запорозьких зимівників, зробленими російськими військовими під час ліквідації Вольностей у 1775 році, відома дослідниця економічного життя запорожців Н.Полонська-Василенко дійшла висновку, що козаки будували все потрібне для господарства в зимівнику переважно з хворосту.¹⁵² Тобто домінувала добре відома нам каркасно-глинобитна конструкція. Перевага за цим типом житла диктувалася як браком лісу на окремих територіях Запорозького Війська, так і міркуваннями протипожежної безпеки. В посушливій степовій зоні, де часто виникали степові пожежі і де досить частими були ворожі напади, відно-

¹⁵⁰ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 190.

¹⁵¹ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С. 29.

¹⁵² Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. і його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 203.

вити таке житло після пожежі можна було набагато швидше і легше. При цьому не знищувалися навколишні ліси, а використовувалася лоза, яка щороку відновлювалася. Крім того, заготівля лози не вимагала ані великої кількості робочих рук, ані значних фізичних зусиль, як, власне, і саме будівництво такої хатини й інших господарських споруд, також плетено-каркасного типу. Про це свідчать реєстри спаленого татарами у 1771 році у Великому Лузі та по Інгульцю майна запорожців, де поряд з хатами згадуються плетені конюшні, мазані будки і загородки.¹⁵³

Меншого розповсюдження на Запорозжжі набули дерев'яні хати. Їх будували в північних, більш заліснених територіях Вольностей. У розповіді колишнього запорожця Микити Коржа фігурує хата – «...построєна з липового дерева різаного, і вся рублена, невелика з сіньми.»¹⁵⁴ Його житло знаходилося в більш безпечній і порівняно залісненій території Кодацької паланки. Тут мова йшла про двокамерне житло, яке складалося зі світлиці і сіней. Хоча досить розповсюджені були і трьокамерні помешкання. В названому описі козацьких зимівників зазначено, що хата складалася з однієї теплої кімнати, сіней і комори. Ця тепла кімната-світлиця мала три вікна – стільки ж зображено й на гравюрі XIX сторіччя (мал. 7.). Тобто житло мало таке ж планування, яке описав на початку XX сторіччя В.Бабенко, склавши досить детальний етнографічний нарис Катеринославщини: «...плетнево-мазанковий тип хат 7 х 4 аршина. В двір і на вулицю з кожної хати виходило по 2 вікна. Позаду на печі було одне мале віконце.»¹⁵⁵ Д.І.Яворницький на поданому ним плані зимівника зобразив чотирикамерне житло.¹⁵⁶ (мал. 8). Крім світлиці,

¹⁵³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.267, арк.29, 47.

¹⁵⁴ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 5-6.

¹⁵⁵ Бабенко В.А. Этнографический очерк Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1917. – С. 18.

¹⁵⁶ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 188.

сіней і комори позначена ще й кухня, яку, за словами Н.Полонської-Василенко, часто будували окремо.¹⁵⁷ Це видно на схемі садиби, зробленої по гравюрі Мюнца (*мал. 9*).

Рационалізм житла запорожців мав певний вплив і на розвиток архітектури німців-колоністів. Прибулі на запорозькі землі, німці-меноніти не могли ігнорувати місцевий раціоналізм житла і не сприйняли його хоча б тому, що він більше відповідав місцевим умовам. Тому ніяк не можна погодитися з твердженнями, що українське населення цього регіону багато запозичило у німців-колоністів, які буцімто мали більший досвід ведення господарства і вирізнялись побутовим раціоналізмом. По-перше, невідомо, за якими критеріями визначається «більшість» чи «меншість» досвіду. По-друге, в нових для німців умовах життя, в яких вони опинилися, їхній колишній досвід ведення господарства ніяк не міг уникнути значних коригувань через нові природно-кліматичні умови й через те, що саме вони (а не українське населення) опинились у новому культурно-побутовому оточенні. Ігнорувати цей факт не змогли б найзапекліші консерватори свого «побутового раціоналізму», який мав сенс на своїй етнічній території, у власному культурно-побутовому середовищі.

Що ж стосується причин збільшення розмірів будівель, то вони пояснюються зовсім не німецькими впливами, а давньою місцевою традицією, за якою не можна було будувати нову хату за розмірами меншу від старої, щоб не зменшувалася сім'я. А два опалюваних приміщення з'являються не в XIX сторіччі. Їх видно на вже згаданій гравюрі запорозького зимівника, бо вікна розташовані по обидва боки від входу (*мал.7*), як і на схемі зимівника поданій Д.І.Яворницьким (*мал.8*). А це значить, що кожна з двох частин житла потребувала окремого опалення.

Ще більше, ніж чепурних німців, житло запорожців захоплювало переселенців-росіян. Тут доречним буде навести невеликий уривок з розповіді старого діда, який сво-

¹⁵⁷ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. і його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 246.

го часу записав Я.П.Новицький: «Колись давно кацапка розказувала, що де-не-де жили запорожці, по балочках і хати у них біленькі, тіко самі вони на вид страшні.»¹⁵⁸

Етнографічні розвідки дають можливість стверджувати, що запорожці, як і всі наддніпрянці, білили хати ззовні і зсередини. Подекуди застосовували гарне художнє оздоблення, так зване «квітчання», яке мало не лише естетичне значення, а й виконувало деякі магічно-культові функції. Декоративне кольорування було присутнє на кутах, попід стріхою, навколо вікон і дверей, фарбування призьби в червоний колір мало охороняти житло від нечистих сил. Вважалося, що через ці «вогняні кільця» до оселі не могла пробратись ні хвороба, ні лиха істота.¹⁵⁹ Квітчали різним орнаментом і ставні на вікнах. Внутрішнє оздоблення більшості запорозьких помешкань було досить скромним. Це дало привід Н.Полонській-Василенко, як і її попередникам, зробити висновок про певний побутовий аскетизм і спартанські умови життя більшості зимівчан. «Крім речей культу (*маються на увазі численні ікони – авт.*) немає нічого, що свідчило б про розкіш, багатство, навіть елементарний комфорт,» – робить висновок авторка і подає цікаві порівняльні таблиці майна запорозьких помешкань.¹⁶⁰

Характеризуючи деякі особливості всієї садиби зимівника, слід розпочати з самої назви. З документів нам відома подвійна назва запорозької садиби – зимівник або ж хутір. Але вживалися ці терміни дещо диференційовано. Як показав аналіз, термін «хутір» позначав господарства людей, які не входили до складу Війська: були або його поспільством – селянами, що сплачували певні податки, або зовсім чужими людьми, які мешкали на землях Війська. Як приклад можна навести два документи, що чітко

¹⁵⁸ Новицький Я.П. Народная память о Запорожье // Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. – Рига. 1990. – С. 110.

¹⁵⁹ Супруненко В. Народина. – Запоріжжя, 1993. – С. 83.

¹⁶⁰ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. і його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 248.

вказують на ці відмінності. Перший документ – це лист київського губернатора Леонтьєва до кошового І.Малашевича від 13 травня 1743 року: «...велено старосамарским жителям прежними их грунтами владеть, хутора строить, где прежде сего они имели в Запорожских Вольностях от зимовников не в ближнем расстоянии вблизи хуторов не строить, чтобы не путались нивы старосамарских козаков с землями зимовников и от того обид и притеснений не было».¹⁶¹ Другий документ – лист до Коша від 5 березня 1759 року від Слобідського козачого полку обозного з проханням повернути втікача козака Харька Зайченка на старе місце проживання, де «...він жив хутором і втік з дружиною та дітьми й з усією рухомістю і нині знаходиться в запорожского козака Кисляковського куреня Шустя зимовнику...»¹⁶²

Отже, для означення індивідуальних поселень Військового товариства використовувався переважно термін – «зимівник». Цей термін міг означати і поодинокую землянку – бурдюг престарілого козака, і обширну садибу, в якій мешкало чимало людей. За офіційним описом 1769 року зимівником називали садибу, в якій було «...хат три, одна з кімнатами і дві комори, з льохом і стайнею рубленою, загородь, чотири двори частокільні із доброго різаного дерева, дощаті. Поблизу ж онного зимівника млин на два постава з усім хлібним та іншим припасом».¹⁶³

Аналіз відомих на сьогодні креслень і планів дає можливість установити середню площу зимівничої садиби. Зрозуміло, що площа її залежала від кількості мешканців, розміру господарства, заможності господарів, а також від господарської спеціалізації. Так, на карті річки Московки, де у 1770 році почалося будівництво Олександрівської фортеці, позначено десять зимівників (мал. 12). Усі вони різні за площею: від 1000 до 1300 м², переважно

¹⁶¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.6, арк.3-4.

¹⁶² ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.49, арк.73-74.

¹⁶³ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С.187.

з трьома будовами на плані.¹⁶⁴ Знявши план з відомої гравюри зимівника, зробленої у XIX ст., і ґрунтуючись на розмірах хати та інших господарських будівель, можна спробувати встановити площу всієї садиби. За нашими підрахунками вона дорівнювала приблизно 1300 м². Обрахувавши відомий план зимівника, наведений Д.І.Яворницьким¹⁶⁵, дізнаємося, що його площа становила 1225 м². Тут доцільно навести розповідь про слободу Половицю колишньої няньки при одному з козаків, що мешкав на території, яка є тепер центром сучасного міста Дніпропетровська: «...Тоді там жило запорозьке козацтво. Хати у них були великі й малі, тільки плани тоді були великі: хата від хати геть-геть далеко, – гонів двоє, або троє. (*три гони – 766 м. – авт.*) Слобода була чималенька, і люди жили все заможні, багато мали скоту, коней, хліба, сіна, бджіл... По горі стояли козацькі вітряки і не такі, як тепер, німецькі, а менші, криті очеретом. На Дніпрі – теж водяні млини на байдаках, і було стукотять день і ніч».¹⁶⁶ Проілюструвати цю розповідь дев'яностошестирічної бабусі може відома світлина (мал. 11).

За цим описом неважко скласти і план усієї садиби. Отже, наші підрахунки не дуже різняться і становлять в середньому 1200 м². Це підтверджують і новітні археологічні дослідження, проведені науковцями музею козацтва на острові Хортиця, де в балці Молодняга розкопано частину садиби зимівника площею 700 м². Решту садиби, близько 300–400 м², було змито Дніпром. Тут, крім двокамерного житла 4х10 м напівземляного типу, було ще дві господарські будови, як, власне, у більшості садиб, зображених на карті 1740 року¹⁶⁷ та на вже згаданій карті Олександрівського форштадта між річками Московкою і Кучу-

¹⁶⁴ ЦГВИА России, ф.349, оп.12, д.5032.

¹⁶⁵ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 188.

¹⁶⁶ Новицкий Я.П. Вказ. праця. – С. 31.

¹⁶⁷ ЦГВИА ВУА России, № 24067.

гумкою.¹⁶⁸ Всі 10 садиб біля Олександрівського форштадта чітко оконтурені, тобто мали огорожу (*мал. 10*).

Отже, в конструктивних деталях, матеріалах і розмірах великих відмінностей між землянками X – XIV сторіччя та запорозькими бурдюгами XVIII сторіччя не спостерігається. Тому, можемо стверджувати, що цей первісний примітивний тип житла місцевого населення, який, розвиваючись, немовби вибирався на поверхню землі. Стаючи багатокамерною будовою, він набував внутрішнього оздоблення, поступово перетворюючись у добре відому хату-мазанку, криту соломою або очеретом, яка становила основу запорозького зимівника (*мал. 13*).

Таким чином, за досить короткий час свого існування запорозьке житло швидко розвинулося від архаїчної однокамерної напівземлянкової форми до наземної багатокамерної оселі каркасно-плетеної конструкції вельми раціональної у всіх відношеннях. Цей раціоналізм полягав перш за все в тому, що поступово почав складатися так званий південний тип житла, який, зберігши і розвинувши архітектурні особливості окремих регіонів України, остаточно сформувався вже після ліквідації Січі у наступному, XIX сторіччі. Цей тип житла генетично був пов'язаний не тільки з середнім Подніпров'ям і Слобожанщиною, де, безумовно, був домінуючим, але і з більш віддаленими регіонами України, звідки приходили й приносили з собою певні традиційні стилі архітектурної забудови майбутні запорожці.

Саме цей тип житла так захоплював подорожніх іноземців. «Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині не задовольняються тим, що кожної суботи миють їх, як це роблять голландці, але ще й раз на два тижні білять житло. Від того хати в Україні виглядають вельми чепурно, немовби свіжовибілене полотно», – писав у 1838 році німецький географ Коль.¹⁶⁹ Те ж саме можна сказати і про запорозьке житло.

¹⁶⁸ ЦГВИА России, ф.349. оп.12, д.5032.

¹⁶⁹ Цитовано за В. Скуратівським. – С. 75.

4. Військово-стратегічні функції зимівника

зимівники за своїми зовнішніми ознаками (серед яких слід відзначити напівоточення водою, наявність земляного валу, кам'яної огорожі, засадженої колючим живоплотом, який слугував і маскувальним засобом) були схожі на маленькі степові фортеці. Козацькі зимівники херсонських степів початку XIX ст. на Бузі та Інгулі описав Є.Гребінка в повісті «Чайковський»: «Ще й зараз можна бачити залишки запорозьких хуторів, котрі мають огорожі з каменю, які засаджували густими кущами терену, що здавна було обов'язково і тепер багато хат з каменю, вкритих соломою або бур'яном. Зимівник складається з хати, стайні, котрі огорожені живоплотом і кам'яним валом з-за якого досить зручно було вести спостереження і оборонятися від ворога.»¹⁷⁰

В цьому досить загальному зовнішньому описі зимівника чітко виділено елементи фортифікації у вигляді кам'яної огорожі – валу-стіни, за якою можна було вести спостереження околиць та тривалу оборону. Це дає підстави стверджувати, що зимівник був важливим оборонним осередком. Окремі оборонно-архітектурні елементи зимівників слід розглядати як сталу традицію. Вона складалася і формувалася досить довгий час, протягом усього існування запорозького зимівника.

Під час археологічних розвідок по берегах малих річок Південної України деякі з закладених нами шурфів і траншей на місці розташування зимівників (по лівому березі річки Оріль навпроти села Маячки, в урочищі Солов'їне поблизу Хортиці та на правому березі Кінських Вод в районі селища Димитрово) виявили залишки подібних кам'яних огорож (*мал.14*). І зараз у багатьох старих сільських садибах Південної України вал з дикого каменю використовується як огорожа або основа огорожі.

¹⁷⁰ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С. 5-6.

Живопліт з колючого терну виконував роль не тільки живого неприступного захисника, але був і важливим маскувальним засобом у досить залісненій береговій смузі будь-якої степової річки чи балки. До маскувальних заходів слід додати й заглиблення будівель зимівника в материк. Також маємо свідчення і про обкопування козаками своїх будівель так званим протипожежним ровом, який міг мати і певне оборонне значення.¹⁷¹

Пряме повідомлення більш раннього періоду про оборонне значення зимівників належить Георгію Кониському: «Сірко, укріпивши свої зимівники на островах біля Січі, тримався нейтрально і очікував, як закінчаться зазіхання турецькі і війни їх з Росією та Цісарем».¹⁷² На жаль, нам не відомо, як саме були укріплені ці зимівники. Проте зрозуміло, що вони створювали окрему лінію оборони самої Січі. На картах «Театр войны при Днепре, Днестре и Дунае реках 1738 года» зимівники (у вигляді кількох хаток) позначені навколо Січі, прикриваючи підступи до неї з найнебезпечнішого напрямку відкритого степу, створюючи першу лінію її оборони.¹⁷³ (мал. 15). Другу лінію оборони виконували зимівники, розташовані безпосередньо коло фортифікаційних укріплень, що «...тяглися за загальним ровом».¹⁷⁴ Крім того, на плані Нової Січі, складеному Даниелем де Боксетом у 1742 році зимівники позначені між річкою Підпільною та дорогою на Мишуриг Ріг і Переволочну. Вони прикривали головну комунікаційну артерію, що вела в саму Січ, і слугували додатковим ешелonom її оборони (мал. 16). Таким чином, зимівникам відводилась важлива роль в складному оборонному комплексі Січі.

Добре відомо, як були укріплені зимівники запорожців Уса і Петрика, що на їх місці постало місто Олексан-

¹⁷¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800. – Москва, 1959. – С. 52.

¹⁷² Георгій Кониський. Історія Русів. – К., 1978. – С. 233.

¹⁷³ ЦГВИА ВМФ России, ф.1331, оп.1, д.9.

¹⁷⁴ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 92, 111.

дрія – згідно опису М. Бублієва «Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде» в одному з видань Записок Одесского общества истории древностей. Тут йшлося про те, що їх зимівники були оточені з трьох боків земляними фортифікаційними спорудами: «...Не далеко від перших зимівників і навколо них у вигляді фортець, були земляні укріплення, залишки яких існують і зараз. Вони знаходяться з обох боків Олександрії і річки Інгульця. Їх – п'ять, два ліворуч від річки, на південь від міста, один від одного в двух верстах... Два інші праворуч річки, на південний схід від міста по прямій лінії на такій же відстані як і перші. Крім того, з півночі в 4 версти від міста існує окреме укріплення. З них три розташовані від зимівника з трьох боків, так що він був в центрі уявного трикутника, а на вершинах його кутів були ці укріплення. Сам зимівник був у долині, за течією, а укріплення на узвишші. Два ближні укріплення були меншими і грали допоміжну роль. Всі ці укріплення – «шанці» насипані за одним зразком, але різні за розмірами. Їх устрій у вигляді редутів досить цікавий. Всі вони зсередини дуже заглиблені в землю з різними звивами, обнесені навколо високими земляними валами. Від входу до них влаштовані паралельно довгі ряди насипів, які сходяться півколами. Ці укріплення були єдиними сторожовими фортецями, разом охороняючи всі господарські будови, зимівники і стада запорожців...»¹⁷⁵

Звісно, не всі зимівники мали такі укріплення, а лише ті, що прикривали стратегічно важливі місця. Описані укріплення являли собою цілком автономний оборонний комплекс. Запорожці їх називали «бекетами». Основою останніх був зимівник, оточений складною системою фортифікаційних споруд. Побудований за всіма правилами тодішнього оборонного мистецтва, описаний бекет являв собою складову частину лінії оборони, що прикривала північ-

¹⁷⁵ Бублиев Н. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде // ЗООИД. – 1889. – Т. 2. – С. 826.

но-західний кордон Кодацької паланки від так званої Новосербії. Цей оборонний осередок був своєрідним прикордонним форпостом, що прикривав відгалуження одного з поштових гонів та контролював верхів'я Інгульця – стратегічно важливої артерії, що вела майже до самої Січі.

Ще одна оборонна лінія з 13 таких бекетів, що йшла вздовж Дніпра від Бородаївки до тодішнього Катеринослава, була покладена на один з планів. Вона прикривала не тільки великі козацькі поселення вздовж Дніпра, а й один з головних поштових шляхів, що звався Крюківським, бо поєднував місто Крюків та Січ (мал. 21). Безумовно, що такі «бекети» існували не самі по собі в голому степу, а розташовувались поблизу зимівників (мал. 19), прикриваючи вразливі місця стратегічно важливих комунікацій на всій території Вольностей. Залишки кількох таких бекетів було нами виявлено під час археологічних розвідок лівого берега річки Оріль навпроти сіл Маячка, Шедієво та Нехвороща. Вони розташовувалися на узвишсях загалом низького лівого берега Орелі на відстані прямої видимості один від одного, прикриваючи місце старого перевозу через річку. Не виключено, що найближчий до перевозу бекет служував митним прикордонним постом. Саме тут було знайдено значні розсипи кераміки, рештки кахлів, гутного скла, підкови, кремінь від пістолів чи рушниць та ін. (мал. 1).

Окремі зимівники мали настільки важливе стратегічне значення, що їх навіть наносили на карти театру військових дій. На вже згаданій мальованій російській карті «Театр войны при Днепре, Днестре и Дунае реках 1738 года» (та іншому її типографському варіанті, виданому латиною у 1737 році) у верхів'ї річки Базавлук позначено «Зимівник Холодов» (мал. 17). Він контролював не тільки верхів'я Базавлуку, що ніс свої води прямо до Січі, а й дорогу з Києва до Кодака. Причому його позначка читається як «поселення з церквою».¹⁷⁶ Це означає, що зимів-

ник був достатньо великим, аби його мешканці могли утримувати церкву (мал. 25).

На кордонах Вольностей зимівники виконували роль прикордонних форпостів. Це мав на увазі Еріх Лясота, коли згадував про хуторян на кордонах.¹⁷⁷ Якщо брати до уваги план усєї садиби зимівника в комплексі, то поєднання та розташування будівель по периметру садиби, штучна і жива огорожа та напівоточення водою (як це показано на вже згадуваній гравюрі XIX сторіччя) створювали неабиякий фортифікаційний осередок навіть без додаткових укріплень. При правильній організації оборони, в чому запорожці були неперевершеними фахівцями, виходячи з самої оборонної доктрини Запорозького Війська, цей господарський комплекс при потребі міг стати не тільки міцним осередком оборони, а й окремою бойовою одиницею.

Добре це розуміючи, російський уряд, що готував ліквідацію Запорозьких Вольностей, заздалегідь вів активну розвідувальну діяльність. Росіяни у будь-який спосіб намагалися встановити точну кількість Запорозького Війська, яке концентрувалося не тільки в самій Січі, але й частково було розпорошено по зимівниках. Тому їх так цікавила кількість і місцезнаходження самих зимівників.

У наказі імператриці Катерини II командуючому другою російською армією графу П.І.Паніну (від 19 березня 1770 року) йшлося зокрема про необхідність під слухним приводом видачі грошового жалування запорожцям з'ясувати точну кількість і розташування козацького війська, «...о котором по сию пору подлинных и обстоятельных сведений не имеется... все возможные средства употребите к удовольствованию нашего любопытства, охраняйте только благоразумно, чтоб допытывание ваше происходило неприметным образом и без огласки...»¹⁷⁸ Практично всі російські військові команди, складаючи звіти про своє пересування

¹⁷⁵ Бублиев Н. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде // ЗООИД. – 1889. – Т. 2. – С. 826.

¹⁷⁶ ЦГВИА ВМФ России, ф.1331, оп.1, д.9.

¹⁷⁷ Эрих Лассота. Путевые записки. – Спб., 1873. – С. 49.

¹⁷⁸ Державний Архів Автономної республіки Крим, ф.535, оп.1, спр.829, арк.32.

запорозькими землями, окремо давали інформацію про зимівники та кількість їх мешканців.

Ці дані узагальнювалися й використовувалися у складанні військових карт. Така картографічна і розвідувальна діяльність особливо активізувалася з початку 70-х років XVIII ст. Детальний журнал капітана І-го рангу І.Ногаткіна про вимір глибин Дніпра від острова Хортиця до самого лиману в березні 1771 року подав розташування зимівників на правому березі Дніпра. Ці дані доповнювалися відомостями про кількість населення в зимівниках та інших запорозьких селищах лівого берега Дніпра у 1774 році. Велику кількість зимівників по берегах Дніпра та його правобережних притоків¹⁷⁹ було позначено і на карті Дніпра від 1772 року (*мал. 18*).

Отже, активну картографічну роботу, що здійснювалася на козацьких землях, треба розглядати як підготовку до ліквідації Запорозьких Вольностей. А сама операція із захоплення Січі була проведена лише після того, як були зайняті паланкові центри і зимівники, мешканці яких – родичі, жінки і діти запорожців – стали заручниками росіян. Це унеможливило будь-який подальший опір з боку козаків. Під час проведення акції з ліквідації Вольностей усім російським військовим командам було наказано скрізь роззброювати зимівчан. Численні рапорти російських офіцерів з цих команд свідчать про складнощі і певний глухий опір козаків під час виконання наказу.¹⁸⁰

Вже після захоплення Січі зимівники тривалий час залишалися реальною загрозою для військових команд загартників. Описувачі конфіскованого зимівничого майна з тривогою повідомляли про загрозливу атмосферу і неприязне ставлення зимівчан до російських команд. Жителі зимівників уперто поширювали чутки про ватаги запорожців, які нібито концентрувалися в різних місцях і разом з союзними татарськими та калмицькими загонами готові

¹⁷⁹ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – Додаток.

¹⁸⁰ ІН НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.9, арк. 3874-3891.

були в будь-який момент вирушити визволяти рідну Січ.¹⁸¹

Вагомий внесок було зроблено зимівчанами і в розвиток досить специфічної галузі військового оперативного мистецтва – розвідки. Актуальність цього питання змусила свого часу А.О.Скальковського приділити його висвітленню окремий розділ у своїй відомій праці.¹⁸²

З'ясування ролі зимівників та їх господарів у постачанні розвідданих для Запорозького Війська та Російського командування можливе при здійсненні суцільної евристичної роботи над усім масивом джерел Запорозьких Вольностей XVIII століття та за умови комплексного аналізу. В 19-и справах архіву Коша Нової Січі відбився саме цей аспект військово-політичної діяльності Запорозького Війська. Хоча подібна інформація зустрічається і в інших справах.¹⁸³ Цей комплекс документів складається більш ніж із сотні розпоряджень вищої влади та відповідей запорозької старшини. Більшість із цих документів мають назву «Дело о секретах Коша Запорожского» і містять повідомлення козацьких резидентів, які під виглядом простих торговців збирали інформацію в Криму й на інших територіях Османської імперії. Ці рапорти охоплюють період з 1743 по 1772 роки і складають цілу низку «показаний» або «сказок». Така форма ділових документів досить велика та інформативна за змістом. Вони склалися в довільній формі, але обов'язково мали нести в собі відповіді на кілька стандартних питань.

Основу інформації становили військові дані, які розвідник з'ясовував переважно візуальним спостереженням і доповнював розповідями очевидців з місцевого населення та

¹⁸¹ Шиян Р.І. Ще раз про ситуацію на території колишніх Вольностей після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.): Чутки як історичне джерело // Наукові доповіді студентів і аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Вип.4. – С. 39-44.

¹⁸² Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дн-ськ, 1994. – С. 348-372.

¹⁸³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр. 6, 21, 31, 36, 50, 78, 88-91, 119-121, 145, 160, 251, 252, 309.

різного роду чутками. Сюди входила інформація про військові приготування, будівництво і поладження фортифікаційних та портових споруд, їх оснащення артилерією, військами, провіантом і боезапасом, стан комунікацій – мостів, доріг, перевозів тощо. А також кадрові зміни, місцезнаходження хана, його найближчих мурз і окремих каймаканів, переміщення та концентрація військ і фортечних гарнізонів.

Іншим важливим аспектом було з'ясування низки економічних питань, а саме: наявності трав і фуражу, сподівання на урожай, ціноутворення, обсяги торговельних операцій тощо. Окремо завжди з'ясовувалися епідеміологічна обстановка та якість питної води.

Запорожці широко використовували різні джерела інформації. В мирний час це були дані, зібрані переважно від подорожніх купців, промисловиків та торговців-зимівчан. Значну частину інформації постачали прості торговці, які збирали її на кримських і турецьких базарах, спостерігали обстановку під час власних подорожей. Переважно це були запорозькі купці-зимівчаки, які мали постійні торговельні інтереси на територіях потенційного супротивника і реалізовували там продукцію переважно з власних господарств. В мирний час, займаючись торгівлею, вони побіжно поставляли до Коша необхідні відомості. Вільне володіння мовами, природжена комунікабельність, знання психології місцевого населення давали їм змогу завести широке коло знайомств серед різних верств місцевого населення. Це, в свою чергу, робило можливим застосування одного з найефективніших прийомів з арсеналу розвідки – прямого й непрямого вербування. Існувала ціла мережа інформаторів, серед яких були різні люди. Про повстання Едісанської орди проти хана Халім-Гірея у 1758 році та про його каральні заходи інформацію до Коша постачали переважно люди, в чій обов'язки це так чи інакше входило. З Очакова – запорозький писар Д.Малиновський, перевізський полковник Лелека, старшина Яків Гаркуша, козак Іван Батуринський.¹⁸⁴ В іншому випадку інформато-

рами були люди зовсім випадкові, які прибули на Запорожжя у власних торговельних та приватних справах, а також на заробітки до зимівчан. Це були донські козаки Греков і Кутейніков, та чернець-розкольник Друшлака.¹⁸⁵ Одні цю інформацію подавали свідомо і цілком в офіційний спосіб. А дехто з них, напевно, і не підозрював про значну користь даних, які вони оповідали в невимушеній обстановці затишних зимівників їх щирим господарям і в шинках при зимівниках та січовій Гасан-Баші. Під час ведення війни роль зимівчаків аж ніяк не зменшувалася. Просто розвідка перекладалася на інші формування, в яких зимівчани також грали провідну роль (*мал. 20*).

Існувала як загальновійськова розвідка – стратегічна, так і паланкова – тактична. Це підтверджується низкою донесень з прикордонних південних паланок до Коша з приводу передислокації кочовищ татар, концентрації їх сил і подальших намірів. Окремі завдання тактичного характеру делегувалися з Коша до паланкових центрів, а звідки вже розсилалися відповідні інструкції до зимівників. До паланок інформація постійно надходила з зимівників, розташованих при шляхах, на прикордонні і навіть далеко за межами Вольностей, з територій потенційного супротивника.

Про це свідчить низка донесень з прикордонних південних паланок до Коша з приводу передислокації кочовищ татар, концентрації їх сил і подальших намірів. Активними виконавцями розвідувальних виступали полковники: Інгульський – Лебединець, Перевізський – Лелека і Бугогардівський – Корній Шустовал. Причому діяльність останнього була настільки значною, що до нього особисто з листом звертався хан Крим-Гірей з проханням не допустити на територію Вольностей претендента на ханство Хаджи-Гірея з його мурзами.¹⁸⁶

Козацькі розвідувально-сторожові роз'їзди комплектувалися переважно з місцевих мешканців зимівників. У зби-

¹⁸⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.36.

¹⁸⁵ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.78, арк.81.

¹⁸⁶ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.88, арк. 32-33.

ранні розвідданих вони відігравали важливу роль. Їх базами були прикордонні зимівники, а також зимівники і стани рибалок, розташовані за межами Вольностей. Активними інформаторами і зв'язківцями між цими загонами і головним командуванням часто виступали самі господарі зимівників і їх наймити. На ці загои покладалося і таке важливе завдання, як «добуття язика». Перші допити таких полонених здійснювали саме в цих базах-зимівниках і свіжу інформацію поспішали надіслати до паланкового начальства. Звідти вона швидко передавалася до Коша, де ретельно аналізувалася і узагальнювалася, лягаючи в основу прийнятих оперативних рішень. А ті у вигляді наказів передавалися окремим підрозділам запорожців і, як рапорти, лягали на стіл російського командування. Часто використовувалась інформація, надана зимівчанами і для вирішення суто внутрішніх проблем Війська: боротьба з гайдамаччиною, сторонніми зайдами, земельними суперечками і таке інше.¹⁸⁷

Виконували зимівчаки і ще одну важливу комунікативну функцію, на яку звернув увагу ще Д.І.Яворницький.¹⁸⁸ Це часткове утримання понад 30-и поштових станцій восьми поштових гонів. В них, до речі, було запроваджено зразковий лад. Більшість з них базувалися в зимівниках, або поблизу, і обслуговувалися кінними нарядами козаків. Платню ці козаки у військовий час отримували з армійських коштів, а в мирні часи їх утримання лягало на плечі оподаткованого населення. Хоча за користування послугами поштарів встановлено було так звану прогонну оплату. Безкоштовний проїзд дозволявся лише у крайніх випадках – і тоді всі витрати йшли за рахунок Війська.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Олійник О.Л. Запорозька розвідка часів Нової Січі // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Вип. 4. – С. 18–22.

¹⁸⁸ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 314–317.

¹⁸⁹ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 317.

Отже, запорозький зимівник часів Нової Січі не тільки зберігав за собою традиційні оборонні функції, але й розвивав їх до меж, коли вже й сам ставав гармонійною складовою частиною оборонної доктрини Запорозького Війська, відіграючи досить важливу роль у його військовій структурі. На окремих зимівчан покладалися досить важливі завдання комунікативного і тактичного характеру, з якими вони успішно справлялися, не маючи спеціальної підготовки. Роль зимівників у тактичних і окремих стратегічних аспектах слід визнати досить вагомою.

Після зруйнування Січі саме зимівники, розкидані у великій кількості по всій території Вольностей, вважалися джерелом небезпеки для російських загарбників. І для цього були вагомі підстави. Однією з них слід вважати той факт, що саме в зимівниках завжди скупчувався найрадикальніший елемент населення Вольностей. Зимівники продовжували бути носіями традицій, де концентрувався не тільки економічний, але й духовний потенціал запорозького козацтва.

5. Кількість та типологія запорозьких зимівників

За часів Нової Січі зі зміною економічної і внутрішньополітичної ситуації, яка сприяла розвитку внутрішнього ринку, кількість зимівників швидко зростала. Встановити її намагалася і сама січова адміністрація. Ще у 1757 році з Коша було надіслано наказ полковникам паланок з'ясувати «...скільки зимівниками сидячих і бувших на рибних промислах козаків, хто в них служителі, як їх звуть і прозивають і яких вони куренів?»¹⁹⁰

Загальну кількість зимівників на території Запорозьких Вольностей у *чотири тисячі* вперше назвав запорозький старшина Василь Чернявський.¹⁹¹ Її намагався уто-

¹⁹⁰ ЦДІА України, ф.229, оп.1, спр.28, ч.2, арк.183, 196.

¹⁹¹ Чернявський В. Описание Запорожской Сечи // История о казаках запорожских. – Одесса, 1852. – С. 82.

чнити А.Скальковський. Але, подавши кількість зимівників лише за чотирма паланками за 1755 рік, з жалем зауважив, що вказана ним загальна кількість у 431 зимівник є маловірогідною, бо ці дані було взято з офіційних рапортів і тому вірити їм важко.¹⁹²

В поданому Петром Щебальським документі «Ведомость именным и зимовникам бывшего Запорожья и какое число в них душ» наведені підрахунки зимівників за окремими паланками, а також число та статус мешканців зимівників та інших козацьких поселень. Кількість зазначених тут зимівників у сумі дорівнює 1601. Ця цифра, безумовно, є неповною, оскільки далеко не всі зимівники було знайдено і обраховано російськими військовими командами. Крім того, до обліку не брали дрібні господарства. Автор одразу обумовив окремі неточності у своїх підсумках, але, не маючи інших даних, не став їх виправляти.¹⁹³ Д.І.Яворницький визначив кількість зимівників у 3263.¹⁹⁴ Сучасний дослідник А.В.Бойко, користуючись даними середини 70-х років XVIII століття, нараховує 5767 зимівників, але також вважає цю цифру далеко не абсолютною.¹⁹⁵

Встановити дійсну кількість зимівників і сьогодні доволі складно – через різночасові дані за окремими паланками. Повні відомості щодо кількості зимівників на території Вольностей навряд чи були і в самої січової адміністрації. Намагаючись контролювати процес заселення і загосподарення своїх територій, вона постійно з'ясовувала питання кількості зимівників у представників виконавчої

¹⁹² Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. – Дн-ськ, 1994. – С. 104.

¹⁹³ Щебальский Петр. Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих // Потемкин и заселение Новороссийского края. – СПб., 1868. – С. 130-175.

¹⁹⁴ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 124.

¹⁹⁵ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – С.11.

влади на місцях – у паланках. Цей факт може видатись дещо дивним, враховуючи насиченість статистичними даними архівних документів Нової Січі. Є два варіанти пояснень з цього приводу: або кількість зимівників становила один з секретів Війська і ретельно оберігалася Кошем, або запорожці навряд чи самі знали точну їх кількість.

Повне вирішення цього питання навряд чи можливе і зараз. Для його часткового вирішення спробуємо запропонувати підходи, в основі яких лежить так званий «метод прогресії», який дозволяє враховувати тенденції зростання зимівників на кожній конкретній території Вольностей. Слід зазначити, що не для всіх паланок показник зростання був однаковим, як не однаковими були умови проживання на цих територіях.

Користуючись даними, наведеними А.О.Скальковським та Д.І. Яворницьким, у центральній Кодацькій паланці, площа якої дорівнювала близько 12092 км², кількість відомих зимівників у 1755 році на п'яти урочищах дорівнювала 88, а через 5 років сягала вже 841.¹⁹⁶ За 5 років кількість зимівників у цій паланці збільшилася на 753, тобто виросла більш ніж у 9 разів. Щорічно їх кількість зростала більш ніж на півтори сотні (753:5=150,6). При таких темпах зростання кількість зимівників на території Кодацької паланки на момент ліквідації Запорозьких Вольностей у 1775 році могла сягати 3100 зимівників (150 x 15 років=2259+841=3100). А їх щільність на цій території становила б 4 км² на один зимівник.

Карта, складена в межах 40 – 70 років XVIII століття, дає можливість перевірити щільність розташування зимівників у цій паланці. Тут, на вершині річки Томаківка, недалеко від Хортиці, позначено 5 зимівників з прізвищами власників. Зимівник Хоми Сліпого на лівому березі Томаківки відстояв від зимівника Строкатого на 3 км, а від іншого сусіда Логина Безрука – всього на 1,5 км. Між зимівниками Логина Безрука і Михайла Гужменка було

¹⁹⁶ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 124.

3 км, а між зимівниками М. Гужменка і Василя Шерстюка – всього 2 км¹⁹⁷ (*мал. 23*).

На півночі цієї паланки на берегах Сури щільність зимівників була майже така сама: «Де у Велику Суру впадає Суха Сура, є зимівник Рубанов, нижче нього за 6 верст, де річка Солонка впадає в річку Тритузну, – зимівник Перехристов, ще нижче за 3 версти, де в Тритузну впадає балка Широка, – зимівник Пильнуватого. Далі всіх відстоїть зимівник Білоусова на Мокрій Сурі – вище слободи Бучинського на 6 верст. Від зимівника Рубана він відстоїть на 10 верст. Вище по річці Мокра Сура на відстані близько 33 верст позначено ще зимівник Марцинов. Він вище слободи Савицького менш як на 6 верст, а вище нього на відстані 6 верст – зимівник Дернового.»¹⁹⁸

А ще північніше, на самому прикордонні, неподалік слободи Домоткань по річці Самоткань розташовувалося 17 запорізьких зимівників. «...Перший – Платнірівського Макара Нагая від Дніпра 700 саж. (1493 м), другий – Мишастівського Грицька Шульги вище балки Таркашівой в 2 верстах (2.132 км), третій – Медведівського Кузьми Бені в усті балки Степкіна, четвертий – Конеловського Самійла Носа вище балки Сержанової в 600 саж., п'ятий – Конеловського Петра Чабана, шостий – Незамаївського Хоми Кучера, сьомий – Лук'яна Небуяна, восьмий – Конеловського Кирика Рудя...» – і т.д.¹⁹⁹, причому в цьому переліку йдеться лише про зимівники, які російський уряд вимагав знести з земель, відрізаних у запорожців під Єлисаветградську провінцію. Значна їх частина не потрапила до списку, бо знаходилася за новою лінією розмежування. Про велику щільність розташування зимівників на північно-західному прикордонні свідчить скарга кошового отамана Григорія Федорова 1755 року на поселян Слобідського полку, які самовільно поселилися в дачах Військових «...и оним своїм поселенієм запорожским козакам, стоя-

щим по речках Самоткань, Верблюжка і Бешка немалые утеснения причиняют, так что не только скоту, но и двох лошадей для войсковой службы держать и кормить далее будет негде...»²⁰⁰

Для Самарської паланки, яка за твердженням Д.І.Яворницького була найгустіше заселена, показник зростання кількості зимівників був дещо меншим. Це можна пояснити тим, що у 1760 році від неї було утворено окрему Протовчанську паланку. У 1755 році тут на 51 урочищі було 253 зимівники. А у 1774 році кількість зимівників Самарської паланки доходила до 1158. Тобто збільшилася на 905 або у 4,5 рази. Щільність розташування зимівників на цій території добре ілюструє карта Олександрівського ретраншементу, що у 1770 році був збудований між річками Московка та Кушугумка. Тут на площі 11 км² позначено 10 зимівників²⁰¹ (*мал. 10*).

Найзаселеніша і найменша за площею (близько 3734 км²) північна Протовчанська паланка мала у 1757 році, за повідомленням протовчанського полковника Павла Кирилова, 218 зимівників.²⁰² Можна підрахувати, що на один зимівник припадало 17 км², а на 100 км² їх було 6 (218х100:3734=6). А у 1770 році їх нараховувалося 1100.²⁰³ За 13 років кількість зимівників збільшилася на 882 або зросла у 5 разів. Середній щорічний приріст становив 68 зимівників. У 1770 році на кожні 29 км² припадало по зимівнику (1100х100:3734=29). Отже, у 1775 року зимівників у межах Протовчанської паланки могло бути близько 1440 (68х5=340+1100=1440). Тобто на 2,6 км² був один зимівник.

Не менш заселеною була і Орільська паланка. Але будь-яких відомостей про кількість зимівників на її території нам знайти не вдалося. А тому можна припустити, що їх кількість у цій багатій на природні ресурси паланці була

²⁰⁰ РДВІА, ф.52, оп.1, спр.1, ч.1, арк.25.

²⁰¹ РДВІА, ф.349, оп.12, спр.5032.

²⁰² ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.28 (II), арк.192-196.

²⁰³ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 124.

¹⁹⁷ РДВІА, ф. ВУА, № 24067.

¹⁹⁸ РДВІА, ф. ВУА, № 24067.

¹⁹⁹ РДВІА, ф.52, оп.1, спр.37, ч.1, арк.4-5.

ніяк не меншою, ніж у сусідній Протовчанській, а навіть більшою – близько 1500 зимівників при такій же щільності їх розташування.

Східна Кальміуська паланка мала у 1755 році в 9 урочищах 61 зимівник. Зваживши на місце її розташування і намагання якнайшвидше заселити ці землі запорожцями на противагу колонізаційним зазіханням Донського Війська, відносно неї цілком можна застосувати коефіцієнт зростання сусідньої Самарської паланки в 4,5 рази. І тоді станом на 1775 рік ми матимемо тут близько 300 зимівників.

Площа західної Бугогардівської паланки дорівнювала 20984 км², і тут, за повідомленнями тамтешнього полковника, у 1757 році було 373 зимівника. На один зимівник Бугогардівської паланки припадало 56,2 км² або два зимівники на 100 км². Навіть якщо взяти найнижчий коефіцієнт зростання у 3 рази, то на момент ліквідації Вольностей ми матимемо на цій території близько 1119 зимівників (373x3=1119). Отже, на момент ліквідації Січі щільність зимівників на цій території могла сягати 18,7 км² на зимівник (20984:1119=18,7).

Площа південної Інгульської паланки дорівнювала близько 9781 км². На Генеральній ландкарті, що була складена після 1741 і до 1770 року, на самісінькому прикордонні, при впадінні річки Мілової в Дніпро по її лівому березі позначено три зимівники на відстані 1,2 – 2 км один від одного, і з протилежного берега – один зимівник. У місці, де Інгулець перетинав кордон, і в нього з правого боку впадала річка Біла, по лівому його березі позначено 5 зимівників на відстані від 1 до 8 км один від одного. З лівого берега самої Білої позначено ще 2 зимівники, відстань між якими складала не більше двох км, і з правого берега Інгульця – ще 2 зимівники на відстані більше 5 км. Там, де Інгул перетинав кордон, з правого його берега було 4 зимівника на відстані 2 – 3 км один від одного.²⁰⁴ В середньому на цій території на кожен позначений зимівник припадало

29 км². Ясно, що на карту наносилися далеко не всі зимівники, а лише ті, що траплялися на маршруті команди чи потрапляли на лінію якогось розмежування або комунікації. Пізніший документ – «Межа учиненная в Херсонской провинции Ингульского уезда отмежеванной дачи на дворного советника Лариона Алексеева» – і план цієї дачі від 1777 року (де на площі 10260 десятин (11209,46 га) його землі позначено 6 зимівників) показує, що на кожен зимівник у середньому припадало вже 18,7 км² або 1868,2 га землі. На землях його сусіда – іншого херсонського поміщика, який володів 10530 десятинами (11504,446 га), розташовувалося ще 5 зимівників (2300,9 га на зимівник).²⁰⁵

Разом, за нашими підрахунками, кількість зимівників тільки на території Запорозьких Вольностей (яка, на нашу думку, дорівнювала близько 80555 км²) могла становити близько 9117. Цю цифру можна дещо збільшити за рахунок зимівників, що були розташовані за межами Вольностей і лише формально знаходилися під юрисдикцією Запорозького Війська.

Якщо взяти за основу відомості старшини Чернявського, який на цій території нараховував 4 тисячі зимівників, то в середньому на кожні 20 км² припадав один зимівник. На основі підрахунків А.В.Бойко (5767 зимівників) на кожні 14 км² було по зимівнику. А на основі наших підрахунків один зимівник припадав на кожні 9 км².

Достовірність запропонованої методики підрахунку щільності зимівників підтвердили й наші археологічні розвідки. На берегах прикордонної річки Кінської відстань між зимівниками становила близько 5 кілометрів. Для прикордонної річки таку щільність можна вважати досить високою, а найбільше скупчення їх припадало на місце, де перетинав колись річку сумновідомий Муравський шлях. Однак, за часів Нової Січі він вже відігравав роль торговельного шляху, до якого тулилися козацькі зимівники, а з

²⁰⁴ РДВІА, ф.416, № 241.

²⁰⁵ Ястребов В. В запорожском захолустьи // Киевская Старина. – Т. XIII. – С. 725.

протилежного боку Кінської, як показує карта 1769 року, розташовувалися татарські кишені й мечеті ²⁰⁶(*мал. 22*).

Маємо й інші документальні вказівки про відстані між зимівниками. В рапорті М.В.Муромцева князю Г.О.Потьомкіну говориться про те, що автор рідко коли бачив два зимівника разом «...обыкновенно один от другого верстах в двух и далее, кои поселялись натурально на выгоднейших местах».²⁰⁷ Найщільніше, звичайно, були заселені і господарчо освоєні береги Дніпра і Великого Лугу, що підтверджує тогочасна карта (*мал. 18*).²⁰⁸ Площа Великого Лугу, за даними А.Кащенка, становила більше 1000 верст² або 1066,8 км².²⁰⁹ На ній, за свідченнями начальника російської експедиції поручника Корчагіна, розміщувалося понад 600 зимівників.²¹⁰ Підрахунки визначають, що в даному випадку на один зимівник припадало близько 1,8 км² території.

На плані острова Хортиця (з атласу віце-адмірала Пуціна від 1786 року), площа якого тоді була 3012 га (*близько 30 км² – авт.*), позначено 8 зимівників з прізвищами власників (*мал.24*). Звичайно, позначено лише ті зимівники, які залишилися після ліквідації Вольностей. Насправді їх було більше, бо не позначені зимівники на другому боці острова, які без сумніву там були. Грунтуючись лише на цих даних, визначаємо, що на Хортиці на один зимівник припадало 3,7 км².²¹¹ А якщо припустити, що така ж кількість зимівників була і на другому боці острова, то щільність зимівників тут буде такою ж, як і у Вели-

²⁰⁶ РДВІА, ф. ВУА, 5032.

²⁰⁷ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – С. 29.

²⁰⁸ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – Додаток.

²⁰⁹ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дн-ськ, 1991. – С.100.

²¹⁰ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – С. 7.

²¹¹ РДВІА, ф. ВУА, № 24089.

кому Лузі. В порівнянні з іншими територіями це досить висока щільність, яка пояснюється не тільки відносною безпечністю цього регіону, але і сприятливішими умовами господарювання.

Таким чином, показники кількості та щільності розташування зимівників для кожної паланки будуть різними. Найосвоєніші і добре залюднені північні паланки з дещо більш розвиненою річковою системою мали на своїй території більше зимівників, відповідно – й більшу кількість мешканців.

Узявши за основу твердження Д.І.Яворницького про те, що в кожному зимівнику проживало в середньому 6 чоловік, матимемо цифру, що в усіх цих 9117 зимівниках мешкало близько 54700 чоловік. Враховуючи дані, що все населення Вольностей на момент їх ліквідації складало близько 100 тис. душ,²¹² то понад половину його проживало в зимівниках. У самій Січі мешкало близько 12 тис. козаків. 54700+12000=66700. Решту в 33300 складали мешканці 64 сіл, серед яких було чимало жінок і дітей.

Кількість дворів у деяких запорозьких селищах нам відома. Так, скажімо, у 1773 році у восьми селах Протовчанської паланки було нараховано 705 дворів підданих Війська. У восьми селах і при Нехворощанському монастирі Орільської паланки нараховувалося (разом з підсусідками) 884 двори.²¹³ А у 1775 році в семи селах Кодацької паланки нараховувалося 542 двора. В десяти селах Самарської паланки нараховувалося 918 дворів.²¹⁴ Узявши за основу те, що в середньому сім'я складалася з 6 чоловік, то матимемо в селах Протовчанської паланки близько 4230 чоловік. У селах Орільської паланки – близько 5304 чоловік. У селах Кодацької паланки мешкало близько 3252 чоловік. В десяти селах Самарської паланки мешкало близько 5508 чоловік. Отже, в 34 селах чотирьох найосвоєні-

²¹² Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 124, 187.

²¹³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.348. арк. 2, 7.

²¹⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.355, арк.30.

ших паланок мешкало близько 18294 чоловік. Решту в 15 тис. чоловік складали мешканці інших 30 поселень.

Виведена нами середня кількість мешканців села в 520 чоловік ($33300:64=520$) цілком вірогідна. А значить, правильними є і наші розрахунки стосовно пропорції не тільки мешканців Січі і зимівників, а і кількості зимівників на територіях окремих паланок і усіх Вольностей. Це підтверджує аналіз «Відомостей про кількість населення запорозьких селищ по лівому берегу Дніпра» кінця 1774 року. На території між, так званими, «Українською» та «Дніпровською» оборонними лініями, тобто між річками Оріллю та Кінською, нараховувалося 1800 зимівників з 3300 будівлями, в яких мешкало 10000 чоловіків. У всіх інших поселеннях на цій території нараховувалося 1430 дворів з 2800 будівлями з 11455 мешканцями.²¹⁵

Підрахунки дають можливість зробити висновки, що в кожному зимівнику було в середньому по дві хати і проживало близько шести чоловіків. Тоді як у інших поселеннях (1430 дворів) на кожні дві хати припадало по 8 душ обох статей. Відповідно й коефіцієнт на одну будівлю зимівників складав 0,33 чоловіка, а на кожен будівлю решти поселень – 0,24 чоловіка. Зробивши поправки на те, що на цій території далеко не всі зимівники належали неодруженим козакам (про що маємо певні дані з описів складених Феодосієм Макаревським²¹⁶), а також і на те, що в зимівниках неодружених часто мешкали родичі або земляки господаря з багатодітними сім'ями, то цей показник можна сміливо подвоїти, а то й потроїти. Висновок, зроблений А.В.Бойко стосовно того, що щільність населення та щільність населених пунктів Запорожжя – не одне й те ж, видається цілком слушним.²¹⁷

²¹⁵ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – С. 27.

²¹⁶ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 2. – С. 124.

²¹⁷ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – С. 10.

Цікаво, що на Запорозьких землях в 60-х та на початку 70-х років майже не виникло нових великих поселень. А ту численну армію вільних робочих рук, які переходили на землі Війська, повністю поглинало зимівниче господарство запорожців, яке інтенсивно і дуже швидко розвивалося.

Є певні відомості, що зимівники розташовувались і за межами південних кордонів Запорозьких Вольностей, власне на території татарських володінь. І цей процес зовнішньої колонізації розпочався досить давно. Відомий мандрівник другої половини XVII століття Евлія Челебі у своїх подорожніх нотатках, при описі штурму козаками Очакова, згадував зимівник, що знаходився за фортецею Хасан-Паша. З подальшого опису подій видно, що цей зимівник, крім суто господарського призначення, напевне виконував і роль торговельної факторії. Тут займалися бджоларством, садівництвом, мали худобу та млин.²¹⁸

У 1747 році Кримський хан сповіщав Кіш про появу зимівників і цілих слобід на Кінських Водах.²¹⁹ А в іншому листі, з претензіями до запорожців від того ж респондента, кілька пунктів указують на поширення козацької колонізації ще далі на південь. Перший пункт указував на те, що козацькі зимівники були розташовані на 80 верст нижче Кінських вод, навколо зруйнованої фортеці Кам'яний Затон. Тут, за словами хана, «...козаки доми собі построїв і торгівлю завели.» Другий пункт засвідчує, що «...по обох берегах Дніпра вглиб турецьких кордонів на східній стороні Очаківської фортеці в 20-30 верстах при малих річках і долинах, запорожці, під назвою «черунь» (напевно, «чернь» – авт.) в різних місцях хутори собі набудували, де постійно живуть. Вони

²¹⁸ Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997. – С. 41.

²¹⁹ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. IV. – С. 238.

у великій кількості до самого Чорного моря знаходяться.»²²⁰

Це прямо підтверджує наш висновок, що зимівник був базою колонізації, яка просувалася на південь долинами річок. Незважаючи на всі вимоги татар та накази царських урядовців, запорожці продовжували жити в турецьких володіннях, «осаджуючи» тут все нові зимівники, які з часом перетворювалися на багатолюдні слободи.

В 1752 році київський оберкомендант Костюрін, у відповідь на численні скарги татар, писав хану Арслан-Гірею про те, що «...состоящие на Крымской стороне на реке Белозерке запорожских козаков мост и дворы и шалаши и избы и всякое строение тако же и сено сожжены и живущие тамо зимовниками запорожские казаки в российскую сторону согнаты, да и впредь никакова там строения и владения не имеют и земель не пахают и не сеят и сена не косить найкрепчайше запорожским казакам запрещено...»²²¹

Всі ці заборони і запевнення в неможливості подальших поселень на територіях Отоманської Порти виявилися марними. Все повторилося знову. Наступного року той же Костюрін вимагав від Коша «...все строения снести непременно и на далее запретить под страхом жесточайшего наказания.» Але тільки-но чергова комісія завершувала роботу по врегулюванню взаємних претензій між запорожцями і татарами, як знову від хана надходили подібні тривожні повідомлення – «...хотя козаки зимовники и шалаши несколько разорены и сожжены, токмо по возврате комиссаров в тех же местах еще более прежнего зимовники и шалаши построили».²²² В листі до кошового отамана від 3 жовтня 1754 року гетьман К.Розумовський писав, що татарські посли вимагали знести з їх території запорозькі зимівники, а людей перевести в російські кордони.²²³ Май-

²²⁰ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андреевским // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С.120.

²²¹ Там же, с. 252-254.

²²² Там же, с. 305.

же через 10 років гетьман знову повернувся до цього питання і вимагав від кошового точних відомостей «...с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом?». У лютому 1764 року кошовий відповів, що оселено в цих слободах і городках більше тисячі поселян, і більшість з них – запорожці.²²⁴ На цей раз мова йшла вже не про зимівники і хутори, а про цілі слободи й містечка, розташовані досить далеко від кордону, в глибині Турецької території з більш ніж тисячним населенням. Ці поселення, безумовно, утворились із зимівників, як це в багатьох випадках було і на власне запорозьких територіях (мал. 25). Так слобода Андріївка на Вовчій названа ім'ям свого засновника Андрія Сологуба, а Макарів Яр на Північному Донці названо на честь абшитованого запорожця Макара Безрідного, який близько 1738 року заснував тут чималий зимівник.²²⁵

Запорозька колонізація, на відміну від російської, впевнено просувалася дедалі ближче до моря – на південні землі – плугом, а не мечем. Господарство тепер давало більше, ніж війна. Запорожці частіше зверталися до землі, ніж до війни, будуючи по берегах річок зимівники, а не укріплені фортеці. Тому багато хто з них намагався уникнути не вигідної військової служби, посилаючи замість себе до Війська своїх служників і наймитів. Ця тенденція набула настільки загрозливих масштабів, що Кіш змушений був ужити невідкладних заходів, і 9 лютого 1759 року до зимівчан надсилається суворий наказ: «За прибуттям до Вас осавула Андрія Порохні маєте від кожного зимівника самим господарям (виділення авт.) доброхотно прийти, куди оний осавул вкаже».²²⁶ За непослух погрожували смертною карою.

²²³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.41, арк.46.

²²⁴ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. – Дн-ськ, 1994. – С. 37.

²²⁵ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Вып.2. – С. 47, 94.

²²⁶ ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.52, арк. 22-23.

Неважко зрозуміти бажання зимівчан залишатися біля свого майна, примножуючи і пильнуючи його. А пильнувати було що і було від кого. Як приклад можна навести витяг з претензії отамана Криловського куреня Івана Білого, у якого в травні 1771 року татари «...при зимівнику його у річки Інгула вибрали з ям пашні різної четвертей 50 на 200 руб, борошна пудів 30 в 60 руб, хату спалили в 30 руб, 2 будки і 2 загородки в 40 руб. Всього на 360 руб.»²²⁷

Як справжні загарбники поводитися і війська сюзерена. Від переходів на Крим російських військ найбільше страждали зимівчани. Практично всі зимівники, що траплялися на шляху війська, були пограбовані і розорені. Вся худоба відганялася і вирізалася на м'ясо. Після цього зимівчани-запорозжці зі злою іронією наспівували:

«Москалики-соколики,
Поїли всі наші волики,
А коли вернетесь здорові,
Поїсте і останні корови.»

В липні того ж таки 1771 року кошовий направив командуючому другій російській армії князю В.М.Долгорукову листа. В ньому йшлося про страшні кривди і утиски запорожцям від російських військових команд: «На землях Войска Запорожского Низового при речке Московке многие Запорожского войска козаки зимовники свои имели и користуюсь всеми там угодиями, как суще собственным своим добром, довольствовались себя, скот и прочее даже до ныне учинившегося розмира... И они в прошлое лето, как и в позапрошлом в поход, в стороне Очакова, оставивши те свои зимовники, были со мною в числе В.З., то по такому их отсутствию в прошлое лето в тех местах где имелись зимовники тех козаков, Александровская крепость выстроена, и не только сии, но и те зимовники, кои были и не в близком разстоянии разбросав и употребив на надобное в крепости, так сильно и крайне разорены. Угодия же лес-

ные и овощные вовсе почти вырубкою опустошены. Что и предъ писанные козаки тамо свои зимовники имевшие и лишившись их где пристанища иметь не могут теперь, а разве по окончании нынешней войны спомогутся те свои зимовники, кои остались и останутся от разорения подчинивши и вновь, по прежнему в них житьствовать... Так Ваше сиятельство всепокорнейше просим повелеть (*коменданту Олександрівської фортеці полковнику Фредерздорфу – авт.*) дабы запорожские козаки могли на тех местах, где были зимовники, по окончании сей войны, по прежнему житьствовать и продовольство иметь и ожидаем по сему милостивой резолюции». Резолюція була короткою: «...Строение той крепости зависело от Ее Императорского Величества соизволения.» А 15 серпня, в день Успіння Богородиці, Фредерздорф, зайнявши під квартири своїх офіцерів ще кілька зимівників, міцно отаборився на Московці.²²⁸

За переказами, до будівництва Олександрівської фортеці берегами Московок тяглися дубові гаї, що зливалися з лісовим масивом Великого Лугу. Оскільки зима того року видалася лютою, то пригнані з Росії на будівництво фортеці «лопатники», яких запорожці глузливо називали «лапотниками», кинулись рубати навколишній ліс, аби зігрітись у своїх наскоро виритих сирих землянках. «Молоді і старі в обхват двох чоловік, дуби рубали нещадно, рубали на дрова, на будівлі, а весною по берегах обох Московок стирчали одні пеньки. З тих пір береги Московок залишились голі і вже не буде тут лісу, поки світить сонце», – розповідав 96-літній нащадок запорожців Василь Нагірний.²²⁹

Загалом про утиски запорожцям від московського уряду в архіві Нової Січі (далеко не повному) йдеться в 65 справах, а про непорозуміння з турецькими підданими свідчать 33 справи. Найбільше клопоту запорожцям завдавали північні «союзники», які все нахабніше вдиралися до

²²⁸ Новицкий Я.П. История города Александровска. – Екатеринбург, 1905. – С. 8-19.

²²⁹ Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 46.

²²⁷ ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр.267, арк. 29, 47.

чужої домівки, а не південні «вороги». Татари й запорожці добре розуміли, звідки йшла справжня загроза. Трагічність їхнього становища полягала в тому, що, відчуваючи нагальну потребу й необхідність спертись один на одного в своїх змаганнях за волю і власні степи, вони цього зробити не могли. Ворогуючі імперії, до складу яких входили ці сусідні народи, ніскільки не рахувалися з їхніми інтересами і постійно нацьковували їх один на одного. В трагічній історії та долі цих народів багато спільного. Підстав вважати своїх південних сусідів за ворогів у запорожців було набагато менше, аніж свого північного сюзерена. Саме від нього й загинула українська, а згодом і татарська державність.

Незважаючи на різні заборони та небезпеки, запорожці продовжували колонізувати південні території. Формальні кордони не були для них перешкодою. Недостатність зручних для господарювання та незайнятих земель, а також бажання уникнути будь-якої влади над собою, навіть влади Січі, змушувала козаків селитися навіть за межами формальних володінь Війська.

Ці висновки дають змогу впевнено відкинути міф про так звані «потьомкінські деревні» і стверджувати, що саме за часів козацтва території Південної України почали активно освоюватися українським населенням. У період Нової Січі вони були добре освоєні і достатньою мірою заселені. Отже, і в царині освоєння та заселення території Південної України першість однозначно належить українському населенню, бо переважна більшість населених пунктів Південної України виводить свій початок саме від запорозьких зимівників, якими були вкриті практично всі зручні для проживання місця.

Російську колонізацію другої половини XVIII століття, яка в своїй основі мала мілітарні підвалини та характеризувалась будівництвом фортець, як опорних баз для подальших територіальних захоплень, слід розглядати як другий етап процесу колонізації територій Південної України. Всі новоутворені російські фортеці на Півдні України, які згодом перетворилися на міста і містечка, були засно-

вані на місцях запорозьких зимівників. Зимівник за часів Нової Січі залишався форпостом колонізації південних територій і зберігав за собою цю первісну функцію і надалі – до самого знищення Вольностей.

Визначена нами кількість зимівників не могла бути у своїй масі цілком однорідною. А тому важливо окреслити низку відмінностей, або типів зимівничих господарств, що тоді існували. *Типологію* запорозьких зимівників визначити доволі важко через розмитість критеріїв. Крім того, вона може бути досить умовною через динамізм соціально-економічних процесів, які були дуже характерні для цього періоду розвитку Запорозжя. Водночас складність цього завдання пояснюється і тим, що на період ліквідації Запорозьких Вольностей процес розвитку і становлення зимівничої форми господарювання був аж ніяк не завершеним. Більше того, порівняно нові соціально-політичні та економічні умови, які склалися в цьому регіоні, постійно диктували необхідність подальших змін: як у веденні самого господарства, так і в умовах господарювання.

В основу визначення типології запорозьких зимівників слід покласти спеціалізацію та розмір господарства, з якого витікала і кількість робітників. Перший показник є визначальним, бо містить у собі й ряд інших – рівень товарності і прибутковості.

До визначення типів запорозьких зимівників найближче підійшла Н.Полонська-Василенко. У своїй монографії «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» на основі аналізу окремого комплексу джерел – «Конфіскованого майна запорозької старшини» вона показала загальні тенденції в спеціалізації, яка покладена в основу типологізації зимівничого господарства.*

* Окремо слід зазначити, що сама назва розділу «Майно запорозької старшини як джерело для вивчення...» є не зовсім коректною, бо серед 23 прізвищ запорожців, майно яких підлягало опису і конфіскації, вісім прізвищ належало простим запорожцям, не обтяженим ніякими посадами у Війську. А тому, мова може йти не стільки про запорозьку старшину, скільки про активну частину опозиційної верхівки, до якої входило, крім представників старшини, просте і досить заможне козацтво.

Виділяються чотири типи зимівничих господарств з перехідними формами. До *першого*, найпоширенішого, слід віднести господарства так званого «*кузового*» типу. Це найдрібніші хутори, в яких порядкували колишні січовики – переважно похилого віку, що доживали віку на власній пасіці. Відомо, що за вислугою у Запорозькому Війську старі січовики могли вільно обрати собі будь-яке вільне місце і оселитись там, не ставлячи до відома січову адміністрацію. Звісно, що такі осідлища не мали садиби і могли в разі необхідності переноситися господарем на інше місце. Саме цей тип житла живив досить стійке переконання про напівкочовий характер господарства запорожців, бо визначався наявністю примітивного житла землянкового чи напівземлянкового типу на кшталт бурдюга або, як його ще називали, «куги». Хоча часто це могли бути і тимчасові сезонні «шалаші» чи «палатки» для окремих рибалок і промисловців. Кількість таких господарств була досить значною і динамічною. За висловом Івана Розсолюди: «... По степах скрізь кущами стояли бурдюги, себто по-нашому землянки, чоловік на п'ять, на десять, а іноді й більш.»²³⁰ Указана кількість людей не означала, що саме стільки їх тут постійно проживало. Тут ідеться про можливість одночасного перебування в даній оселі відповідної кількості перехожих, які, за старовинним звичаєм, могли розраховувати на тимчасовий притулок і скромне харчування. В таких господарствах налічувалося кілька коней та до десятка голів рогатої худоби, і крім самого господаря в них мешкало один чи два робітники-вихованці, відомі як «молодики». Такий тип господарства не завжди був натуральним. Проте і метою таких господарів не було збагачення і подальший розвиток господарства. Його швидше можна назвати консервативним та самодостатнім, оскільки надлишок одного виробленого виду продукції (мед чи риба) реалізовувався не заради прибутку, а задля придбання, інколи шляхом простого обміну, інших продуктів

²³⁰ Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: В 2-х частях. – К., 1995. – С. 254.

і знарядь. Через це його досить умовно можна вважати спеціалізованим – пасіка, рибний стан.

До *другого* типу зимівничих господарств слід віднести садиби господарів-початківців, які щойно завели з дозволу Коша власне господарство і ще не встигли як слід розжитися. Серед них переважали одружені козаки, які обрали собі господарську, а не суто військову, січову орієнтацію. Січовики таких господарів іронічно і зверхньо називали – «гніздюками, баболюбами або сиднями.» Таке господарство міг заснувати один або кілька компаньйонів, які, за словами М.Коржа, разом зі своїми сім'ями проживали під одним дахом.²³¹ Рідко коли таке господарство обслуговувалося ще кимось, крім родичів власників. Найбільше зимівників цього типу було в товщі Великого Лугу, який розглядався незаможними козаками як природний комплекс інтенсивного кількісного розвитку – своєрідний плацдарм подальшого збагачення і зміцнення індивідуального господарства. Цим і пояснюється досить велика кількість зимівників на території Великого Лугу. Тут за кілька років господарювання, при підтримці рибальства, незаможні господарі прагнули розвести відповідну кількість худоби, що дозволило б їм вийти на правий берег Дніпра і завести міцне господарство. Унікальна природна система Великого Лугу сприяла утворенню середнього прошарку козацтва Запорозьких Вольностей.²³² А оскільки таких хазяйств було найбільше, то цей тип зимівничих господарств можна назвати *класичним*.

До *третього* – *фермерського* типу господарств належали зимівники заможнішої частини неодружених запорожців. Ці господарства не потребували значної кількості робочих рук, бо спеціалізувалися, головним чином, на скотарстві. Такі господарства, крім родичів господаря, обслуговувались десятком чи більше найманих робітників. Са-

²³¹ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С.35.

²³² Бойко А.В. Зимівники Великого Лугу // Козацтво. – 1993. – № 1. – С.30.

диби таких зимівників мали, крім господарських будівель, і окремі житлові приміщення для наймитів.²³³ Зимівники цього типу мали садиби з загородками, конюшнями та загонами для худоби. Вони були зорієнтовані на ринок, де вівці, худоба та коні мали стабільний попит і часто вважалися еквівалентом грошей. Тому головним багатством цих господарів вважалася худоба, «бадання» якою було дуже вигідним підприємництвом.

Другою групою цього типу запорозьких господарств були зимівники, де поширювалося землеробство, бо попит на різного роду збіжжя диктував розвиток саме цієї галузі господарства. На відміну від попереднього, таке господарство вимагало значної кількості робочих рук і наявність відповідної переробки та зберігання продукції. Тому на їх садибах було по кілька клунь для зберігання молоченого і немолченого збіжжя, а поблизу знаходилися вітряки чи лодійні млини. Така спеціалізація вимагала відповідного забезпечення тягловою робочою худобою, сільськогосподарським реманентом і власними транспортними засобами. Ці господарства були зорієнтовані переважно на задовільнення ринкового попиту.

До *четвертого* типу зимівників відносилися великі багатопрофільні *господарства товарного спрямування*, які широко використовували вільнонайману працю. Відносини між усіма категоріями наймитів і володарем зимівника будувалися переважно на договірних засадах. За своїми розмірами, розмірами торговельних обладунків і рівнем взаємин вони більше скидалися на поміщицькі маєтки. Біля них осідало чимало сімей, фактично перетворюючи такий зимівник у село чи невелике поселення, де часто коштом господаря на вимогу його робітників-поселян зводилася церква і утримувався священик. Таким досить складним і великим господарством керував не господар, а один чи кілька найнятих управителів. Господар вів життя справжнього буржуа, обставляючи свій побут, всупереч козацькій традиції аскетизму, предметами розкоші. Основні

²³³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.171, арк.14-15.

прибутки йому давало не тільки розгалужене господарство, але й посередницька торгівля та лихварство. В руках таких власників концентрувалися значні капітали, які вкладалися у нерухомість, землю та цінні папери. Такий тип господарств можна назвати *поміщицьким*.

Широке розмаїття господарської діяльності запорожців дозволило виділити чотири основні типи козацьких зимівників. Найрозповсюдженішими типами можна вважати господарства другого – *класичного* і третього – *фермерського* типів. Звичайно, багато існувало і перехідних форм зимівничих господарств.

Крім того, господарські типи зимівників не були чимось сталим, а динамічно розвиваючись, часто змінювалися. Це стосується і господарств *кугового* типу, які при зміні власника (при переході господарства у спадок до молодших родичів чи до вихованця-молодика) змінювали і типологію – на *класичну*, а згодом – і *фермерську*. *Поміщицький* тип господарства був характерний для досить невеликої кількості старшинських зимівників, які концентрували у своїх руках владу і значні фінансові ресурси. З аналізу таблиць, наведених Н.Полонською-Василенко, можна зробити висновок, що кількість вузькоспеціалізованих старшинських господарств була доволі незначною. Натомість, очевидно була тенденція до збільшення кількості господарств фермерського типу. Небагато було зимівників, які б трималися виключно на праці самих господарів та їх родичів. Звісно, ніхто з господарів не був застрахований від негативних погодних наслідків, невдалого господарювання чи ворожих нападів. Це інколи призводило до необхідності заснування нового зимівника кугового типу на новому місці.

Мисливство за часів Нової Січі вважати за окрему форму господарювання, напевно, вже не можна, хоча і відомо про існування окремих мисливських ватаг «лисичників», які задовольняли потреби імператорського двору в хутрах та дичині. Мисливство поступово переходить в розряд захоплення.

РОЗДІЛ II

ЗИМІВНИК У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СТРУКТУРІ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ

1. Соціальний та кількісний склад мешканців зимівників

Важливою складовою соціально-економічної системи Запорозьких Вольностей був кількісний склад мешканців зимівників і рівень їх соціально-правових взаємин. З подальшим розвитком зимівничої системи господарства і зростаючою роллю рільництва потреба в робочих руках постійно збільшувалася і спричиняла значний приплив людності на Запорожжя. Особливо це стало помітним з 60-х років XVIII століття. Згідно наведених даних, тільки за останній 1775 рік на Запорожжя втекло 5374 чоловік, що становило 10% всіх мешканців Вольностей і майже половину всього Війська Запорозького.¹ Це більше ніж за попередні шість років, коли загальна кількість втікачів склала 4904 чол.²

Динаміка зростання населення простежується і по документах. З розповіді колишнього запорожця Недоступа

¹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – пер. пол. XIX вв. – Москва, 1976. – С.120.

² Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 101.

можна зробити висновок, що люди, які переходили на територію Вольностей перед їх ліквідацією, осідали по зимівниках і, перебувши там в наймах певний час, засновували власні господарства, хутори, зимівники, заводили родини, осідали в слободах. Оповідач наголошував, що проста голота не затримувалася в зимівниках, бо статечні козаки її не шанували. Сіромахам найкраще жилося в Січі, де вони жили й годувалися вкупі.³ Очевидно, що Січ на цей час ставала своєрідною біржею праці, звідки щосезону до зимівників надходила певна кількість робочих рук. У розпал сезонних робіт ця сірома наймалася до праці, а в міжсезоння знову скупчувалася по куренях, які, з'єднавшись свого часу в головному військово-адміністративному центрі – Січі, все ж зберегли свою первісну назву й певну автономію в її складі. «Там вони й право своє мали,» – наголошував оповідач, маючи на увазі те право, що було започатковане ще першими ватагами промисловиків і яке за межами куреня і Січі вже, здається, ніде не діяло. На думку М.Є.Слабченка, Січ являла собою федерацію курінних одиниць. Вона не покривала собою куренів, а ті й надалі жили так, ніби об'єднання в січовій організації не відбувалося.⁴ Але поступово кожен член куреня, зібравши певні кошти, міг завести власне господарство, заснувати самому чи на паях свій зимівник і покинути курінь, лише номінально залишаючись його членом.

Соціальний склад зимівників формувався в кілька етапів і мав певні відмінності. Якщо створення окремого зимівника ініціювалося переважно одним господарем, то у веденні господарства на етапі його становлення він, крім власних сил, міг спиратися на сили своєї рідні. Але з розвитком господарства він потребував все більшої кількості робочих рук, що неминуче призводило до значного усклад-

³ Падалка Л.В. Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь? // Киевская Старина. – 1893. – Т. 41. – С. 251.

⁴ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип.ІІІ. – С. 215.

нення стосунків між його мешканцями. Взагалі, зимівник часто виступав як соціальний вододіл козацької корпорації, поділяючи її на власників і найманців, на так званих «дуків» і «сірому». Він же нерідко регулював і правові стосунки між тими і іншими, а тому – відігравав значну роль не тільки в економічному, але і в соціально-правовому полі Вольностей, складаючи, в цьому розумінні, навіть певну конкуренцію Січі.

Стрімке зростання кількості зимівників в останній період існування Запорозьких Вольностей було викликане економічними причинами. Зміни були не лише кількісні, але й якісні. Значна частка нових зимівників виникала завдяки широкому впровадженню землеробства. Ця галузь господарства мала тенденцію з побічної стати головною.

«За останні 40 років існування Запорожжя там відбулася велика еволюція у господарських відносинах. До першого зруйнування Січі у 1709 році головним видом господарства було скотарство,» – писала Н.Полонська-Василенко.⁵ З 60-х років XVIII століття, зі зростанням великого землеволодіння й капіталу, все гостріш відчувалася різниця між козаками. Дослідниця рішуче відкинула тезу А.Скальковського і Д.І.Яворницького про рівність козацтва.

Ні про яку станову чи економічну рівність говорити взагалі не можна навіть з початкових часів козакування, бо як вище було зазначено, організовувалися ватаги промисловиків різними за своїм соціальним статусом людьми і на різних засадах. Рівність можливостей і рівність правова декларувалася лише в курінних осередках. Однак, курінь при наявності паланкового територіально-адміністративного поділу та при певному розвитку приватної власності виступав як пережиток минулих часів і за Нової Січі був анахронізмом.

Соціальний статус мешканців зимівників визначити не легко через велику кількість термінів, якими одна категорія робітників відокремлювалася від іншої, та через неточ-

⁵ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 112.

ність попередніх тлумачень. Серед зимівчан Н. Полонська-Василенко вирізняла три головні категорії з невеличкими поясненнями: аргати – наймані з січовиків, наймити – переселенці, зайди-павпери, що були вдячні за будь-яку роботу і платню. І нарешті – молодики-вихованці, працюючі задурно.⁶ Щоправда М.Є. Слабченко не вважав їх за справжніх наймитів, бо хазяїн не міг вимагати від них роботи, і вони, на його думку, працювали за бажанням.⁷ Січових наймитів доцільно було залучати до догляду за худобою, на якій вони добре розумілися. Крім того, це відповідало їх природним нахилам. Однак, це зовсім не означало, що їх використовували лише таким чином. Усе залежало від потреб роботодавця, власних здібностей і побажань робітника. Наявність певних організаторських навичок давала змогу обійняти посаду управителя всього господарства, а не тільки окремої ватаги рибалок, скотарів, чумаків чи орачів. По закінченню терміну найму з робітниками проводилися розрахунки згідно з попередньою домовленістю. Найманці могли вільно покинути господаря, якщо не мали бажання поновити договір, при згоді власника господарства. У 1765 році Петро Калнишевський у листі до племінника нагадував про необхідність поновити договір з 44-ма такими наймитами на наступний рік.⁸

Умови найму, звичайно, були різними, як і розрахунки. У того ж П.Калнишевського робітники одержували по 7 руб. за рік. Н. Полонська-Василенко писала, що за службу наймити одержували платню худобою – «заслужений скот», який випасали разом з хазяйським. Чабанам платили за рік по 4 вівці і 1 козі, чередникам – 1 коровою. Служникам, крім платні, давали одяг, їжу ще й гроші. Робітник-стадник діставав на рік 4 – 8 руб, плюс приплод,

⁶ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 209.

⁷ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. IV. – С. 230.

⁸ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.175, арк.142.

одяг, харч.⁹ М.Є. Слабченко вважав, що заробляв наймит за рік на хазяйських харчах 3,5 руб.¹⁰ Навряд чи це було так у всіх випадках, але козак Рогівського куреня Іван Сошельський спромігся завести власне господарство через півроку роботи в наймах: «...Прийшов на Запороже 10 років тому в Рогівський курінь й жив у козака того ж куреня Шмалька на річці Солоній без найму більш року, а потім служив в наймах у козака того ж куреня Давикота с півроку і с того часу своїм зимівником в гирлах Дніпрових сів і жив».¹¹ І подібних прикладів можна навести десятки.

Порівнюючи платню наймитів у зимівниках із царським жалуванням на Січі, Н. Полонська-Василенко вважала її рівною платні осавула – 30 руб. А на Гетьманщині в цей же час, за словами М.Є.Слабченка, «заробіток коливався від 1,5 до 5 руб. на рік, а одного разу згадувалася платня в 14 руб. за рік».¹² Така різниця цілком пояснює ту кількість переселенців, проти яких царський уряд марно намагався застосувати різні заходи, аби стримати потік робочих рук на Запорожжя.

Друга категорія наймитів у запорозьких зимівниках складалася з посольства Вольностей. На відміну від аргатів, вони не належали до військового товариства, а склали основну частину недавніх переселенців і жили по селах, слободах і хуторах, сплачуючи щорічний податок до Військової скарбниці. Це зовсім не означало, що на них не розповсюджувалися закони і влада Січі. Вона поширювалася на них через паланкову старшину і далі, через сільське, слобідське посольське отаманство, яке також обиралося мешканцями цих поселень. Єдине, в чому поспо-

⁹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 205.

¹⁰ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип.IV. – С. 235.

¹¹ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 83(II), арк. 172-173.

¹² Слабченко М.Є. Хозяйство Гетманщины в XVI–XVIII ст.: В 2-х т. – Одесса. – Т.1. – С. 164.

литі поступалися козакам, так це в тому, що вони не могли брати участі у справах Січі та Війська.

Але кожен посполитий, якщо це дозволяло його економічне становище, міг змінити свій соціальний статус і стати козаком. У квітні 1773 року старшина Кодацької і Самарської паланок повідомляла в Кіш: «За кілька років немалое число посполитих вийшло в козацую службу, а оклади військові не зменшуються, від чого великий тягар на зменшене поспольство. Самі достойні з поспольства записані в козаки і несуть службу.»¹³ Звичайно, для цього треба було мати відповідні кошти, аби придбати все необхідне для козачої служби. Але сам факт говорить про добрий економічний ґрунт у Вольностях.

Могло бути і навпаки: «...з козачого звання поубожилих, обнищавших в тому козакому званні кої за крайнім своїм убожеством відповідної служби нести не можуть і з того козачого звання виключено і в посполиті причислено.»¹⁴ Про подібні факти доповідав кошовому Олексі Григоровичу у вересні 1759 року Новоселівський козакий отаман.

Посполитих було чимало. В Новоселиці у 1773 році на 1985 козаків було 3760 посполитих. У Богородичному на 66 козаків було 252 посполитих. Така ж пропорція була і по окремих паланках. У селах активно залюднюваної Самарської паланки на 2994 козака було 5966 посполитих. У щільно заселеній Протовчанській паланці це співвідношення не таке кричуще: на 3386 козаків припадало 3976 посполитих.¹⁵ На активно заселюваних і економічно освоюваних Кошем територіях Вольностей ішла справжня посполитизація суспільства. Саме на посполитих найманців лягав основний виробничий тягар і в зимівниках запорозьців.

Згідно з окладними реєстрами, поспольство, в свою чергу, поділялося на три категорії: тяглі, піші і підсусідки.

¹³ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 279(II), арк. 210, 226.

¹⁴ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 1а.

¹⁵ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії по виучуванню історії західно-руського і українського права. – К., 1929. – Вип.VI. – С. 179.

Перші мали тяглову робочу худобу, тому навряд чи могли бути потенційними наймитами в зимівничих господарствах. Хіба що в разі необхідності – підправити своє підупале господарство. Піші не мали тяглої худоби, і тому їх економічне становище було менш стійким, що змушувало їх працювати в наймах. Підсусідки, як сказано в податних реєстрах «живущих у хазяїв і особо в хуторах і по селах», не мали навіть власного житла, і тому їх у цих реєстрах рахують не по хатах, як перших, а по сім'ях. Для таких сімей колишній запорожець Онуфрій Лата просив дозволу Коша збудувати у своєму зимівнику ще дві хати.¹⁶ «Також у господарствах розраховували, що навіть взимку будуть робітники, яких треба одягти. Це для них купували хрящ та холст, і досить великими партіями», – зазначала Н. Полонська-Василенко.¹⁷ Посполиті в 1773 році сплачували до Військової скарбниці «на одного тяглою – 80 коп., на пішого хату – 30 коп., на підсусідкову сім'ю – полтину.»¹⁸ Дивно, що з підсусідків брали більший податок, ніж із піших. Це пояснюється тим, що, живучи під дахом міцного господаря, вони одержували ще й одяг, взуття та їжу, на що їм не треба було витрачати грошей.

Нарешті – молодики. Це вихованці і служники господаря зимівника. Вони своєю працею мали сплачувати патронові за власне виховання і навчання. Багато хто з них успадковував усе майно господаря по його смерті. У цьому випадку їх слід вважати за родичів або членів сім'ї, з якими не міг укладатись ніякий юридичний договір. Так було з Семеном Гаркушею¹⁹ і з Микитою Коржем.²⁰ Так було і з

¹⁶ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 171, арк. 14-15.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорозжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці соціально-економічної комісії України. – К., 1932. – Т.1. – С.58.

¹⁸ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 348, арк. 2.

¹⁹ Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші // УІЖ № 10-11, 1990. – С. 144-147.

²⁰ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ськ, 1991. – С. 6.

багатьма іншими козаками, які успадковували майно своїх вихователів. Тому зовсім не обов'язково власником зимівника міг бути літній або так званий «абшитований» запорожець. Часто «несподіваними» спадковими власниками зимівників ставали досить молоді люди.

Найближче за своїм соціальним статусом до володаря зимівника стояли молодики або, як їх ще називали, «малюки». Перебуваючи в навчанні та виконуючи роль служника-ординарця в побуті, зброєносця-джури у військовому поході, в перспективі при досягненні зрілості вони могли успадкувати все майно свого патрона-вихователя або його частину. Це найцікавіша категорія мешканців зимівника, бо соціальний статус молодика і правова основа взаємин з володарем зимівника поступово змінювалися: від вихованця-служника, стосунки з яким ґрунтувалися на доброчинності господаря-вихователя по відношенню до вихованців-пахолків. Вони знаходилися на повному утриманні. Але після того, як вони ставали дорослими і їх записували до куренів, вони, за формальною військовою регулою, ставали рівними в козацькій корпорації. Їх правові взаємостосунки з володарем зимівника набували дещо складніших форм. При виконанні молодиком певних господарських обов'язків він міг розраховувати на конкретно оговорену оплату своєї праці. І тоді його відносини з господарем (патроном) ґрунтувалися на договірній основі. А в окремих випадках коли одному з молодиків по смерті господаря переходило у спадок все або частина майна господаря, ці відносини базувалися вже на родинних засадах. Але жодного разу ці взаємини не виходили за межі правового поля Війська.

Отже, відносини між володарем зимівника і окремими молодиками слід вважати найскладнішими і доволі гнучкими. В окремих випадках вони еволюціонують від первісної доброчинної форми через корпоративно-договірну до родинної.

Господарське виховання було обов'язковою складовою частиною загальновійськового виховання, а тому приділя-

лася йому значна увага. Молодик повинен був працювати стільки, скільки цього вимагав його вихователь. Але не всі молодики ставали козаками.²¹ І не всі були щасливими спадкоємцями своїх вихователів. У цьому випадку треба було самому дбати про себе і самостійно ставати до праці в зимівнику вже на договірних засадах. Той же Гаркуша в зимівнику козака Левка Чорного найняв молодика за 6 руб. річних і 10 його овець до своїх зимувати взяв.²²

Отже, молодики працювали зовсім не задурно. І, користуючись правом тримати власну худобу разом з хазяйською, заробляли не менше інших наймитів. Спільне утримання в зимівнику худоби практикувалося часто, і не тільки між компаньйонами. В реєстрі збитків від грабіжників, поданому до Коша козаком Вишестеблівського куреня в 1759 році, крім речей молодика і покійного «кумпана» значились воли козаків того ж куреня Олекси Галушки та Власа Тарана.²³

Н.Полонська-Василенко також наводила подібні приклади. В багатьох полковничих зимівниках була власність козаків. Так, при конфіскації та описі майна, полковник Іван Куций заявив, що цей зимівник його, а худоба та інше майно – козаків Дядківського куреня: Кладія, Кравця, Бучки, Шевця, Гурина. «...О чем сии козаки, что не в полковничьем зимовнике живут, а скот и прочее имение – не полковничье, а их собственное, сказывали.»²⁴ Отже, в полковничому зимівнику ці козаки мали якісь власницькі права.

Маємо інший приклад: коли в зимівнику Кисляківського куреня козака Головченка було 655 голів худоби полковника Чепіги.²⁵ На жаль, ми не знаємо, до яких куренів нале-

жали ці полковники. Якщо вони походили з одного куреня, як у попередньому випадку, то це можна пояснити давнім правом побратимства членів одного курінного товариства. Якщо ж ні – тоді це козаки, що на договірній основі мали право зберігати зароблену у господаря худобу в його зимівнику так само, як і полковник Чепіга за угодою тримав своє велике стадо в чужому зимівнику.

Часто співвласниками чи компаньйонами господаря виступали його родичі і деякі мешканці зимівників. Так, козак Прокоп Дяченко в 1770 році зайняв місцевість на березі Кривого Торця, завів тут чималий зимівник, влаштував у ньому кілька землянок і хат-мазанок та запросив до себе на постійне проживання своїх родичів та знайомих з Полтавщини.²⁶

Але в зимівниках було чимало й справжніх бідняків, які працювали лише за харч та одяг і раді були будь-якій роботі. Вони не належали ні до Січового товариства, ні до посполства Війська. Їх називали зайдами, і як справжні сезонні зайди-заробітчани вони не підлягали юрисдикції Війська і були відносно безправною і незахищеною категорією найманців, бо фактично визискувати та експлуатувати їх можна було настільки, наскільки ця експлуатація була вигідною. В іншому випадку господар ризикував втратити цю неவிбагливу і дешеву робочу силу, а знайти іншу в розпал сезонних робіт було нелегко. Цих зайд із хліборобських областей України доцільно було використовувати саме в рільництві – найважчій галузі господарства.

Поступово великі зимівники перетворювалися в слободи і села (*мал. 25*). Але поряд з ними існували і невеличкі господарства, що трималися на праці лише їх власників. До таких відносилися пасіки престарілих запорожців. Тут доживали свій вік славетні лицарі Вольностей. «Коли січовик переходив виключно до бджолярства або хліборобства, – писав В.О.Біднов, – він ще дужче звикав до своєї оселі, і відомі приклади, коли запорожці жили по своїх

²⁶ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 60.

зимівниках десятки літ, увесь вік свій вікували там, де засновували зимівник.»²⁷ Дійсно, запорожці так прикіпали до своїх зимівників, до свого господарства, що не залишали їх ні після зруйнування Січі в 1709 році, ні після остаточної ліквідації Запорозьких Вольностей у 1775 році. Відомий гайдамака Гаркуша жив у зимівнику козака Федора Сухого на річці Кінській до 28 грудня 1782 року.²⁸ Василь Зуєв, того ж 1782 року «...объехал многие оставшихся в степи жить запорожцов...»²⁹. Деяких з них Катеринославський губернатор М.П. Миклашевський переселяв із зимівників до своїх слобод у 1801-1804 роках.³⁰

У наведеній схемі (мал. 26) спрощено показано всю соціально-правову палітру зимівника, яка все ж потребує деяких пояснень.

З аргатами-січовиками взаємостосунки також перебували у правовому полі Війська. Січові козаки певний час могли розраховувати на звичай гостинності, який ґрунтувався на засадах рівності і побратимства членів єдиної корпорації. У цьому випадку січові побратими, як гості, могли розраховувати тільки на їжу та житло. Але, прагнучи якихось заробітків, вони змушені були братись до роботи і укладали з роботодавцем – володарем зимівника – конкретну угоду, після чого їх стосунки з добродійної переходили в договірну площину.

Стосунки з поспільством Війська були можливі лише на договірній основі й завжди були у правовому полі Війська.

Виключно на договірних засадах базувалися взаємини із «зайдами» або, як їх називали запорожці, «передержія»

²⁷ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 127.

²⁸ Біднов В.Д. Запорозький зимівник. – Катеринослав, 1916. – С. 4.

²⁹ Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші // УІЖ, 1990. – № 10-11. – С. 125.

³⁰ Зуєв В. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781–1782 гг. – Спб., 1787. – С. 271.

ми». Останні, звісно, не були підданими Війська, а значить, перебували за межами його правового поля. Це була відносно безправна і незахищена, але вільна категорія мешканців зимівників. На їх відносини з роботодавцем сильно впливало кілька чинників: особисті здібності та кваліфікація найманців, сезонність робіт, попит на робочу силу. За сприятливого поєднання цих складових наймит міг розраховувати на пристойну платню і добрі умови. За несприятливих умов він мусив ставати до будь-якої роботи, і часто тільки за харч та одяг. Отже, в даному випадку взаємини між володарем зимівника і «зайдами» перебували в договірних рамках і не могли перейти у визискувальну форму, бо наймит завжди був вільний залишити господаря, якщо умови йому не подобалися.

Інша справа – полонені або звільнені з полону іноземці – не християни. У цьому випадку багато що залежало від господаря зимівника. В разі неможливості викупитися він міг їх визискувати в роботах досить тривалий час. Вони працювали задурно, поки за них не вносили викуп їх родичі, або поки власною працею не здобували собі волі.

Окремо слід виділити родичів і земляків, яких в окремих господарствах було чимало. Особливе місце цих двох категорій мешканців зимівників полягало в тому, що не всі з них могли бути підданими Війська, а значить і перебувати в межах його правового поля. Між собою ж вони різнилися тим, що стосунки з родичами могли спиратися не тільки на родинних, а й на договірних засадах, якщо мова не йшла про пряму спорідненість. Із земляками взаємостосунки будувалися виключно на договірній основі. У разі прийняття підданства вони мало чим відрізнялися від стосунків з поспільством. Виділення їх в окрему категорію спричинила їхня відмінність від сторонніх зайд, бо статус «земляка» для цих сезонних заробітчаним гарантував кращі договірні умови.

Звичайно, що розгалуженість і постійно зростаюче господарство вимагало відповідної кількості робочих рук,

встановити яку дуже важко через непостійний та плінний їх склад у зимівниках. Н.Полонська-Василенко в 597 зимівниках Самарської паланки нараховувала 1043 робітників.³¹ Тобто майже два робітника на зимівник. В.А.Голобуцький вважав, що на кожний зимівник припадало 4–5 наймитів.³² Д.І.Багалій міркував, що зимівник складався максимум з 19 чоловік.³³ М.Є.Слабченко підрахував, що в зимівнику Ковпака було не менш як 43–47 наймитів, без кухарів і господи.³⁴ Вже згадувалося про 44-х наймитів Калнишевського. Відомо, що запорожець Микола Рудь у 1739 році «осадив» у своєму зимівнику 426 душ звільнених ним бранців. А у 1752 році в його зимівнику було 315 чоловіків і 196 жінок, для яких через два роки він власним коштом збудував церкву й утримував ієромонаха Самуїла. В 1770 році на місці сучасного міста Павлограда старшина Матвій Хижняківський завів свій величезний зимівник «...со множеством работников, занимавшихся хлебопашеством и скотоводством. В феврале 1771 года к нему пришло много сезонных рабочих, которые здесь и остались навсегда. В 1774 году этот зимовник многолюдством обывателей и довольством их промышленностью и порядком был широко известен в Запорожье.»³⁵

Отже, соціальний склад зимівників виявляється доволі строкатим і складним. Строкатість обумовлена значною кількістю соціальних груп населення зимівників. Складність полягла в різноплановості взаємин, які інколи виходили за межі єдиного правового поля Вольностей.

³¹ Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 25.

³² Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 356.

³³ Багалій Д.І. Заселення півдня України і початок її культурного розвитку. – Харків, 1920. – С. 31.

³⁴ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії по виучуванню історії західно-руського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 234.

³⁵ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – С. 523.

Особливо це стосувалося великих багатопрофільних господарств поміщицького типу, де концентрувалася значна кількість робочих рук з різним соціальним статусом.

Слід зауважити, що на відміну від Січі, де постійно спалахували заколоти та бунти, власникам та управителям великих зимівничих господарств досить ефективно вдавалося регулювати складні взаємини між усіма соціальними групами їх мешканців.

Це пояснюється тим, що в нових геополітичних умовах патріархальні взаємини на Січі, що ґрунтувалися на військовому праві, втратили ефективний економічний регулятор, яким була військова здобич. Натомість, переважно капіталістичні засади, на яких ґрунтувалися взаємини у великих зимівниках, будувалися здебільшого на капіталістичних засадах, що дозволяло їх господарям упевнено дивитися в майбутнє. Принаймні, нам невідомі випадки заколотів чи якісь інші активні форми протесту, які б свідчили про кризу цієї важливої інституції Запорозьких Вольностей. Ця найдавніша інституція виявилася більш гнучкою і життєздатною за курінну федерацію – Січ.

Саме тут стикалися архаїчні й модерні моделі існування Вольностей. Січова Гасан-Баша віддзеркалювала економічне протистояння виробника – власника зимівника і потенційного споживача – мешканців куренів, які часто в ранзі наймитів і виробляли той продукт, що тут продавався. Тому і громила сірома лавки торгівців, коли через дорожнечу не в змозі була придбати у них найнеобхідніші речі та продукти. Політичне протистояння концентрувалося в куренях і щороку виливалося на загальновійськовій Раді. Пристрасті, що вирували тут, переростали в бунти і заколоти, природу яких детально проаналізував О. Рябін-Скляревський. Його твердження про те, що спалахи гайдамаччини були закономірною відповіддю на зазіхання центральної влади й окремих її представників на запорозькі землі, є цілком слушним. «Колонізація Капніста вдарилася по живому економічному організму Запоріжжя. Саме тут (маються на увазі північні території Вольнос-

тей – авт.) були здавна освоєні землі з численними зимівниками. Петиція до двору 1755 року вимагала припинити ці процеси, які однаково гостро зачіпали і заможне хутірсько-промислове козацтво і сірому», – писав дослідник.³⁶

Боротьба йшла не тільки і не стільки між політичними партіями, скільки за ту чи іншу модель існування Вольностей. Рушієм цієї боротьби і виступали зимівчани, а проявом її був гайдамацький рух. Значення цього руху в житті саме Запорозьких Вольностей практично не досліджувалося. І в самому цьому гайдамацькому русі зимівники часто виступали як своєрідні бази – осередки гайдамаків. Тут гайдамаки збиралися, планували свої дії, переховувалися під виглядом наймитів, ховали і розподіляли здобич, лікували поранених тощо. В листі коменданта фортеці Святої Лизавети Муравйова до кошового Білицького у 1759 році зазначалося: «Гайдамаки пребывают не инде где, как по зимовниках и в Кодаках пристанище и пищу имеют, а тамошние жители и в зимовниках казаки, принимая их с воровскими пожитками, обще оными корыстуются и под видом добрых людей их содержат. И как ружьями, списами, так и порохом снабдевают.»³⁷

Роль зимівника в цьому русі красномовно висвітлює промеморія кошовому отаману від 1759 року, де йшлося про те, що гайдамаки ватажка Стеблійського куреня Микити Рудого переховувалися на низу Інгула, «...де рибалки запорозькі козаки зимівниками живуть і з цих гайдамак Івану Малому козак Кисляковського куреня Степан Струць, що живе в зимівнику козака того ж куреня Федора Сокура, дав двох коней, пару пістолів, спис, ладунку з порохом, з тим, що половина здобичі дістанеться йому. А в зимівнику козака Івашківського куреня шинкаря Івана Моторного бачили втікачів з тюрми Новомиргородського шанця – гайдамак Левушківського куреня Трохима Тара-

³⁶ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. – № 1784. – С. 42.

³⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – Спр. № 158. – С. 278.

ненка та Кисляківського куреня Кирила Письменого, який взимку переховувався в зимівнику Кисляківського куреня козака Івана Косолапа.» Автор листа, капітан Максutow, наполягав на негайній видачі вказаних гайдамаків.³⁸ У відповідь з Коша було надіслано звичайну відписку і нічого не зроблено для їх пошуку.

Позиція офіційного Коша щодо гайдамацтва значною мірою залежала від його керівництва, але в цілому була досить лояльною, якщо не сказати більшого... Багатьох старшин російські урядовці прямо звинувачували в потуранні гайдамакам. Серед них були: полковник Бугогардівської паланки Степан Куліш, кошовий отаман Григорій Лантух та інші старшини. Є певні свідчення, що і П.Калнишевський таємно співчував гайдамакам. На допиті козак Корсунського куреня Павло Головка розповів: коли він повідомив кошовому, що зустрів у своєму зимівнику чималу ватагу запорожців, які йшли на допомогу коліям, той спокійно відповів йому: «Що ж, хай ідуть, я їх здержати не можу!».³⁹

Удавана боротьба Коша з гайдамачиною не могла ввести в оману російський уряд, який не вірив запевненням запорозької старшини про непричетність її до цього руху. Виряджання з Коша військових команд на боротьбу з гайдамаками слід розглядати як вимушені дії, виконання наказів вищих російських урядовців.⁴⁰ Роль зимівників у цьому русі добре розуміла російська влада. «Все имеющиеся в Вольностях запорожские зимовники, пасеки и другие запорожские жилища чрез нарочных описать ... и определить над ними особых старшин с пристойными командами, которые ежечасно те запорожские жилища объездили б для обыску воров, гайдамак и отсылали бы в Сечь», – наказував кошовому Г.Федорову у грудні 1755 року геть-

³⁸ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 79, арк. 17, 18.

³⁹ Мірчук П. Коліївщина і Запорозька Січ. – Нью-Йорк, 1973. – С. 112.

⁴⁰ Мірчук П. Коліївщина і Запорозька Січ. – Нью-Йорк, 1973. – С. 113.

ман Кирило Розумовський.⁴¹ Але при появі таких команд досвідчені гайдамаки миттєво перетворювалися на рибалок, пастухів і робітників у зимівниках або навіть і в самих господарів зимівників і пасік. Показовим у цьому плані був той факт, що за багаторічний період «боротьби» з гайдамаччиною до лап російської влади потрапили тільки двоє ватажків – Гураль та Синьокий.⁴² Більшості затриманих запорозькими командами гайдамакам якимось дивним чином вдавалося втекти з-під варти і уникнути покарань, знову сховавшись в одному з численних зимівників, подалі від Січі. При цьому втікачів ніхто не переслідував і не розшукував. Більше того, в листі від 20.08.1752 року з Колегії іноземних справ до Військової колегії йшлося про те, що загін гайдамаків пройшов через «дистанцію запорожского полковника Рагули с ведома его и команды онаго, за что тот Рагуль и арестован».⁴³ Відомо, що на турецькій стороні до гайдамак ставилися прихильно. Так, «ватажок Тягун взимку мав пристанище у турка Мустафи на Тилигулі, а літом в Гарді у жида Сапсая.»⁴⁴

По-іншому закінчувалися зустрічі гайдамацьких ватаг з урядовими російськими командами. В рапорті капітана С. Мезенцева про поразку російського загону в сутичці з гайдамаками на річці Чорний Ташлик ішлося про те, що гайдамаки запитували полонених росіян: «Для чого ви прийшли на нашу землю?»⁴⁵ Це дає певні підстави роз-

⁴¹ Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская Старина, 1885. – Т. XIII (октябрь). – С. 284.

⁴² Суслопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX. – С.116.

⁴³ Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – Спр. № 115. – С. 233.

⁴⁴ Суслопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX. – С.117, 122.

⁴⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – Спр. № 96. – С. 209-210.

глядати зимівник не тільки як осередок гайдамацького руху, а й як осередок визвольних змагань, яким не могла не симпатизувати частина старшини. Рівень патріотизму тут був значно вищий, ніж у самій Січі, а настрої – радикальніші.

Гайдамаки діяли і на території Вольностей, і на суміжних землях. На російській території вони грабували російські війська, запорозькі зимівники й «жидів-орендарів».⁴⁶ Їх дії проти запорозьких підприємців відбилися в 6-и справах. Така ж кількість справ свідчить про їхні напади на турецьких підданих. У 8-и справах йде мова про польських громадян, а 13 справ повідомляють нам про напади на росіян. Маємо цікаве повідомлення про напад гайдамацького загону, що діяв у межиріччі Бугу та Синюхи, на один з карантинів, де були запорозькі і татарські купці. Останніх гайдамаки пограбували і вбили їхнього ватага, а запорожцям (які намагалися боронити татар, що ховалися від нападників в їхніх палатках) наказали не втручатися і не допомагати рятуватися татарам.⁴⁷

Активні дії гайдамаків за межами Вольностей призводили до того, що, вболіваючи за свою худобу і не маючи змоги якось захистити своє майно, окремі власники зверталися до кошового з проханням дозволити надати притулок своїм табунам на землях Запорожжя. Так, у червні 1768 року до Коша надійшов лист від торговицького коменданта Якова Квяткевича, який просив «...в случае крайней опасности я бы просил позволения волам моим и лошадам на запорожских степях около Гарду укрыть до тех пор пока эти смятения прекратятся, за что я по смерти буду благодарен вашему высокоблагородию».⁴⁸

⁴⁶ Суслопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX. – С.118.

⁴⁷ Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин // Киевская Старина, 1889. – Т. XXV (май-июнь). – С. 332-379.

⁴⁸ Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская Старина, 1885. – Т. XIII (октябрь). – С. 311.

Загалом гайдамаччина являла собою досить серйозну загрозу існуючій соціально-політичній системі, чим привертала до себе значну увагу не тільки Коша, але і владних структур Російської імперії. З 365 справ архіву Коша Нової Січі в 41 справі йшлося про гайдамаків, це 11,23%. І майже в кожній з цих справ так чи інакше фігурували зимівники.

Першим активним періодом у гайдамацькому русі були 1757-61 роки. Його апогеєм стали 1758-59 роки. Спад гайдамаччини припадав на 1765-67 роки, коли в архіві Коша не з'явилося жодного документу про гайдамаччину. Другий пік підйому цього руху розпочався рівно через 10 років і припадав на 1768-69 роки (мал. 27). Різке зростання гайдамацького руху в цей час було викликане загостренням політичної кризи і завершилося ліквідацією Мигії – так званої гайдамацької Січі на Бузі. Це було здійснено спеціально сформованим загоном запорожців-зимівчан у 500 чоловік з двома гарматами.⁴⁹ Після цього гайдамаччина пригасла, цей процес лише жеврів і не завдавав значного клопоту січовій адміністрації, тож 70-ті роки можна вважати відносно спокійними.

Отже, гайдамацький рух у Вольностях, підтриманий широкими верствами населення зимівників, слід розглядати і як опозиційний офіційній Січі, непослідовна політика якої не задовольняла значну частину запорозького товариства.

2. Зимівник у територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей та його вплив на їх управлінські структури

апорозький зимівник, як найчисельніша одиниця запорозьких поселень, постає одним з головних суб'єктів адміністративного устрою Вольностей. Тому дуже важливо визначити місце зимівника у територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей і з'ясувати рівень взаємин між січовою адміністрацією та зимівчанами, тобто між владою і господарями зимівників.

Поза сумнівом, ці стосунки були далеко не простими протягом усієї історії Запорозьких Вольностей. Про це писали і сучасники запорожців. Повідомлення Еріха Лясоти свідчило про розмежування між власне січовиками – воїнами професіоналами і зимівчанами – господарями, котрі жили десь на кордонах і лише номінально були підпорядковані січовій адміністрації.⁵⁰ Князь Мишецький повідомляв навіть про заколот і протистояння homo economicus проти homo militaris за часів Олешківської Січі (1710-1734), адміністрація якої зимівчан підданими у себе мала й образи і насильства їм чинила. Тому ті й переселилися в Кам'янку.⁵¹ Достатньо фактів протистояння маємо і за часів Нової Січі.⁵²

Повернувшись у 1734 році під владу Російської імперії і ставши однією з її складових, Військо Запорозьке Низове зіткнулося, з одного боку, з необхідністю зберегти свій традиційний соціально-економічний стрій, який суттєво різнився від загальноімперського, а з іншого боку запорожці змушені були пристосовуватись до інших умов життя васала і відповідних вимог свого нового сюзерена. Це доволі складне завдання лягало на управлінські структури Запорозжя. Для його успішного вирішення існуюча управлінська вертикаль мала бути вдосконалена і укріплена. Необхідність реформування традиційних управлінських структур диктувалася як зовнішніми, так і внутрішніми причинами. До зовнішніх слід віднести невідповідність економічних моделей розвитку Запорозьких Вольностей і Російської імперії. Відмінності існували не тільки на рівні базису, а й на рівні надбудови. Демократичні традиції управління Запорозжя і тоталітарна система суворо централізованої імперії були несумісними. До внутрішніх причин

⁴⁹ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. – Харків, 1931.

⁵⁰ Лассота Ерих. Путевые записки. – Спб., 1873. – С. 43.

⁵¹ Мишецкий С.И. История о козаках запорожских... – Москва, 1847. – С. 11.

⁵² ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 233, арк. 4–13.

відносимо архаїчну соціально-правову базу Вольностей, консерватизм якої давно не відповідав вимогам часу.

Це не могло не призводити до непорозумінь і конфліктів між органами центральної влади Російської імперії і Запорозьких Вольностей, між їх законодавчими і виконавчими органами, а також між суб'єктами господарської діяльності на місцях. З розвитком внутрішнього ринку ці протиріччя постійно зростали. В їх основі лежали виключно економічні чинники, які спиралися на зовсім різні економічні моделі цих суспільств.

Невідповідність економічних моделей центральна російська влада постійно намагалася нівелювати шляхом урізання територій Запорозьких Вольностей і козацьких привілеїв. Саме цим пояснюється перманентний наступ царату на вольності козацтва, що викликало активну протидію широких верств населення Вольностей і запорозького товариства. Вона проявилася у зростанні гайдамацтва і в низці виступів так званої «сіроми» на Січі. А також у глухій, але не менш активній протидії запорозької старшини імперським намаганням Росії. В численних депутаціях до царського двору в Санкт-Петербурзі козацька старшина намагалася відстоювати привілеї, землі й вольності Запорозького Війська. Добре розуміючи потреби соціально-економічного реформування внутрішнього життя Вольностей, старшина водночас мала би пристосовувати його до вимог централізованої монархії.

Логічно постає питання про зацікавлення в цих перетвореннях і власне російської влади. Вона була зацікавлена в перетвореннях лише в тій частині, яка б максимально прив'язувала і підпорядковувала Вольності управлінській бюрократії імперії. Але вона ніяк не була зацікавлена в демократизації і децентралізації внутрішнього життя Вольностей, бо добре розуміла, що існуюча об'єктивна тенденція демократизації внутрішнього устрою Запорозжя не відповідала загальноімперській централізаторській політиці. Легше і безпечніше було мати справу з одним політично залежним Кошем, ніж з кількома фактично незалеж-

ними паланковими полковниками. Саме вони завзято боронили Вольності від російської експансії, викидаючи за кордони нахабних колонізаторів, які самочинно насаджували свої господарства на запорозьких землях. Доходило до прямих вимог Петербургу до січового керівництва приборкати своїх свавільних полковників.

Внутрішні зміни, які відбувалися у Вольностях цього періоду, тісно пов'язані з розвитком зимівничо-хутірської системи господарювання. Зимівник був у центрі не тільки економічного, але й соціально-політичного життя Вольностей. У цих умовах спостерігалася невідповідність існуючих традиційних інституцій новим умовам паланкового територіально-адміністративного поділу. Як приклад можна навести неясність співвідношення і взаємодії посад курінного отамана і паланкового полковника. Якщо курінь – це перш за все бойова одиниця, а паланка – господарська, то при все більшій демілітаризації зовнішнього і зростаючій економізації внутрішнього життя Вольностей паланковий полковник мав стояти на ранговім щаблі вище за курінного. З іншого боку, кожен паланковий старшина був товаришем одного з куренів і формально підпадав під владу інституту батьківства курінного отамана. Саме так і подає їх посади у Військовій організації Ю.А.Мицик.⁵³

Абсолютне верховенство Січі над усіма інституціями Вольностей вважалося незаперечним і цілком сталим, а тому з'ясувати місце зимівника в адміністративному устрої Запорозьких Вольностей досить важко навіть при уявному відтворенні цієї системи взаємин.

Відомо, що всі землі Запорозьких Вольностей поділялися на паланки, кожною з яких керував виборний полковник зі старшиною. У військовій доктрині Війська паланкам також відводилася далеко не другорядну роль. Крім виконання ними окремих завдань тактичного характеру, зокрема ведення тактичної розвідки, вони виконували важливу мобілізаційно-тилову та комунікаційну роботу.

⁵³ Мицик Ю.А. Запорозька Січ // Тої слави козацької повік не забудем. – Дн-ськ, 1989. – С. 31.

З розпоряджень, наданих Кошем місцевій адміністрації на управління паланками видно, що паланкову адміністрацію обирала громада, а Кіш лише затверджував уже обраних.⁵⁴ Серед виявленого комплексу розпоряджень у деяких з них залишено місце для прізвищ новообраної старшини, які туди вносилися після затвердження акту обрання Січовою адміністрацією. В окремих документах маємо пізніше внесені прізвища старшин. Це добре видно з порівняльного аналізу почерків та чорнила.⁵⁵

У свою чергу паланки поділялися на отаманства, до складу яких входило кілька поселень. До Протовчанської паланки входило Василівське отаманство з селами Василівкою і Грузинівкою, отаманства Шульгівське, Половицьке, Проданівське з відповідними селами.⁵⁶ Отаманствами керувала вибрана місцевою громадою старшина, яка відповідала за порядок, збирала податки і тримала зв'язок не тільки з керівництвом паланки, а і з Кошем.⁵⁷ Звідти часто йшли накази безпосередньо сільським отаманам. Так, 12 січня 1764 року з Коша надійшов наказ посполитому отаману Нового Кодака, де регламентувалася видача провіанту посильним.⁵⁸ Такий безпосередній тісний зв'язок давав змогу уникнути бюрократичних перепон і оперативно вести управління. Тут простежується і розподіл на цивільну та військову владу, хоча, з огляду на військову ситуацію, остання часто брала на себе виконання і суто цивільних обов'язків, як-от: збирання податків, заготівля провіанту і фуражу, утримання поштових станцій і таке інше.

Отаманства ділилися на так звані десяткові хати. Причому, знову ж таки, окремо на посполиті і військові (тобто козачі). До цих десятків записувалися всі піддані Вольностей, які мешкали за межами самої Січі. Десятки були

⁵⁴ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 293, арк. 33, 39.

⁵⁵ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 18, арк. 1а.

⁵⁶ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 30.

⁵⁷ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 22.

⁵⁸ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 23.

водночас найдрібнішою військовою, допоміжною і господарською одиницею з виконання різних нарядів та збору податків. Податків можна було частково уникнути, перейшовши в козацький стан. Перебування в ньому було вигідне не так з матеріальних, як із моральних міркувань.⁵⁹

У реконструйованій системі зимівнику не знайшлося місця. І його становище чітко не окреслювалося. Тож при розгляді адміністративного устрою Запорозьких Вольностей дослідники втрачали зимівник з поля зору.

Наявні факти, здається, підтверджують тезу М.Є.Слабченка про впливовість такого дорадчого органу при кошовому, як курінна старшина.⁶⁰ Про несталість паланкової влади маємо документальне свідчення від 29 травня 1747 року, де йдеться про непокору та ігнорування покарання паланкового полковника звинувачуваними запорожцями: «... А если и сыщутся виновные то моего суда и наказания не слушаются, в сем подтвердит могут куренные Роман Левушковский, да Незамаевский о том ведают.»⁶¹

Але так було лише на початку існування Нової Січі, коли паланкова система управління ще не набула відповідного авторитету і ваги в очах січового товариства, зимівчаків і посполства Вольностей. А через два роки на виборах січової старшини провідну роль уже грали не січові курінні, а представники паланок.⁶² Подальші заколоти в куренях свідчать про занепад донедавна ще такого впливового органу як курінна отаманія. В нових умовах їй було важко тримати в покорі січове товариство. В умовах демілітаризації життя отаманія вже не мала статків з військової здобичі й дедалі більше залежала від господарської діяльності посполства і зимівчан. Навіть у розподілі податків, зібраних

⁵⁹ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 279, арк. 108, 117.

⁶⁰ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 248.

⁶¹ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 14.

⁶² Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. – № 1784. – С.38.

у Вольностях, йдеться про частки «на військову канцелярію, паламарню та паланкову старшину», і жодного разу не згадується курінна отаманія. Саме тому, ті з курінних, хто не мав власного господарства і не задовольнився мізерним царським жалуванням (яке, скажімо, за 1764 рік складало 27 руб на кожного курінного отамана)⁶³ йшли на таємне співробітництво з гайдамаками, аби якось покращити своє матеріальне становище.

Аналіз актових матеріалів Архіву Коша Нової Січі дає змогу стверджувати, що спроби адміністративного реформування були. Принаймні відомо, що зимівники одружених козаків були виведені з прямого підпорядкування Січі й передані під юрисдикцію паланок. В універсалах робився наголос на тому, що в компетенцію паланки входило і керівництво «...сидящими в Самаре и в других местах и поженившимися казаками».⁶⁴ Зазначимо, що неодружені запорожці-зимівчани продовжували залишатись під юрисдикцією Коша і паланковій адміністрації фактично не підлягали. Вони мали певну автономію, і їх залежність від Січі обмежувалася залежністю господаря зимівника від влади курінного отамана того куреня, до якого він був приписаний. Зимівники січового товариства тільки номінально залишалися підпорядкованими Кошу.

Отже, паланковій адміністрації були підпорядковані хутори поспільства і зимівники одружених козаків. А нечисленні випадки безпосередніх зносин одружених зимівчан з Кошем можна розцінювати як відгомін старих часів або як свідчення того, що їх господарі недавно одружилися і за звичкою січовиків апелювали до свого колишнього прямого начальства.

В період Нової Січі спостерігалось зростання влади паланок і занепад влади куренів. Але роль паланкової адміністрації вважати цілком сталою і міцною, напевно, ще не можна, незважаючи на те, що в її руках опинився силь-

⁶³ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 156.

⁶⁴ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 56, арк. 1а.

ний економічний важіль – зимівничо-хутірське господарство козаків і посполитих Вольностей.

Оскільки паланкова інституція була наймолодшою у Вольностях, тому зовсім не дивно, що паланковий полковник спирався на традиційно високий авторитет курінних отаманів – набагато старішої інституції. Недарма М.Є. Слабченко вважав, що авторитет курінного отамана в очах козацтва інколи важив більше, ніж авторитет кошового.⁶⁵ Трохи пізніше в іншій своїй роботі він писав, що «...влада володаря зимівника наближалась до влади куреня, а подекуди й більше, бо в зимівнику могли жили й посполиті, і діти з жінками».⁶⁶ Зваживши на те, що при деяких зимівниках були поштові станції, які частково утримувалися коштом господаря,⁶⁷ а подекуди і церкви з ієромонахами,⁶⁸ то стане цілком припустимо, що ця влада дійсно була вища за владу курінних. А додавши сюди сезонних перехожих робітників, які не були підданими Війська, то стане ясно, що влада господаря зимівника в цьому випадку була вищою навіть за владу кошового, який поряdkував лише підданими Війська, та й то з безпосередньою участю Військової ради і курінної отаманії – вельми впливового радчого органу при кошовому. Саме тому ми маємо деякі підстави говорити навіть про змагання зимівчан з січовою адміністрацією, яка змушена була вживати рішучих заходів для зміцнення свого авторитету.⁶⁹

В нових економічних умовах при подальшій демілітаризації життя конфлікт між військовою і цивільною гіл-

⁶⁵ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 248.

⁶⁶ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. С. 236.

⁶⁷ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 241, арк. 88.

⁶⁸ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Вып. II. – Екатеринослав, 1880. – С. 432.

⁶⁹ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 74, арк. 22-23.

ками влади мав постати обов'язково. Вже у 1745 році маємо факт відкритого протистояння між курінним Менсько-го куреня Степаном Чорним і писарем Кальміуської паланки Олексієм Петрушею.⁷⁰ Бурхливий розвиток зимівничо-хутірського господарства і приватно-орендного землеволодіння ставив на порядок денний зміцнення і зростання авторитету місцевої влади. Кіш просто фізично не міг ефективно керувати процесами загосподарення і ефективного використання земель Запорозького Війська. А тому він мусив частину своїх управлінських функцій передати в паланки.

Для контролю за діяльністю паланок кошова адміністрація здійснювала об'їзди територій північних паланок, де було зосереджено найбільше великих зимівничих господарств із землеробським напрямком діяльності. Кошова адміністрація на місці вирішувала окремі судові й адміністративні питання і контролювала виконання власних розпоряджень. Ці контрольно-ревізійні виїзди відбилися у журналах подорожі похідної канцелярії Війська взимку 1774 року.⁷¹ Такі виїзди сприяли оперативному вирішенню місцевих проблем і були досить ефективними. Про це свідчать хоча би півтори сотні зафіксованих у подорожньому журналі справ, які було оперативно вирішено на місці менш ніж за місяць.

Отже, ефективність подібних адміністративно-контролюючих заходів здається очевидною. Але це зовсім не означає, що такі виїзди були викликані поганою роботою місцевих паланкових адміністрацій. На нашу думку, основною метою виїзду січової канцелярії була саме перевірка діяльності останніх, бо існувала реальна загроза самочинного перебрання паланками на себе значно більших повноважень. А це ставило б під сумнів легітимність самого Коша. З іншого боку, згадана подорож була викликана накопиченням значних проблем, пов'язаних з нахабними

спробами заселення російськими урядовцями найосвоєніших паланок. Для вирішення цих проблем у паланковій старшини не було достатніх повноважень. Надати їх паланкам у достатньому обсязі Січ не могла, ще більше не підірвавши свій авторитет, бо з втратою Січчю функції оборонця він і так підупав, навіть в очах неодружених козаків. А наявна ситуація вимагала термінового втручання.

Об'єктивна ситуація в Вольностях цього періоду вимагала чіткого розподілу цивільної та військової влади, що тягло за собою потребу й управлінських змін. І такий розподіл проходив на рівні паланок. В окремих паланках (де кількість зимівників була досить значною, і серед населення роль зимівчаків була вагомою) зосереджувалося не просто сільськогосподарське життя, як вважав М. Кириченко.⁷² Тут містилася зростаюча економічна міць Вольностей. Тоді як занепадаюча політична і військова сила залишалася в Січовому Коші. Переорієнтація основних зусиль на північ своїх володінь, де концентрувалася основна маса землеробських зимівничих господарств, була обумовлена не тільки дедалі зростаючою експансією сюзерена на територію Вольностей, а й розумінням того, що саме тут тепер знаходиться економічна основа Війська, яка в подальшому змогла б гарантувати й політичну незалежність.

Січова адміністрація цілком усвідомлювала значення паланок у проведенні внутрішньої політики і намагалася надати новим реаліям життя нових суспільно-політичних форм. Аби міцно тримати в руках усі важелі управління, Кіш намагався вести більш активну внутрішню політику, наскільки це взагалі було можливо в умовах васальної залежності. Наведений факт реформування говорить про те, що до певної міри це йому вдавалося. Ставити під сумнів управлінську ефективність Коша можна лише відносно Бугогартівської паланки, де виникла так звана Мигійська або гайдамацька Січ. Вона була альтернативою офі-

⁷⁰ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 60.

⁷¹ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356.

⁷² Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. – Харків, 1931. – С. 45.

ційний промосковський Підпільненський Січі. Її поява в цей час частково обумовлена послабленням військової і нестачею цивільної влади Коша. Не маючи в цій частині своїх володінь ефективних економічних важелів управління і достатнього авторитету, січовій адміністрації не залишилось іншого, крім силового варіанту вирішення цієї проблеми. Альтернативну Січ було врешті-решт ліквідовано, а гайдамацький рух приборкано спеціально сформованим загonom під командуванням І.Стягайла у 1758 році. «Гайдамаччина затихла на ціле десятиліття. Січ була в цей час зайнята північними кордонами й досягла тут явних успіхів.»⁷³

Отже, відновивши всю повноту влади над територією Вольностей, Кіш намагався створити ефективну і гнучку управлінську вертикаль, яка, незважаючи на глибоку політичну кризу, викликану васальною залежністю, досить ефективно керувала всіма інституціями Запорозьких Вольностей і забезпечувала функціонування органів виконавчої влади. Розмежування військової і цивільної влади проходило в цей період на рівні паланкових центрів, які безпосередньо впроваджували політику Коша стосовно до населення зимівників і хуторів. Звідси й важлива роль паланок в управлінні Вольностями. Цим обумовлена і значна увага до їх діяльності, що відбилося в численних документах січового архіву.

Окремим аспектом взаємин у Запорозьких Вольностях була система оподаткування. Побіжно цього питання торкалися відомі дослідники Запорожжя, починаючи з А.О. Скальковського, який головним прибутком Війська вважав царське жалування, а на останнє місце ставив військову здобич. Він зазначав, що податки платили тільки сімейні козаки й посольство. Податки були постійні й тимчасові. Постійні податки складали 1 або 1,5 руб з сім'ї.⁷⁴

⁷³ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. – №1784. – С. 50.

⁷⁴ Скальковський А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1841. – С. 235.

Д.І.Яворницький у переліку головних прибутків Війська ставив на перше місце військову здобич, а податки – на передостаннє місце перед царським жалуванням. Цим підкреслювалося, з одного боку, військова основа козацької корпорації, а з іншого – певна незалежність Війська від царської милості.⁷⁵

Особливо детально розглядали ці питання дослідники нового часу. М.Є Слабченко описав усі види повинностей на всі категорії населення Вольностей.⁷⁶ В.Голобуцький стисло охарактеризував лише податки посполитих, які накладалися Кошем на окрему слободу, а право розподілу належало самій громаді даного поселення.⁷⁷ Останнє посилення є не зовсім коректним. З аналізу численних ордерів Коша можна зробити висновок, що остаточне визначення суми податку належало місцевій паланковій адміністрації, яка робила це з участю сільської громади. «Предлагаем вам (*Протовчанському полковнику – авт.*), – говорилося в одному з ордерів Коша, – объехал владения свои налог определит на каждое село, смотря по имуществам – хуторам, мельницам, промыслу и другим состояниям, кто чего достоин положили, реестр и собрали такову расписаную сумму.»⁷⁸ Дійсно, податки зі слобід збирали диференційовано. В 1760 році із 107 «козаків Самарських при Новоселиці» зібрано було 147 руб., а з 127 «козаків Новокодацьких» зібрано 110 руб.⁷⁹ Простий підрахунок показує, що на одного козака в першому випадку припадало 72 коп., а в другому – 1,15 коп. Отже, ніякого урівняння в оподаткуванні не було. І збирачі податків сумлінно виконували приписи щодо врахування майнового стану мешканців кожного поселення.

⁷⁵ Яворницький Д.І. История Запорожского козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 301.

⁷⁶ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 232-236.

⁷⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 502.

⁷⁸ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.348, арк.2.

⁷⁹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.52, арк.22-23.

Для визначення розміру податків мав велике значення і майновий стан кожної сім'ї. Тому місцева адміністрація щорічно складала загальний майновий реєстр не тільки всього свого відомства,⁸⁰ але й докладний майновий перепис кожного одруженого козака, як це було зроблено 1770 року в Протовчанській паланці.⁸¹ По восьми селах було подано розпис трьох категорій населення, що сплачували податки: піших, тяглих і підсусідків. До них було зараховано і козаків, «...що без найму і в наймах живуть в обивателів, полагая на одного тяглового 80 коп., на пішого хату – 30 коп., на підсусідочну сім'ю по полтині, а на згаданих козаків по 70 коп.». Така ж «ропись» була зроблена і по селах Орільської паланки, де серед оподаткованих бачимо й Нехворощанський Успенський монастир.⁸² У таких «рописах» зустрічаємо й іншу духовну установу – Пустинно-Самарський Миколаївський монастир. У 1769 році він відмовився сплачувати призначений йому податок у 18 руб., що й викликало жваве листування з Кошем.⁸³

Рівень податків певною мірою залежав і від урожайності, і взагалі від рівня продуктивності кожного господарства.

Таким чином, оподаткуванню підлягали майже всі категорії населення: від поспільства до козаків, «що в наймах і без найму живуть в обивателів», і навіть церковні установи й окремі духовні особи.⁸⁴ Разом з тим зимівчани не сплачували ніяких визначених щорічних грошових податків, принаймні жодного документа про це не виявлено. Як не маємо й даних про будь-які інші податки чи повинності. Щоправда, є окремі згадки про постачання з зимівників до Коша худоби.⁸⁵ Але не ясно, з приватних

⁸⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.279, арк.15.

⁸¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.279 (1), арк.25.

⁸² ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.348, арк.8.

⁸³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.52, арк.37.

⁸⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.279(1), арк.25.

⁸⁵ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – Т.1. – С. 188.

чи з військових зимівників вона постачалася, і наскільки обов'язковим і регулярним був цей акт з боку господарів зимівників. Маємо лише певні дані про натуральне сезонне оподаткування власників лодійних млинів. Наприкінці сезону вони поставляли: «...самое чистое годное до церкви божией мерою от каждого камня по бочке коропской пшеничного і 4 коробки житнього.» При цьому збирачі часто допускали зловживань, а інколи намагалися стягувати цей податок грошима: «...По три полтины грошей насильно взяли, чего никогда не было.»⁸⁶ Сталий грошовий податок було встановлено лише для власників шинків – 2,5 руб з будки, а якщо шинок з льохом – 5 руб.⁸⁷ Крім того, саме зимівчаки-підприємці були тим прошарком суспільства, що платив мито з торговельних об'єктів. Чим активнішими були їх торговельні зв'язки, тим більший податок сплачувався до Січі й паланкової адміністрації. Для них існували чітко встановлені платежі: «...за перевіз болшой полской бути з горелкою – 50 коп, за воз пшена й пшеничного борошна за четверной – 25 коп, паровичний і житній – 50 коп. За воз четверной з риби – 30, а паровичний – 50 коп. Всі зібрані кошти розподілялися на три частини, з яких дві йшло до Січі на «паламарню і канцелярію», а одна частина залишалася паланковій адміністрації.⁸⁸

Отже, за зимівчанами, як за членами січових куренів, можна визнати за основну – традиційну військову повинність, якої багато хто намагався уникнути. Решта податків стягувалася, так би мовити, за загальним принципом, і їх розмір залежав від заможності господарів.

Важливим аспектом для з'ясування питання оподаткування були торговельні оборудки із сусідніми народами, які давали Січі найбільші прибутки. Обсяг торгових опе-

⁸⁶ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.67, арк.42, 50, 55, 89.

⁸⁷ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. С.197.

⁸⁸ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.293, арк.45.

рацій із Кримом, наприклад, сягав понад 60 тис. руб за рік, а з Туреччиною – 200–250 тис. руб.⁸⁹ За часів Нової Січі сумнозвісний Муравський шлях перетворився у виключно торговельний. До нього з правого берега Кінських Вод тулилися зимівники запорожців, а з іншого берега – татарські «кишені».⁹⁰ Про налагодження сусідських ділових стосунків між козаками і татарами свідчать численні документи.⁹¹ В них простежується певна зацікавленість і навіть залежність одне від одного.

Що ж стосується Польщі, то й тут ділові господарські інтереси домінували над традиційним відчуженням. З Правобережжям торговельні зв'язки були далеко не безхмарними, зважаючи на велику кількість пограбованих, а то й просто закатованих польськими урядовцями запорозьких підприємців. Але, незважаючи на це, зв'язки Правобережної України з Запорожжям також були не тільки активними, а й життєво необхідними для обох сторін.⁹² Цікавим видався й той факт, що ті ж польські шляхтичі намагались рятувати своє майно і худобу від гайдамаків на землях Вольностей.⁹³

Товарне господарство зимівників давало Січі найбільші кошти. А натуральне господарство дрібних зимівників, де частка найманої праці була незначна, або і зовсім відсутня, було звільнене від будь-яких податків. За військовою регулою, яка витікала з інституту батьківства і побратимства, ці господарі повинні були надавати притулок перехожим січовикам і поси́льним від Війська. Для задоволення потреб останніх Кіш розробив спеціальну інструкцію, яка

⁸⁹ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. С. 195.

⁹⁰ ЦДА ВМФ Росії, ф.1331, оп.4, № 649.

⁹¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.179, арк.4.

⁹² Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины (кон. XVI – 60-е гг. XVIII ст.) – К., 1978. – С. 113.

⁹³ Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская Старина. – К., 1885. – Т. XIII. – С. 277.

чітко регламентувала, що саме і в якій кількості потрібно надавати для таких поси́льних. «Из Коша посланные войсковые старшины и служители по делам войсковым будучи в селах излишнее в харчах и напитках чинят требование. Для того в облегчение народное определили мы отныне и впредь выстачать харчей с напитками на день в 20 коп.», – наказував кошовий Федорів у січні 1764 року.⁹⁴ Це друга й остання повинність господарів зимівників.

Зробивши висновки про певний автономізм зимівників у територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей, слід відзначити і його відносно вільні стосунки з іноземними сусідами. Так, володарі прикордонних зимівників самостійно вирішували свої проблеми у взаєминах з іноземцями, часто напругу апелюючи до їхніх керівних установ.

Недарма серед запорожців була поширена приказка, своєрідна формула успіху: «Хочеш бути багатим – не будуй доброї хати, над границею живи, передержія держи.» Намагання певної частини зимівчан жити на кордонах спостерігалось ще з часів Лясоти. У своєму листі до австрійського цісаря Рудольфа II від 3 липня 1594 року запорожці згадували про хуторян, що живуть на кордонах.⁹⁵ А тому слід обережно ставитися до твердження В.Степового, що над татарським кордоном зимівників було мало.⁹⁶ Більше того, відомості про розташування цілих слобід запорожців далеко від кордонів на територіях татарських кочовищ пояснюються не лише браком вільних для поселення земель, а й міркуваннями ближчого розташування до потенційних ринків збуту своєї продукції.

Важливим у цьому відношенні виступає бажання уникнути, по можливості, будь-якої влади над собою, навіть влади Січі, авторитет якої падав разом з падінням агресивності південного сусіда. Татари з огляду на зростаючу

⁹⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.279, арк.35.

⁹⁵ Лассота Эрих. Путевые записки. – Спб., 1873. – С. 49.

⁹⁶ Степовий В. (Біднов) Запорозький зимівник. – Катеринослав, 1916. – С. 5.

російську експансію більше турбувалися про збереження свого, а не про загарбання чужого. Січова функція оборонця вже не мала великого попиту, а через це і авторитету. Для його підняття Кіш посилював адміністрування і розсилав погрозливі накази: «...мимо відома своїх курінних і без паспортів Військової канцелярії нікуди не їздити, а хто хоче відлучитися в зимівники, тим також давать білет.»⁹⁷

З огляду на все більшу економізацію і демілітаризацію Запорозьких Вольностей роль Січі, як військового захисника, зменшувалася. Більшу роль починали відігравати загальні економічні закони, і зимівник намагався зберегти і закріпити за собою певну автономію. Він для своїх мешканців починав грати ту ж роль, яку зовсім недавно для них грала Січ – роль захисника і упорядника. Негнучкість старих загальновійськових законів стала на перепоні стосунків між зимівниками і Січчю, яку до того ж спонукали до не вигідної війни за чужі імперські інтереси.

Не випадково деякі зимівники перетворилися на бази гайдамацького руху. Руху – опозиційному офіційній Січі. Як свого часу Січ була опозиційна всякому уряду, вважаючи свої мілітарні інтереси домінуючими над інтересами держави-сюзерена, будь то Польща або Московія. Коли їх воєнні інтереси збігалися, вони були взаємозацікавлені один в одному. А коли ці інтереси розходилися, наставала чергова криза у взаєминах.

Все це побіжно підтверджує наше переконання в більш ранньому походженні зимівників, ніж інших козацьких інституцій. І дозволяє зробити висновок, що зимівник часів Нової Січі в територіально-адміністративному устрої Вольностей посідав ключове місце і був впливовою інституцією. Цю впливовість зимівнику забезпечувала не тільки зростаюча економічна, але і його соціальна вага.

РОЗДІЛ III

ЗАГАЛЬНОЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРОЗЬКИХ ЗИМІВНИКІВ

1. Загальна характеристика економічної моделі зимівничого господарства

Будь-яке суспільство розвивається за певними економічними законами і має ту чи іншу економічну модель, навіть якщо саме суспільство цього не усвідомлює. Запорозькі Вольності в цьому не становили ніякого винятку. Маючи досить розвинені майже всі державні інституції, Запорозька республіка не мала писаних законів, і її правовою основою було звичаєве право. А тому спробувати визначити тип економічної моделі Запорозжя, ґрунтуючись лише на архівних документах, досить складно. Але спробувати це зробити, безумовно, потрібно, бо для того, щоб більш реальними і зрозумілими для сьогодення стали закономірності розвитку і загибелі козацької вольниці.

Для нас найважливішим буде визначення ролі запорозького зимівника у формуванні цієї економічної моделі та його вплив на її розвиток. Його роль допоможе окреслити деякі закономірності економічного розвитку Запорозжя в цей період. А той факт, що зимівник був визначальним чин-

⁹⁷ Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская Старина, 1885. – Т. XIII. – С. 284.

ником в економічному житті Вольностей цього періоду, здається цілком незаперечним. Метою не є спроба підігнати економічне життя Вольностей під «прокрустове ложе» якоїсь із відомих економічних моделей, а лише визначити найхарактерніші риси й перспективи розвитку економічного життя в Запорозьких Вольностях часів Нової Січі.

Сучасна наука знає кілька економічних моделей, які з певним успіхом використовувалися різними державами і тією чи іншою мірою виправдали сподівання своїх народів. Хоча зразу ж зазначимо, що існування тієї чи іншої моделі в чистому вигляді навряд чи й можливе. А тому за основу візьмемо найхарактерніші риси. І не суто теоретичні, продекларовані в тих чи інших документах, а головним чином практичні дії та їх наслідки. Виходячи з цього, основним нашим завданням буде спроба визначення переважаних ознак певної економічної моделі на теренах Запорозжя періоду Нової Січі.

Намагаючись це зробити, слід зразу ж зазначити дві характерні риси економічного розвитку Запорозьких Вольностей тих часів. На перше місце поставимо той факт, що земля на Запорозжі формально залишалася загальновійськовою власністю і офіційно ще не стала товаром. Другим аспектом була відсутність власної грошової одиниці. Але велике скупчення капіталу у вигляді цінних паперів, запасів провіанту, збіжжя, худоби – товарних еквівалентів грошей, до певної міри, компенсувало відсутність власної грошової одиниці.

В тогочасній Європі домінуючими були дві економічні теорії. Меркантилізм, ознакою якого був так званий торговельний баланс. Точніше, це було прагнення постійно тримати позитивне зовнішньоторговельне сальдо, коли експорт переважає імпорт. Саме за таких умов, на думку меркантилістів, повинно відбуватися накопичення цінних металів, що сприятиме не тільки економічному, а й політичному зміцненню держави.¹ Не менш популярним було і

¹ Ткаченко А.А. Экономическая история Западной Европы и Америки. – Запорожье, 1998. – С. 262.

вчення Франсуа Кене, відоме як вчення фізіократів. Його суть – у визнанні землеробства єдиним джерелом накопичення і задоволення економічних потреб людей. Основною вимогою економічної політики фізіократів було надання індивідууму повної свободи в економічній діяльності. Конкуренція визнавалася універсальним природним регулятором витрат і ціноутворення.² Це вчення було значно поглиблене Адамом Смітом. Він збагатив його поняттями розподілу праці та спеціалізації, які витікали з розширення обміну (торгівлі) та ринку.

В Росії кріпацтво і самодержавство тоді сприймалося навіть мислячими людьми як природний та найорганічніший для неї лад. Ця модель була вперше оформлена й економічно обгрунтована ще за часів Петра I у праці І.Т.Посошкова «О скудности и богатстве». Цей твір, як і його автора, вважають первістками економічної науки в Росії, яка саме за часів царювання Петра I якнайяскравіше демонструвала свою агресивну сутність. Це, в свою чергу, вимагало тотальної мілітаризації життя всього суспільства. Єдиною можливою в цих умовах політикою був меркантилізм, головними елементами якого тоді були: різке збільшення економічних функцій держави, централізація і цілковита регламентація економічного життя, посилений розвиток промисловості, транспорту, внутрішньої торгівлі, зміцнення поміщицького землеволодіння і розвиток сільського господарства, протекціонізм зовнішньої торгівлі, прагнення до активного торговельного балансу і залучення до країни дорогоцінних металів.³

Але російський меркантилізм більше уваги змушений був приділяти проблемам сільського господарства і фінансуванню військових витрат. Незважаючи на те, що І.Т.Посошков одним із перших вимагав обмеження кріпацтва і логічно це обгрунтував, його меркантилізм значно відрізнявся

² Там же, с. 286.

³ Аникин А.В. Путь исканий. Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М., 1990. – С.23.

нявся від європейського перш за все незначною увагою до зовнішньої торгівлі, бо він не вважав її головним джерелом прибутку. Він більше покладав надій на адміністративні, примусові фактори, пропонував державну монополію ціноутворення, аби уникнути «шкідливої конкуренції» на внутрішньому ринку – основному, за Посошковим, джерелом прибутків. У грошовій політиці він був прихильником номіналізму, коли в обігу знаходяться, так би мовити, не зовсім повноцінні гроші – з дешевого металу, але високого номіналу, а звідси і його байдужість до залучення дорогоцінних металів у країну. Головне в його економічній теорії – це насадження нових виробництв. Його робота не мала позитивних наслідків для економічної політики Росії того часу. На неї звернули увагу лише через сто років. Зате вона мала сумні наслідки для самого автора, якого через рік по її закінченню було кинуто до в'язниці, де в 1726 році він і помер.

Під час правління другої великої реформаторки Росії традиції запозичень усього іноземного були продовжені з тим же розмахом, що й при її дідові. Й так само запозичення не знаходять у Росії сприятливого ґрунту. Хоча на це витрачалися чималі кошти. Знайти цей сприятливий ґрунт повинні були свої, відправлені за традицією шукати розуму за кордон. Найвидатнішим з них, в епоху Катерини II, був син ніжинського козака і вихованець Троїцько-Сергієвої лаври Семен Десницький. Він закінчив найкращий на той час Британський університет у Глазго. Слухаючи лекції Адама Сміта, він повністю проїнявся його ідеями і був не сліпим його послідовником, а конструктивним критиком. Намагання пристосувати Смітівську теорію до реалій Росії не переконало уряд та імператрицю, врешті, як і спроби Вольтера і Дідро наставити її на шлях прогресивних реформ. В 60-х рр. XVIII ст. в Європі стає популярним вчення «фізіократів» Франсуа Кене. У своїй економічній теорії він спирався на клас вільних капіталістичних фермерів. У Росії його учнем і прихильником на той час був Д.А.Голіцин, який негативно ставився до крі-

пацтва і симпатизував запорожцям. І не їх військова звитяга приваблювала його, а конструктивна господарська діяльність козаків, яка концентрувалася саме в зимівнику. Об'єктивно господарська модель останнього і була в Російській імперії тією основою, на яку вказував голова фізіократів.⁴

Аналізуючи актовий матеріал, а саме: укази і розпорядження кошової адміністрації, які стосувалися будь-яких економічних аспектів життєдіяльності Вольностей, легко переконатися в домінанті елементів іншої, відмінної від загальноімперської економічної моделі. Провідником її, безумовно, була кошова адміністрація з досить впливовим дорадчим органом – «Радою старшин.» Роль Ради досить високо оцінював О. Рябінін-Скляревський. За його словами, ця січова олігархія була рушієм внутрішньої і зовнішньої політики. «Сходка старшин була виконавчим центральним органом Запорозького самоврядування. Вона складалася з Коша та курінної отаманії. Сходка затверджувала накази депутаціям, паланкам, виносила судові вироки і за останні 20 років обирала навіть кошових.»⁵

На нашу ж думку, цей дорадчий орган виконував функції законодавчого і контролюючого органу, а функції виконавчі залишалися прерогативою паланкової адміністрації. Ця «сходка» ініціювала і розробляла відповідні акти саме регулюючого характеру, виконання яких лягало на паланкових полковників. Хоча ні кількість актів, ні їх зміст не дозволяють говорити ні про існування готової економічної концепції розвитку Вольностей, ні про надмірне втручання і регулювання з боку старшини природних ринкових процесів. Ясно, що до складу цього дорадчого органу входили заможні господарі зимівників, а значить, зимівчани грали тут провідну роль.

⁴ Избранные произведения русских мыслителей II пол. XVIII в. // Голицын Д.А. – Москва, 1952. – Т.2. – С. 42.

⁵ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. – № 1784. – С. 17, 23.

В аналізованих актових матеріалах можна простежити деякі елементи монетаризму, який у своїй основі спирався на класичну економічну теорію. Згідно неї, гарантована ринковою конкуренцією гнучкість цін і заробітної плати призводить до коливання сукупних витрат і впливає на ціни продукції й ресурсів, а не на рівень виробництва й зайнятості. Таким чином, ринкова система з мінімальним державним впливом на суто економічні процеси забезпечувала значну макроекономічну стабільність.

Певне регулювання відбувалося в межах трьох основних критеріїв: 1) здорового глузду – гаранта прямого зиску як для всієї козацької корпорації, так і для кожного окремого її члена; 2) прагнення максимального дотримання старовинних традицій, в основі яких лежала незаперечна воля кожного мешканця Вольностей; і, нарешті, – 3) необхідність забезпечення достатньої боєздатності війська. Щоправда, інколи, у межах кожного з цих чинників, та й між ними, з'являлися певні протиріччя, на які Кошова адміністрація не завжди адекватно реагувала. Прикладом можуть слугувати протиріччя між першим і третім чинником, коли частина зимівчан відмовлялася нести військову службу, і Кіш погрожував жорсткими санкціями.⁶ Або факт паралельного постачання зимівчанами під час війни збіжжя до російської армії⁷ і татарам.⁸

Органами виконавчої влади на місцях виступали паланкові адміністрації з певними фіскальними функціями. До них власне і адресувалися актові матеріали. При цьому повноваження паланкової старшини були досить значними.⁹ А контакти з кошовою адміністрацією досить тісними.

⁶ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.52, арк. 22-23.

⁷ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.324, арк. 110.

⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 353.

⁹ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. С. 244.

Для з'ясування переважаючих ознак конкретної економічної моделі слід провести деякі спостереження у виробничій сфері, фінансовій структурі і в споживацькому секторі.

Виробничому сектору Запорозьких Вольностей були притаманні ринки досконалої конкуренції. Це пов'язано з тим, що тут найрозвиненішими були три напрямки: скотарство, землеробство і ремісництво. Причому два з них були зосереджені виключно в зимівнику. Всі ці напрямки мали високу гнучкість – велику кількість виробників, різноманітність товару і наявність його замінників.

Відомо, що при мініальному втручанні державних інституцій конкуренція оздоровлює економіку. У розвинених країнах західної Європи, де на той час вже відбулася так звана промислова революція, досконала конкуренція в чистому вигляді існувати не могла. Тому прихильники європейського меркантилізму намагалися уникати конкуренції, що утворилася на ранніх етапах становлення економіки, і впроваджували та підтримували монополії. В середині XVIII ст. з появою вчення фізіократів все докорінно змінюється. Вони були категорично проти державного втручання в економіку і вітали конкуренцію. Спрямувавши всі зусилля на розвиток сільського господарства і впровадження конкуренції, європейські економісти все ж не змогли повністю позбавитися монополій у промисловості.

Загалом, економічна модель Запорозьких Вольностей у виробничому секторі дуже нагадувала фізіократичну. На той час в Запорозьких Вольностях існувала найбільш сприятлива ситуація для економічного розвитку виробничого сектору.

Для цієї моделі на території Вольностей існували досить важливі *об'єктивні* умови, як-от: відсутність кріпацтва; ринкові відносини; значні земельні ресурси; фермерське у своїй основі ведення господарства; існування і постійне зростання так званого «середнього класу». Зародки останнього можна простежити ще з повідомлень Е. Лясоти, коли він говорив про більш заможних козаків – мисливців і власників човнів, які, ходячи по хатах простолю-

динів, агітували їх проти військового походу.¹⁰ Їх згадував і Рондо, пишучи про силу-силенну козаків-власників, які у своїх господарствах мали чимало коней.¹¹

Активний розвиток оренди та фактичне існування приватної форми землеволодіння, наявність внутрішнього товарного ринку і ринку цінних паперів та позитивне торговельне сальдо, чітко простежене і схематично доведене О.Н. Барабановим,¹² залучало іноземний капітал і сприяло широким зовнішньоекономічним зв'язкам, які не переривалися навіть під час війни.¹³ Торгові оборудки зимівчан сприяли значному накопиченню капіталу, а це закладало надійні підвалини для майбутнього розвитку промисловості. Перше мануфактурне виробництво у Вольностях репрезентував М. Корж, розповідаючи про 15 чоловік шевців у зимівнику Лазаря Глоби, які виготовляли одяг на продаж.¹⁴

Цілком природньо, що у запорожців активно починала розвиватися саме переробна промисловість. До неї, перш за все, можна віднести численні рибальські промислові артілі запорожців, у яких з давніх часів існував чіткий розподіл праці й певна спеціалізація. Артілі склалися на умовах вільного найму. Крім того, ця галузь побічно сприяла розвитку інших ремесел з аналогічними засадами й умовами праці.

До *суб'єктивних умов*, сприятливих для фізіократичної моделі економіки, слід віднести протекціоністські заходи Коша щодо активізації зовнішньої торгівлі. Відповідна митна політика, за словами О.Рябініна-Скляревського,

¹⁰ Лассота Ерих. Путевые записки. – Спб., 1873. – С. 36.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 70.

¹² Барабанов О.Н. Товарооборот Черноморской торговли в XVIII веке (Крым, Турция, Запорожье, Россия) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 279–284.

¹³ Голобубський В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 353.

¹⁴ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 35.

починала грати основну роль, а січковий базар став центром економічних інтересів.¹⁵ Активні заходи з формування внутрішнього ринку; підтримування в належному стані комунікацій; захист власного товаровиробника, що добре простежується у матеріалах депутатів до двору.¹⁶ Податкова політика, яка сприяла широкому залученню господарів зимівників до активного впровадження нових галузей господарства, розвитку і відновленню старих галузей господарства та значному розширенню загосподарених територій, наявність і постійне піклування про залучення значної резервної «армії праці».

Старі демократичні традиції та відповідна система господарювання приваблювала на запорозькі землі все нові й нові трудові ресурси, а відповідно й капітали. «Кількість втікачів на Запорожжя щорічно зростала в геометричній прогресії. З 1768 по 1774 рік втекло на Запорожжя 3408 чол. і 1496 жінок. А тільки за 1775 рік їх було вже 5374 чол.», – писала Н.Полонська-Василенко.¹⁷ Це становило 10% від всіх мешканців Вольностей і половину всього Війська Запорозького (за даними В.М.Кабузана)¹⁸

Звичайно, ці люди приходили не з порожніми руками. І в більшості випадків мали все необхідне для заснування власного господарства на новому місці. Протекціоністська політика Коша до новоприбулих, в основі якої було пільгове оподаткування з окремими випадками кредитування, сприяла швидкому їх включенню в загальногосподарську діяльність, яка просто кипіла на території Вольностей. Переконливим свідченням цього може служити динаміка росту орендного землеволодіння посольством Вольнос-

¹⁵ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. – № 1784. – С. 6.

¹⁶ Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. – Дн-ськ, 1994. – С. 318, 334.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 101.

¹⁸ Кабузан В.М. Заселение Новоросии XVIII – первой пол. XIX в. – М., 1976. С. 120.

тей.¹⁹ Іншими словами, існувала стійка тенденція «посполитизації» орендного землеволодіння у Вольностях.²⁰

Бурхливому розвитку економічних стосунків сприяв і добре розвинений ринок цінних паперів. Велику кількість боргових розписок, векселів, зобов'язань було знайдено під час опису майна як у зимівниках старшини, так і у простого козацтва.²¹ Саме володарі зимівників і складали той прошарок, який ми сьогодні назвали б середнім класом – опорою будь-якого суспільства.

Фінансова система також нагадувала епоху зародження економічних відносин у розвинених країнах. У той час, коли ще не було грошей, основними засобами платежу в Європі були квитанції золотарів. У нашому випадку в широкому обігу були різного роду кредитні зобов'язання. Але відмінність була у тому, що на землях Вольностей в обігу було кілька валют, на які вільно обмінювалися зазначені цінні папери.

На Запорозжжі кредитні зобов'язання були «прив'язані» до товарів найбільш стабільної вартості – коней, худоби, солі. Вони були цілком конвертовані, й не тільки на власній території. Це призводило до ситуації, коли держави, валюти яких мали обіг на території Вольностей, фактично працювали на місцеву валюту – кредитні зобов'язання, а через них – і на економіку. Саме розуміння цього і диктувало Росії необхідність вдаватися до відвертих економічних диверсій, як-от: заборона обігу на території Вольностей татарських мідних грошей – башликів, що призвело до значних фінансових втрат запорозького купецтва.²² І вилучення з обігу, під слухним приво-

¹⁹ Олійник О. Проблема землеволодіння в Запорозьких Вольностях на основі справи №136 «Дѣло о байрачках...» архіву Коша Нової Січі // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри Історії України ЗДУ. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 2. – С. 15.

²⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356.

²¹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 101.

²² ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.140, арк.22.

дом, срібної російської монети.²³ Не гребувала офіційна російська влада і звичайним пограбуванням запорозьких купців на митницях і перевозах,²⁴ бо не в змозі була протиставити таку ж ефективну економічну модель і тільки в такий брутальний спосіб могла гальмувати подальший економічний розвиток Запорозьких Вольностей. Зіставлення загальноімперської економічної моделі з козацькою остаточно доводить неможливість їх співіснування в єдиному державному утворенні.

В цілому можна зробити висновок, що економіка Запорозьких Вольностей знаходилася на початковому етапі розвитку. Однак, розвиваючись в умовах демократії і вільного ринку, вона стрімко наближалася до рівня розвинених країн Європи. Цьому активно сприяла відкрита фінансова і фіскальна політика Коша. Тут, по суті, втілювалася в життя власна економічна модель, а економічна незаангажованість дозволила в окремих випадках на практиці випередити західноєвропейських економістів.

Так, наприклад, погляди фізіократів про пріоритетне значення сільського господарства і селянства стали практично використовуватися з 1754 року. Тоді як на Запорозжжі цілком природним шляхом, без усяких революцій і потрясінь, набагато раніше прийшли до розуміння того, що саме сільське господарство є головним джерелом накопичення капіталу. Пізніше засновники так званої класичної економічної теорії спростують висновки фізіократів і доведуть, що землеробство – не єдиний засіб виробництва і збагачення. Але й цей погляд ніяк не суперечив поглядам запорозьких економістів, тому що накопичення капіталу за рахунок сільського господарства і торгівлі мало незабаром стати сильним поштовхом для розвитку промисловості.

Активному розвитку торговельних стосунків сприяло вдале географічне розташування Запорозьких Вольностей,

²³ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.170, арк.21.

²⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.135, арк.4.

протекціоністські заходи кошової адміністрації та обіг кількох валют. Все це робило Запорожжя особливо привабливим для іноземних купців. Не слід визначати роль Вольностей тільки як транзитної території в міжнародній торгівлі, як це робила Н.Полонська-Василенко,²⁵ бо це було б штучним спрощенням економічної та й політичної ситуації в цьому регіоні. О.Н.Барабанов вважає, що з поверненням запорожців під протекторат Росії та зі встановленням між ними й імперією прямих зв'язків схема торгових шляхів і обладків на північному узбережжі Чорного моря стала цілком довершеною. Запорожжя, завдяки своєму розташуванню, грало в ній дуже важливу посередницьку і розподільчу роль.²⁶ Тримаючись активної зовнішньоекономічної політики, наскільки це було можливо в умовах васальної залежності, козацькі економісти, безумовно, були обізнані з останніми економічними течіями, однак вони не копіювали (на відміну від Росії) іноземні моделі, а створювали власну, яка ґрунтувалася на особливостях демократичного розвитку Запорожжя. Саме цим пояснюється стрімке, незважаючи на глибоку політичну кризу, зростання економіки Вольностей.

Якщо проводити паралель з сучасними моделями, то в плані впливів на економічний розвиток помітно схожість з кейнсіанською моделлю. Це виражено у проведенні дискреційної фіскальної політики. Але цілком вірогідно, що тяжіння до кейнсіанства пов'язано лише з відсутністю на Запорожжі власної валюти й перебуванням фінансової системи у стані становлення. Тобто, будь-які прийоми фінансової політики не могли впливати на реальний обсяг національного виробництва більш ефективно, ніж фіскальна політика. Якщо ж розглядати став-

²⁵ Полонська-Василенко Н. Запорожжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 89.

²⁶ Барабанов О.Н. Товарооборот черноморской торговли в XVIII в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 279.

лення Кошової адміністрації до ролі держави в управлінні економічними процесами, то чітко простежується нахил до «laissez faire», що збігається з поглядами монетаристів і неокласиків. Монетаризм у своїй основі спирається на класичну економічну теорію, відповідно до якої гарантовано ринковою конкуренцією гнучкості цін і ставок заробітної плати, що призводить до коливання сукупних витрат. Це впливає перш за все на ціну продукції й ресурсів, а не на рівень виробництва й зайнятості. Таким чином, ринкова система, позбавлена державного впливу на суто економічні процеси, забезпечує значну макроекономічну стабільність.²⁷ Кошова адміністрація Нової Січі, безумовно, надавала перевагу ідеям вільного ринку, а державне втручання вважала бюрократичним і неефективним, навіть шкідливим для індивідуального господаря, бо це обмежувало його волю.

Тому цілком логічними виглядають всі спроби узгодити наростаючі непорозуміння між центральною російською владою і Кошем. В основі цих протиріч завжди лежали переважно економічні причини. Такі спроби були не тільки марними, а ще й призводили до подальшого загострення суперечностей, бо обидві сторони спиралися на зовсім відмінні моделі розвитку цих суспільств. Несумісність економічних моделей розвитку з часом почали усвідомлювати і окремі учасники врегулювання. П.Калниш у своїй боротьбі за Вольності (а по суті – за характерну для Запорожжя економічну модель) використовував традиційний і найефективніший для Росії інструмент – хабарі й подарунки найвпливовішим особам в імперії, бо іншого інструментарію в його розпорядженні просто не було. Російська ж влада використовувала як офіційні важелі – закони і постанови, так і неофіційний бюрократичний тиск та шантаж. Не гребувала й економічними диверсіями, про які ми згадували вище. Але оскільки ці важелі виявилися недіє-

²⁷ Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс. – Баку, 1992. – С. 321.

вими, і підлаштувати Запорожжя під централізовану і глибоко регламентовану систему імперії ніяк не виходило, то у російської влади не залишалося нічого іншого, як шляхом ліквідації Вольностей привести все у відповідність до вимог феодальної економічної моделі й умов абсолютної монархії.

2. Розвиток основних галузей зимівничого господарства та їх продуктивність

 озвиток господарства запорожців можна досить умовно поділити на три етапи: перший – суто промисловий, коли абсолютно переважали екстенсивні форми господарювання – лови, бортництво, полювання. На цьому етапі земля як об'єкт праці ніякого значення не мала. Важливою була наявність різних угідь на цій землі – лісів, луків, річок тощо. Це підтверджують відомі нам люстрації XV – XVI ст., де йдеться виключно про угіддя, а рілля якщо й згадується, то десь на передостанньому плані. Другий етап – промислово-скотарський. Він характеризувався перевагою скотарства і тривав до часів Нової Січі. Степовий простір і приклад південних сусідів – татар – стимулювали промисловців до занять скотарством. Цього вимагав і попит ринку, на якому худоба була найбільш дорогим і популярним товаром. В умовах запорозького степу собівартість худоби, яка увесь рік випасалася в пустопаш, була мізерною, що забезпечувало максимальні прибутки при реалізації цього товару. Третій етап – скотарсько-хліборобський – тривав дуже короткий час: з 1734 року і до скасування Січі у 1775 році. Тому він не встиг остаточно оформитись і може розглядатися лише як перехідний до хліборобського. Саме на цьому етапі було чітко зафіксовано тенденцію до перетворення зимівникового значної частини запорожців на

багатогалузеві господарства, які спиралися переважно на ринкові відносини.

Власне про господарство запорожців нам відомо небагато, та й то в загальних рисах, які донесли до нас два іноземні автори. По-перше, це дані, зібрані російським військовим інженером князем С.І.Мишецьким, який, перебуваючи в Січі з 1736 по 1740 рік, подає нам про господарство дуже скупі дані: «...запорожці нині живуть в зимівниках для своїх коней та іншої худоби, а інші живуть для рибальства, полювання і ловів. Багато мають пасік і годуються всяк від свого промислу».²⁸ Пана Мишецького, як військову людину, звичайно, більше цікавили далеко не господарські питання, а лиш ті розвіддані, які були цікаві військовому відомству Росії. Грунтовніші та цікавіші відомості подає цивільна й більш освічена людина – академік В.Зуєв, який подорожував колишніми землями запорожців у 1781-82 роках. Але знову ж таки – наскільки об'єктивними могли бути ці дані після скасування Запорозької Січі? Він бачив лише залишки того, що колись було, а більшість інформації подав з чужих вуст.²⁹

З самих запорожців лише М.Корж та Розсолода залишили нам деякі цікаві відомості про господарство, а нащадки козаків доповнили наше уявлення про окремі його галузі. М.Корж у 1738 році став вихованцем і служником свого хрещеного батька старшини Качалова, який свій зимівник «з скотарством» мав на річці Сухій Сурі. Цікаво, що після одруження Корж у цьому ж зимівнику на перше місце з-поміж своїх занять ставить уже землеробство, а потім – скотарство і садівництво.³⁰ У цих оповіданнях чітко простежується певна генеза розвитку господарства, характерна для третього етапу.

²⁸ Мышецкий С.И. История о козаках запорожских. – Москва, 1847. – С. 24.

²⁹ Зуев В. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781-82 гг. – Спб., 1787. – С. 24.

³⁰ Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 6.

Значний внесок у питання господарського розвитку зимівників на Запорожжі внесла Н.Полонська-Василенко, проаналізувавши описи майна репресованої групи козаків, серед якої домінувала старшина. А тому зроблені нею висновки можуть бути незаперечними лише для цієї групи запорожців.³¹ Якщо змінити пропорції в розглянутих ученою реєстрах на користь простих козаків, висновки б дещо змінилися. На жаль, дуже скупі відомості про господарство подає нам і архів Коша Нової Січі.

Розгляд зимівничого господарства слід розпочати з *рибальства*. Ця найдавніша галузь господарства і була, на нашу думку, однією з головних підвалин утворення як самого козацтва, так і досліджуваної нами форми господарювання – зимівника. За період Нової Січі рибальство вже не відігравало провідної ролі в господарстві запорожців. Хоча це зовсім не означає, що воно було в занепаді. Звичайно, рибні запаси були не безмежними і за довгі роки користування могли дещо звузитись. Але добре поставлені природоохоронні заходи на Запорожжі ще дозволяли одержувати стабільні улови різної риби, щоправда на все більш віддалених плесах. Це підкреслює вислів М.Коржа: «Рибні ловлі у них були надзвичайні, на Дніпрі, по озерах та лиманах, а особливо в Тилигулі, на Кінбурській косі, коло лимана і на Тендрі таке велике багатство, що не тільки вся україна Запорозька нею збагачувалась, а й Польща уся, і Гетьманщина, та інші навколишні жителі задовольнялись рибою від Запорозьких рибних заводів.»³²

Рибальство в часи Нової Січі залишалося особливо популярним і прибутковим заняттям у рядового незаможного козацтва. Риба завжди була традиційним і найголовнішим продуктом харчування запорожців. Тому саме про рибальство згадують усі подорожні – й подають найбільш повні відомості про цей напрямок господарства. Подоро-

³¹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1.

³² Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 26.

жуючи запорозькими степами, Василь Зуєв присвятив цій галузі окрему роботу.³³ Специфіка цієї галузі поклала початок і певній господарській спеціалізації у Вольностях. Спеціалізованими в цьому напрямку були Бугогородівська, Прогноїнська та Інгульська паланки. На їх територіях містилися найбільші стаціонарні й тимчасові сезонні загальновійськові курінні стани або, як називали їх запорожці, рибальські коші чи рибні заводи.

Рибальський промисел чітко регламентувався і контролювався січовою і паланковими адміністраціями з метою належного використання і збереження наявних рибних ресурсів. Слід зазначити, що одним із заходів щодо раціонального і продуктивного використання рибних запасів у Вольностях стала організація тут так званих рибних заводів або гардів, яких згідно топографічному опису 1774 року було 34, і 11 з них – на Бузі.

Устрій такого гарду добре описав Д.І.Яворницький.³⁴ А тому зупинятися на ньому немає потреби. Зазначимо лише, що такий устрій був поширений не лише у Вольностях, але і в інших місцях, населених запорожцями. Зокрема, в Подунав'ї (в Добруджі) та на Кубані він проіснував до кінця XIX ст. Другим регулюючим аспектом був старовинний звичай «кидання ляс», тобто щорічного розподілу рибних угідь між курінями. Деякі подробиці про розподіл риби на Бузі в 1772 р. наводив А. Скальковський: «...З той риби, котра на Гарду ловиться, три перші десятка на полковника, писаря, осавула, а чотири – на старшин військових давати положено». Аби стільки риби було продано промисловцями, чи рибалки її втратили, то вони платили за це грошима. Ватажок артілі рибалок називався «гардовим», а його помічник – таровничий – керував таром – рулем і неводом». У зимівниках рядового козацтва цей промисел також відігравав досить значну роль. Зимівни-

³³ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном. – Спб., 1790.

³⁴ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 286.

чани не обмежувалися звичайним виловом річкової чи морської риби. В описах зимівників інколи згадуються й штучні греблі та ставки, в яких розводили рибу.

Рибальський промисел багато важив у житті запорожців, які солили, в'ялили рибу та вивозили її в бочках далеко за межі Запорожжя. Рибопродукти посідали чільне місце в експортних поставках в усі сусідні країни. Щорічно за межі Вольностей вивозилося 1500 четверних возів риби. Та ще й на утримання ченців Межигірського Спасо-Преображенського монастиря щороку надавалося 10 возів риби.³⁵ Ця галузь давала значні прибутки не лише Війську в цілому, а й окремим підприємцям. Ціни на різні види риби коливалися в межах від кількох копійок за в'язку дрібної риби до кількох карбованців за крупну голову. Саме цей промисел сприяв зародженню переробної промисловості на Запорожжі з відповідною внутрішньою спеціалізацією, яку детально описав Д.І. Яворницький.³⁶

Рибальські технології та традиції запорожців у цій галузі виявилися настільки досконалими і стійкими, що зберігалися до 40-х р. ХХ ст. За цими технологіями до останньої світової війни у Південному Бузі на добу брали більше 1 тис. голів веризуба – по 4-5 кг кожен.³⁷

Переробка риби вимагала забезпечення відповідним знаряддям. Широкий асортимент рибальського реманенту давав можливість запорожцям раціонально використовувати рибні запаси, власні сили і особливості місць риболовлі. Найпопулярнішими засобами лову були бредень, який використовувався на мілкій воді для дрібної риби і потребував незначної кількості робочих рук. На глибокій воді для лову з човнів використовували волок. До стаціонарних засобів слід віднести невід – знаряддя для промислового лову в будь-який сезон. Ятір – стаціо-

³⁵ РДВІА, ф.52, оп.1, ч.1, арк.146-148.

³⁶ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 174.

³⁷ Товкайло М., Будник М. Запорозький Гард // Київська Старовина, 1995. – №2. – С. 82-84.

нарне, з кількох обручів лози і натягнутою на них сіткою, знаряддя, яке використовувалося на протоках мілких річок. Популярні були і різноманітні за своєю конструкцією пастки, плетені з лози.³⁸ Частина цих засобів лову закуповувалася на Гетьманщині. Але більшість знарядь виготовлялася майстрами як у самій Січі, так і по зимівниках. Тим самим рибальство побіжно сприяло розвитку інших галузей – не тільки переробного, але і технічного напрямку. Відомо, що деякі козаки по своїх зимівниках спеціалізувалися на виготовленні окремих видів знарядь як на попереднє замовлення, так і на продаж. Попит на такі вироби завжди був стійким, хоч і коливався в сезонній залежності, а пропозиція не завжди його задовольняла. Тому, в окремих господарствах найбільш потрібні й поширені знаряддя лову купували заздалегідь. Саме цим і пояснюється наявність деяких запасів цих речей в описах конфіскованого майна репресованих зимівчан, поданих Н.Полонською-Василенко.

Незначна кількість рибальського реманенту в старшинських зимівниках дозволила авторці зробити висновок, що ця галузь підупала.³⁹ На нашу думку, це не зовсім так. Для старшин і більш заможного козацтва вона стає не дуже привабливою з економічних причин. Сконцентрувавши у себе досить значні капітали, козацька еліта могла зосередитись на прибутковіших формах господарства, які гарантували більш сталий і стабільний прибуток, потребували менших фізичних витрат і більше залежали від особистих здібностей самого господаря, а не його найманців, погоди чи політичної ситуації. Їх інтереси зміщуються в бік лихварства і посередницької торгівлі. Ця тенденція дуже цікава перспективою створення значного прошарку рантє і крупної торговельної буржуазії. Власне, вона вже існувала і досить швидко набирала сил, лобіюючи власні інте-

³⁸ Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1994. – С. 51-53.

³⁹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя ХVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 235. таб.№ 12.

реси у внутрішній та зовнішній політиці, якщо такою можна вважати політику відносно Петербургу.

За період Підпільненської Січі основною галуззю господарства продовжувало залишатись *скотарство*. Воно утримувало за собою провідне місце в товарному виробництві та, незважаючи на те, що його дещо потіснило землеробство, залишалося основою експорту в сусідні країни.⁴⁰ Господарство взагалі й скотарство в першу чергу «...Стає за культ для нових запорожців, воно мірка всьому», – писав М.Є. Слабченко⁴¹ І дійсно, худоба продовжувала залишатися грошовим еквівалентом і об'єктом вкладання капіталів. Худобою навіть сплачували штрафи. Важливість цієї галузі відбилася і в персональних печатках запорожців. У козака Цибодриди на печатці був зображений птах, схожий на гусака, у запорожця Борщика – свиня, у Чорного – бугай.⁴²

На перше місце в цій галузі слід поставити конярство, тому що цей товар мав значний внутрішній попит і, звичайно, приносив найбільші прибутки в зовнішній торгівлі. Загальновідомим є той факт, що запорозькі коні були дуже популярні в сусідніх країнах. Скажімо, пруська і російська кавалерія комплектувалася запорозькими кінями. Російський цар Павло I у своїх конюшнях тримав багато запорозьких коней.⁴³ Поляки також високо їх цінували. Навіть татари вважали за велику честь мати запорозьких коней. Ця популярність пояснювалася перш за все економічними причинами. Для запорожців-конезаводчиків рентабельність цієї галузі була обумовлена низькою собіварті-

⁴⁰ Барабанов О.Н. Товарооборот черноморской торговли в XVIII в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 284.

⁴¹ Слабченко М.Є. Запорозькі печатки XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX. в II ч. – С. 104.

⁴² Слабченко М.Є. Запорозькі печатки XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. Кн. XIX. в II ч. – С. 104.

⁴³ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Запорозького Коша. – К., 1991. – С. 145–146.

стю коня, який більшу частину часу, до досягнення ним чотирирічного віку, проводив на вільному степовому утриманні навіть узимку – з мінімальними витратами лише на платню табунщикам. Великі табуни коней, утримуючись «пустопаш», часто дичавили, як це видно зі справи зимівчанина Самійла Носа, коли за судовим вироком Коша його табун у 113 коней неможливо було заарештувати і перегнати «за дикістю коней».⁴⁴ Багата й різноманітна кормова база забезпечувала якісним кормом коней навіть під час рідких випадків утримання їх у стайні під час суворих зим.

Коні, як і будь-який товар зимівничого виробництва, продавалися за ринковими цінами, що встановлювалися спочатку на внутрішньому ринку, а тоді вже на закордонних ярмарках в Бердичеві, Ярославлі, Балті і Могилеві, куди збиралися купці з усіх кінців Німеччини, Польщі та Росії. Тоді тільки в Росію Військо щорічно продавало більше тисячі голів коней. Звичайно, що ціна значно різнилася і залежала від попиту і пропозиції, а також від віку і масті коня. Ціна на коней коливалася в середньому від 8 до 25 рублів. У 1775 році середня ціна коня становила 20 руб.,⁴⁵ хоча в окремих випадках бувала і вдвічі вищою. В 1759 році у запорозьких депутатів просили для великого князя «...запорожских коней, какойнибудь масти, хотя бы и мышасты были, да только б росливые, хорошие, ногами крепкие, бегучие и весьма непужливые, лет в пять, шесть или семь, а не старее и смиренные двоих желает достать в 100 руб. или более.»⁴⁶ Різного роду пошесті, набіги та війни побіжно сприяли значному підвищенню попиту і ціни на внутрішньому ринку.

У своїх зимівниках запорожці вирощували головним чином три основні породи коней. Так звані «тарантоваті», які були дуже популярні ще у XVII ст., татарські коні і,

⁴⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.341, арк.30.

⁴⁵ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 220.

⁴⁶ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 3-х частях. – Одесса, 1853. – Ч. II. – С. 371.

нарешті, степова порода коней, виведена власне запорожцями.⁴⁷ Тому ніяк не можна погоджуватися з твердженням Аполона Скальковського, що запорожці не докладали ніяких зусиль для покращення своєї породи коней, бо наявні факти цього не підтверджують. Популярність козацьких коней у сусідніх країнах пояснюється перш за все їх фізіологічними властивостями. Доволі високий рівень знань у цій галузі дозволив запорожцям вивести особливу породу коней, які поєднували в собі найкращі якості. Серед них на першому місці – витривалість і невибагливість: риси, які були просто необхідними не тільки для успішного господарювання, але й для елементарного виживання в умовах степу. Кінь у відкритому степу, як власне і в бою, був гарантом виживання. Втрата коня означала велику імовірність смерті і його господаря. Саме такого коня просив кошового прислати йому Грицько Нечоса (Потьомкін Таврійський): «...Щоб козакувать годився».⁴⁸ Власне запорозькі коні були основним і вельми бажаним видом хабара для різноманітних чиновників Росії. Часто вони і не приховували своїх бажань. Так, ще в 1744 році київський генерал-губернатор відверто звернувся до кошового з проханням прислати йому «...Двох гарних коней невеликого росту одна кобила при том і не дуже малих... якщо такі коні у вас або де можна в Січі і в зимівниках чийхсь знайти можливо».⁴⁹ Як бачимо, статечні запорозькі коні користувалися популярністю у багатих людей і призначалися виключно для верхової їзди. На продаж, в основному до армії, йшли невисокі, але витривалі й невибагливі коні. Власне такі, які й були конфісковані в старшинських зимівниках.⁵⁰ За яскравим

⁴⁷ Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1994. – С. 49.

⁴⁸ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 3-х частях. – Одесса, 1853. – Ч. II. – С. 373.

⁴⁹ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

⁵⁰ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 220.

образним висловом А. Головатого, який очолював чергову депутацію запорожців в Петербурзі і клопотався про повернення відрізаних у запорожців північних володінь, на коней покладалися неабиякі надії. Столична бюрократія всіляко ухилялася від вирішення порушених питань, і тоді Головатий звернувся з листом до кошового, де просив надіслати до столиці добрих коней «...Панові NN пару цугових або одного верхового огири, може вони нашу справу до Сенату швидче доведуть.»⁵¹

До кошового з проханнями допомогти розвести саме запорозьких коней часто зверталися і прості респонденти з-за меж Вольностей. Так було у грудні 1774 року, коли для оновлення крові власного табуна один іноземець надіслав на ім'я кошового прохання продати кількох добрих жеребців.⁵² Козацькі коні були витривалі, лагідні, розумні, легко приручалися. Мали середній зріст та переважно гніду масть. Відомий знавець коней Я. Галета писав: «Легкість, рухливість, здатність пробігати без зупинки 20-30 верст, сміливість і обережність, чутливість – особливо вночі, міцна пам'ять, лагідність і гарячий темперамент, витривалість і невибагливість – це дорогі якості степового коня».⁵³

Найкращі кінські заводи запорожців розташовувалися на території Самарської паланки. Така своєрідна спеціалізація пояснюється не тільки зручними пасовиськами, їх вистачало і на інших територіях Вольностей, а перш за все своєрідним хімічним складом води місцевих річок. Збільшена концентрація заліза і солей сприяла міцності кістяка худоби і показникам її витривалості та продуктивності.

Запорожці вважали, що коня можна використовувати лише по досягненні ним чотирирічного віку. Вікова градація коней у запорожців позначалася спеціальною термінологією, як-то: чалі, стрижчата, жеребці, огирі тощо. Загаль-

⁵¹ Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Запорозького Коша. – К., 1991. – С. 146.

⁵² ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 115.

⁵³ Мицик Ю. А. Козацький край // Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – ДДУ, 1997. – С. 21.

новідомо, що у козака нічого ціннішого і нікого вірнішого за коня не було. І це не перебільшення. Сам статус козака мав на увазі наявність як мінімум пари коней, бо, як відомо, справляти різноманітні військові наряди запорожці мушили «о двуконь». Крім того, наявність коней визначала й фінансову спроможність, і господарський потенціал козака. Адже в зимівниках роботи коням вистачало. Відсутність коней змушувала козака відмовлятися від свого соціального статусу і перейти в розряд «крайне ніщєтних», які неспроможні були виконувати козацьку службу і потребували перевodu в розряд посполства.

Для сучасної людини знайти вартісний еквівалент коневі неможливо та й пояснити його цінність на якомусь іншому об'єкті досить складно, бо це не тільки засіб пересування і тяглова робоча сила. Це – товар, який з кожним приплодом подвоюється і як грошовий еквівалент. Але це й партнер козака. Їх партнерство полягає хоча б у тому, що не тільки кінь працює на людину, але й людина працює на коня. І ця їхня співпраця є гарантом успіху на війні і в господарстві.

Запорожці ставились до коня як до розумної істоти, і тому рівень їх взаємопорозуміння просто вражає. Відомі приклади, коли запорозька школа дресури примушувала коня лягати (аби поранений козак міг залізти на нього верхи) або повзти в цілях маскування. Система звукових сигналів також була дуже розвинена. Широко розповсюдженими були спеціальні прийоми і навички при вирощуванні коней, при їх вихованні й використанні. А тому продуктивність цієї галузі, як і всього скотарства, слід вважати досить високою, бо показник загибелі лоша́т у перші місяці по народженню не складав й одного відсотка. Про обсяги розведення коней може свідчити хоча б той факт, що П.Калнишевський у 1774 році продав до Італії 12 тисяч коней, а через рік царат конфіскував у його господарствах ще 639 голів.⁵⁴

⁵⁴ Мицик Ю.А. Козацький край // Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – ДДУ, 1997. – С. 100.

Інтенсивному розвитку скотарства в запорозькому зимівнику також сприяла і наявність сірої української породи крупної рогатої худоби, яка на сьогодні, на жаль, втрачена. Відомий селекціонер початку XX століття А.Советов вважав її унікальною, бо вона якнайкраще відповідала вимогам степового господарства. Унікальною її робили прикметами лише її властивості: товста шкіра, стійкість до хвороб, надзвичайно довгі роги – давали можливість весь час утримувати худобу просто неба на підніжному кормі, який вона відшукувала і відкопувала собі навіть з-під снігу. Звичайно, утримання такої породи практично не вимагало ніяких витрат, не потрібні були й додаткові робочі руки. «Це – виключно м'ясна порода, що за якістю м'яса не мала собі рівних. Вона досить швидка на ходу (3-7 верст на годину), легко перевозить вантажі, що удвічі перевищують власну вагу (близько 100 пудів). При цьому худоба – міцна і терпляча. Може задовільнитися поживкою сухою травою і мінімумом води.» На думку А.Советова, жодна з існуючих західноєвропейських порід не може зрівнятися з сірою українською породою.⁵⁵ Саме тому для Запорожжя, де був поширений не молочний, а м'ясний та робочий напрям скотарства, наявність такої породи крупної рогатої худоби визначала характер господарювання зимівчан.⁵⁶

Воли, як тяглова робоча сила, також вирощувалися в достатній кількості. І саме рільництво сприяло збільшенню їх поголів'я, бо використання важких українських плугів вимагало і застосування відповідної тягової сили – волів. Підіймати важкі цілинні ґрунти було під силу лише трьом парам волів (мал. 28).

М.Є.Слабченко дійшов висновку, що український хутирський тип господарювання був обумовлений трьома складовими: наявністю вільних земель, низькою щільністю населення і забезпеченням його живим інвентарем.⁵⁷ Про збе-

⁵⁵ Цит. за Бойко А.В., вказ. праця. – С. 8.

⁵⁶ Там же, С.9.

⁵⁷ Слабченко М.Є. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т.1. – С. 59.

реження і примноження останнього Кіш дбав завжди, видаючи розпорядження про утворення карантинів у разі виникнення різної пошесті. «Если падеж скота появится с роты Китайгородской то отнюдь вам от Царичан с скотом на продовольство ниже для смотра хлебов не допускать...», – наказували з Коша полковнику Йосипу Рубану 27 липня 1769 року.⁵⁸ Бо попит на рогату худобу та її вартість були досить значними: віл – 10 руб, корова – 20, а бугай – 25 руб. Тому її також вигідно було вирощувати на продаж.⁵⁹

Крупними багатопрофільними господарствами, в повному розумінні цього слова, зимівники стають лише за часів Нової Січі. Цьому особливо сприяла політика Петра Калнишевського, який власним прикладом заохочував до широкого впровадження *землеробства* серед запорожців, як єдиного засобу економічної незалежності від центру і єдино можливої протизаги зазіханням царату на права та вольності Запорозжя. У Січовому архіві зберігся ордер Коша у Протовчанську, Орільську і Самарську паланки, де наказувалося: «По причине весны уже приближается время к паханию хлеба надлежит всякому человеку приступить призвавши бога в помощь со всяким старательством и попечением безленностно. Того ради по получении сего ордера всем обывателям, поженившимся козакам и холостим объявить чтоб они оного (*хліба – авт.*) насевали чтоб не только самим достаточно было, но еще что б могли в продажу завести довольное число... и тем всем користь будет.»⁶⁰

За твердженням М.Є.Слабченка, Запорозжя пережило два етапи хліборобського господарства. Перший етап – татарське чи «бродяче» рільництво, коли не було точного терміну користування в часі й у пайці. Другий етап став можливий і потрібний за широких ринків збуту і за відповідної кількості населення. «При 0,02 – 0,05 чоловіка на

⁵⁸ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.241, арк.13-14.

⁵⁹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 223. – Таб. № 5.

⁶⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.240, арк.4.

один км² можливе лише полювання і рибальство. Коли сюди додається ще й обробіток землі, то густість населення зростає до 0,2–0,7. Для XVII ст., коли населення Вольностей складало близько 200 тис. чол., цей коефіцієнт дорівнював 0,2. Отже цілком можливе було раннє хліборобство. В XVIII ст. кількість населення було близько мільйона. Матимемо і відповідний коефіцієнт – 8,9-10. За нього можливе екстенсивно-переложне землеробство з ухилом в бік трипільля і людність живе осіло. Значить рільництво в Вольностях було не тільки знане, а й потрібне та необхідне. Без рільництва Вольності не могли перебутися», – робить висновок М.Є.Слабченко.⁶¹

В тому, що рільництво у Вольностях було не тільки добре відоме, а й досить продуктивне – немає ніяких сумнівів. Але навряд чи можна погодитися з висновками автора про мільйонне населення у Вольностях. Та й у розрахунку коефіцієнту, на нашу думку, слід було врахувати неоднаковість щільності населення на конкретних територіях Війська Запорозького Низового. Не можна погодитися і з його твердженням, що хліборобство було безпечним подалі від татар, у північних паланках, бо саме північні зимівники лівобережжя Вольностей найбільше постраждали від останнього набігу татар узимку 1769 року.

В південних володіннях Війська рільництво дійсно було розвинене слабше, але стверджувати, що його тут не було зовсім, у нас немає ніяких підстав. Наявні факти свідчать про те, що навіть за південними кордонами – далеко за межами запорозьких володінь – рільництво існувало, бо й серед татарського населення на нього зростав попит. Через це й самі ногайські татари, за словами А.Скальковського, давно культивували «бедное хлебопашество».⁶²

⁶¹ Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 186.

⁶² Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Симферополь, 1867. – Вип. I. – С. 362.

В листі Київського обер-коменданта Костюріна до хана від 3.10.1752 року йшлося про заборону «пахать степ» козакам, які живуть хуторами в татарських володіннях.⁶³ На південь від запорозьких володінь у цей час також починає формуватися ринок збіжжя. Саме це стимулювало козацьке і татарське населення займатися рільництвом на цій території.

Виходячи з аналізу джерельної бази про розвиток зимівничого господарства, ми можемо однозначно стверджувати, що в зазначений період спостерігався процес переходу і швидкого розвитку другого періоду. Землеробством частина запорожців займалася завжди – хоча б тому, що вони були вихідцями з традиційних землеробських регіонів України, і для більшості з них ця галузь господарства була добре знайома. Але важливо з'ясувати, наскільки було розвинене землеробство, і наскільки воно забезпечувало внутрішній попит Вольностей і Війська у збіжжі. А також, чи завжди сприяла розвитку рільництва навколишня ситуація, і скільки потрібно було хліба для власного вжитку господареві. Тому, при нерозвиненості ринків і загрозі комунікаціям, землеробство не могло бути скільки-небудь помітним і відображенням у відповідних нотатках подорожніх. А не складаючи предмету імпорту – і в документах сусідніх народів. Січовики дійсно завжди отримували від своїх монархів так зване «хлібне жалування», якого ніколи не вистачало. 1755 року кошовий Г.Федорів писав гетьманові Кирилові Розумовському, що «Військо з давніх літ і нині хліба не пашут, да в здешніх степах йому весьма малой род бивает... На рік Військо потребує 10 тис. четвертей (960 тонн) борошна і без цього може статися велика нужда.»⁶⁴ Прямолинійна трактовка цього листа ввела в оману окремих дослідників. Лукавство цієї фрази, як і самого листа, очевидна, як і бажання безкоштовно отримувати хліб.

⁶³ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 252-254.

⁶⁴ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1991. – С. 501.

мати хоч якусь матеріальну підтримку для Війська Запорозького, бо звідки відомо про «весьма малой род хлеба», якщо його не вирощують? Сам лист мав на меті якимось обґрунтувати подане прохання про потреби Війська в імпорті та просив на цей імпорт знизити митні ставки, як і на вивіз власне запорозької продукції, бо, за словами отамана, ці митні ставки збиралися російськими митними урядовцями «...с великим отягчением на перевозах против прежнего.»⁶⁵ Цілком можливо, що така кількість хліба і була потрібна для січовиків, але відомо, що якась частина цього збіжжя йшла на продаж у Крим, якого той гостро потребував. Це добре ілюструє лист Едисанського паші 1770 року.⁶⁶

За чисельності Війська в 12-14 тисяч ці поставки варто розглядати лише як допомогу. Цифру у 960 т можна порівняти з 144 тоннами зерна, спаленого в 1772 році під час російсько-турецької війни в зимівнику згадуваного нами Онуфрія Лати.⁶⁷ Добре видно, що одне зимівниче господарство покривало одну дванадцятину царського хлібного жалування всьому Війську. І таких господарств було чимало. В зимівнику полковника Гараджі з Барвінкової Стінки російські описувачі під час конфіскації майна зафіксували більше 22 тонн зерна. Та ще й у його млині на Донці – 15 тонн. Разом 37 тонн збіжжя. Крім того, за садбою росло дві загороди жита та загорода пшениці. Така кількість збіжжя та наявність у зимівнику землеробського реманенту (трьох плугів з лемехами і череслами, кіс і серпів) чітко вказують на землеробську орієнтацію даного господарства. Таку ж землеробську спеціалізацію мав і зимівник Пишмича, де було описано чотири плуги, 10 серпів, 12 кіс, два заступи та інший землеробський реманент.⁶⁸

⁶⁵ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 310-312.

⁶⁶ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.251, арк.47.

⁶⁷ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1991. – С. 500.

⁶⁸ Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1991. – С. 501, 506.

Землеробську спеціалізацію мали і господарства військового писаря Івана Глоби. Так, у його зимівнику на річці Базавлуг, у полі за 5 верст від зимівника було засіяно жита 50 «міхів». Якщо вага кожного з цих «міхів» умовно складала 50 кг, то жита було засіяно 2500 кг, пшениці – 20 мішків – 1000 кг, ячменю – 10 мішків – 500 кг, гречки – 15 мішків – 750 кг, проса – 10 мішків – 500 кг. Крім того, тут було посіяно ще 2 мішки конопель і мішок цибулі.

Ці дані дуже важливі, оскільки дозволяють досить точно обчислити площі орних земель в зимівниках запорожців. Знаючи, що на кожен гектар засівається не менш, як 240 кг зерна, ми можемо приблизно вирахувати площі посівів. Отже, у цьому зимівнику пшеницею було засіяно 5 га, жита – 12,5 га, ячменю – майже 5 га, гречки – 10 га, проса – більше 25 га. Всього тут під зерновими було зайнято близько 57,5 гектарів землі. В другому зимівнику того ж господаря на річці Тернівці, за словами його управителя Максима Сича, було засіяно 24 четверті* (близько 5040 кг, – авт.) зернових на 21 га землі. В третьому його зимівнику на Самарі зберігалось для сівби більше 54 четвертей різного збіжжя (близько 11340 кг – авт.), що становило більше 47 га⁶⁹. Разом загальні площі, зайняті під зернові, в його зимівниках складали більше 125 га. Навіть за сучасними мірками їх можна вважати досить значними.

Торгівля збіжжям давала неабиякі прибутки. Яків Ломаний у травні 1772 року продав різного збіжжя єврею Марку Соломону 18 тонн, за що одразу виручив більше 10 тис. рублів.⁷⁰ Під час відомого татарського нападу на Приорілля (взимку 1769 року) у спаленому татарами зимівнику козака Шкуринського куреня Івана Шморгуна загинуло 40 тонн зерна. А у козака Джереліївського куреня Степана Каплуна – близько 32 тонн.⁷¹ Тому і жило Запорозь-

* 1 четверть – 209,909(9) л; 1 литр – 0,004 76395(0) чт.

⁶⁹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 328, 335, 331.

⁷⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.328, арк.26-29.

⁷¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.278, арк.33.

ке Військо, головним чином, за рахунок козаків-аграріїв, а не з мізерного царського жалування, яке отримували вкрай нерегулярно, не в повному обсязі – через зловживання і розкрадання російськими командами, та ще й з великими тяганинами. Тобто січове товариство існувало трудами господарів зимівників, основним обов'язком яких, за словами А.Апостола, було постачання продовольства до Січі.⁷²

Значні обсяги зберігання і продажу збіжжя не залишають жодних сумнівів стосовно товарності землеробства. Так у зимівниках С.Каплуна, І.Шморгуна, О.Ковпака, І.Глоби, П.Калниша було знайдено від 3 до 5 тисяч пудів обмолоченого хліба, не рахуючи того, що стояв немолоченим у скиртах.⁷³ Користуючись своїм впливом у Вольностях і значними діловими зв'язками за їх межами, маючи значні капітали, запорожці мали широкі економічні можливості, якими в повній мірі і користувалися. Про це свідчить листування з впливовими та відомими діячами Гетьманщини і Росії.⁷⁴ Листування носило виключно діловий характер. У більшості випадків ішлося про торговельні угоди та про умови торгівлі в тих чи інших регіонах.

Зберігали такі значні запаси зерна в загородах та спеціально пристосованих для цього ямах, про які повідомляв Василь Зуев.⁷⁵ А немолочене, щойно зібране зерно – в копах і снопах. Таку зернову яму, в якій зберігалось 15 мішків жита, було знайдено російськими описувачами в зимівнику кошового при слободі Петровій. У зимівнику на річці Базавлуг, який належав Військовому писарю Івану Глобі, зберігалось в ямі 80 мішків проса. Такі ями були і в інших господарствах. Російські описувачі майна репресо-

⁷² Апостолов А. Запорожье, страна и народ. – Харьков, 1903. – С. 106.

⁷³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 129.

⁷⁴ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр. 84.

⁷⁵ Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781–1782 году. – Спб., 1787. – С.271.

ваних запорожців знайшли їх далеко не всі. Кількома роками раніше в іншому зимівнику кошового на Інгульці, за повідомленням полковника Григорія Поповича, «...хліб з ям вибрато і помолото. Для виїмки всього хліба наказано ще 100 рогож прислати. От полкового старшини Данила Балицького 50 рогож прислано і хлібом наповнено».⁷⁶ Як бачимо, яма була не одна, і обсяги зерна в них були досить значними. Претензія отамана Криловського куреня Івана Білого від 1771 року свідчить, що татари «...при зимовнику его в речки Ингула выбрали из земли с ям пашни разного рода четвертей 50 (близько 10 тис. кг – авт.) в 200 руб, муки пудов 30 в 90 руб.»⁷⁷

Слід зазначити, що такий спосіб збереження зерна був відомий автохтонному населенню цих територій дуже давно. В багатьох поселеннях Південного Подніпров'я IX–XIV ст. археологами було знайдено такі ями для зерна різних форм і розмірів від 0,7 x 0,8 м в житлі поселення Іллінка; до 1,8 x 1,4 м поблизу житла поселення Республіканець.⁷⁸ Висока продуктивність цього способу збереження збіжжя набула йому широкої популярності. Модернізований, він і зараз широко застосовується в усіх сучасних розвинених країнах, де у сухих герметичних сховищах одночасно зберігається 25–30 тис. тонн зерна, яке не потребує ніякої енергії на провітрювання, сушку, переробку, транспортування і яке тривалий час не втрачає своєї високої якості.

Про широкий розвиток землеробства свідчить і різке зростання кількості млинів. У 1767 році на Дніпрі у межах Кодацької паланки тільки лодійних млинів нараховувалося 52.⁷⁹ Щоправда, в 1774 році їх тут було вже менше – 41. Причина зменшення кількості лодійних млинів вказана тут же по причині: «...малой чрезвычайно в Днепре воды и не-

⁷⁶ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.354, арк.5.

⁷⁷ ЦДІАУ ф.229, оп.1, спр.267, арк.47.

⁷⁸ Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1992. – С. 17–18.

⁷⁹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.67, арк.53–54.

дороду хлеба.»⁸⁰ Тобто, на цей рік припадала чергова посуха. На жаль, ми не маємо показників кількості млинів у інших паланках (хоча, безумовно, вони там були). Як невідомо нам і кількість вітряків. Зате достеменно знаємо, що з їх власників збирали сталий податок збіжжям «...до церкви божией мерою от каждого камня по бочке коропской пшеничного, а на канцелярию 4 коробки житного.»⁸¹

Ще одним важливим свідченням досить широкого розвитку землеробства в запорозьких зимівниках були показники продуктивності. Для нас вони дуже важливі, бо пояснюють рівень життєспроможності зимівничої форми господарювання.

На відрізаних у запорожців землях в Єлисаветградській провінції в 1766 році врожайність була сам-шість.⁸² Німецький мандрівник Хоймардс, подорожуючи Україною вже після ліквідації Січі, при дуже негативному ставленні до запорожців писав про сам-12 врожаю в їхніх господарствах.⁸³ Після ліквідації Вольностей звичайним урожаєм на Україні вважалося сам 2–3. Найкращі врожаї зафіксовано в сам 6–7. А.Скальковський дійшов висновку, що в доброму раціональному господарстві можна було мати 12–14 сам.⁸⁴ Якщо вважати ці цифри крайніми, то урожайність у зимівничих господарствах запорожців цілком можна назвати досить високою навіть за сьогоднішніми мірками.

На нашу думку, саме ця галузь господарства найбільше сприяла швидкому збагаченню значної частини запорожців, бо високий і стійкий попит на збіжжя за умови стабільно високих ринкових цін не міг не вплинути на розвиток галузі та на стан виробників продукції. Особливо

⁸⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.67, арк.98–99.

⁸¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.67, арк.50.

⁸² Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – перв. пол. XIX вв. – М., 1976. – С. 112.

⁸³ 32; 207.

⁸⁴ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 3-х ч. – Одесса, 1853. – Ч. II. – С. 95.

це стосується не так безпосередніх виробників, як посередників-гуртовиків, що до них перш за все належала запорозька старшина. Про їх посередницьку роль говорить опис збіжжя в їх зимівниках, зроблений російськими описувачами після ліквідації Січі та заслання їх господарів.

Отже, в період Нової Січі землеробство на території Вольностей стало важливою галуззю господарства. Воно повністю забезпечувало внутрішні потреби Війська і посідало друге місце в товарному виробництві запорожців. Крім того, з кожним роком продукти землеробства займали все більш високе місце в експортних поставках до сусідніх країн і з часом мали всі підстави стати провідною галуззю господарства.

3. Інші галузі господарства та поява торговельного капіталу

Розвиток різного роду ремесел багато в чому залежить від загального стану економіки конкретного суспільства і відбиває рівень його виробничої діяльності та спеціалізації. На перших двох етапах економічного розвитку запорозького суспільства, коли домінували екстенсивні форми господарювання і основні прибутки давали промисли і війна, годі було очікувати бурхливого розвитку ремесел. Попит на ті чи інші знаряддя задовольняли переважно імпорт та військова здобич. Хоча, за свідченням Гійома де Боплана, «...серед цього народу (*козаків – авт.*) зустрічалися люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т.д. Зрештою, правду сказати, вони розуміються на усіх ремеслах.., але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям».⁸⁵ Цей далеко не повний перелік і остання фраза автора дають змогу зробити ви-

⁸⁵ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., С. 29-30.

сновок, що тут були представлені, в основному, так звані побутові види ремесел, тобто ті, які забезпечували існування і нормальне функціонування переважно натурального господарства.

Товарний характер виробництва був би неможливим без широкого розвитку комунікацій і наявності відповідних транспортних засобів. За контроль над комунікаціями йшло жорстоке змагання. Зиск, по суті, й диктував мету цих змагань. Воно полягало в залученні до своїх теренів і перевозів максимально можливої кількості купців. Як приклад такої конкуренції можна навести факт будівництва Кримським ханом мосту при Кизикермені. У відповідь на це запорожці неподалік навели паромі і переманили частину подорожуючих до себе.⁸⁶ З цього приводу між татарами та запорожцями виникло досить жваве листування. «Перевози стали першою статтею доходу скарбниці. Митна політика починає грати основну роль, а січовий базар стає центром економічних інтересів», – писав О. Рябінін-Скляревський.⁸⁷

Основним транспортним засобом на той час був звичайний віз з волами (*мал. 29*). Детальний опис її добре відомий, тож зупинятися на ньому немає сенсу. Відзначимо лише простоту і надійність конструкції. Це давало змогу виготовити її у звичайних, домашніх умовах будь-кому з зимівчан, що мали певні теслярські здібності. Щоправда, дехто з них виготовляв такі і інші транспортні засоби на попереднє замовлення і на продаж, шкодячи лісовим масивам, проти чого Кіш мусив застосувати певні обмеження.⁸⁸ Кількість цих транспортних засобів у окремих зимівчан дає можливість говорити не тільки про значні обсяги перевезень, але і про наявність певної транспортної спеціалізації. Так, запо-

⁸⁶ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 15-16.

⁸⁷ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. – № 1784. – С. 6.

⁸⁸ ЦДІАУ, ф. 229, оп.1, спр. 29(1), арк. 9-10.

рожці Натикач та Рябий мали по 11 маж, Голуб – 24, а Гаркуша – 44 мажі.⁸⁹ Навряд чи така кількість транспортних засобів була необхідною у власному господарстві. Тут ми маємо справу з транспортною спеціалізацією, що саме по собі не дивно, бо чумацтво з давніх-давен було однією з головних прерогатив козацтва. Власне, одна з перших згадок про козаків (*грамота міщан Києва 1499 року – авт.*) – це згадка про купців з рибою, тобто – чумаків.⁹⁰

Є й певні факти здачі в оренду окремих возів під перевезення краму інших господарів.⁹¹ В оренду здавалися не тільки окремі транспортні засоби, а й тяглова сила. Можна було найняти воза і цілу валку, навіть з обслуговуючим персоналом. Керували цими валками не самі господарі, а досвідчені чумацькі отамани. Правила возами і обслуговували їх переважно найманці з молодиків. Що до попиту на такий вид послуг, то він залежав від багатьох чинників. Вони впливали і на оплату цього роду послуг. Маємо факти отримання від Коша білетів з дозволом на перевезення – на чітко визначений термін і район. Так, цигану з батьком було дано білет на заробітки возом в Самарському і Протовчанському відомстві терміном на один рік.⁹² На разі невідомо, скільки коштував такий «патент». Але безсумнівно, що якийсь податок з цього роду діяльності все ж збирався на користь Війська, від імені якого такий дозвіл давався. Зазвичай власники таких «патентів» у зазначених паланках могли протягом року вільно найматися до перевезень різноманітних вантажів. Звичайно, що більшість зимівчан мала по кілька таких маж. По кількості волів у окремих описах можна визначити, що їх кількість у середньому дорівнювала 2-3 возам на зимівник,

⁸⁹ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 129.

⁹⁰ Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С.88.

⁹¹ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 135.

⁹² ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.100.

що було обумовлено реальною господарською потребою. Лише окремі господарі надавали певну перевагу торгівлі сіллям, що її, як і зерно, в значній кількості зберігали в ямах. Так, у зимівнику кошового у п'яти ямах зберігалося близько 50 возів солі, тобто близько 100 тонн. А в зимівнику Івана Глоби в ямі було 8 возів солі.⁹³ В більшості ж випадків вози використовувалися для перевезення продуктів власного господарства: хліба, борошна, риби, сіна тощо.

Не випадково серед чумаків багато було дуже заможних людей, які зосереджували у своїх руках значні капітали і часто виступали як кредитори. Безперечно, що першоосновою їх капіталів було власне господарство і активна торговельна діяльність.

Традиційна думка, що саме в Січі було сконцентровано всі ремесла, видається не зовсім правильною. На Січі жила лише менша частина населення Вольностей, та й з тих більшість перебувала там не постійно. На Січі були зосереджені переважно так звані загальновійськові ремесла, на які саме тут був найбільший попит. Вони мали певну вузьку спеціалізацію і були пов'язані з виготовленням головним чином зброї, човнів і різного іншого військового начиння. Так, у Дерев'янківському курені два роки жив шабельний майстер Афанасій Волошин.⁹⁴ Він займався переважно ремонтом та виготовленням холодної зброї. Хоча, безумовно, тут виготовлялися і речі загальнопобутового вжитку. На січовому базарі можна було придбати будь-які вироби, які стікалися сюди в базарні і, особливо, в ярмаркові дні з усіх найвіддаленіших територій Вольностей та з-за кордону.

В часи Нової Січі, з подальшим розвитком зимівничої форми господарювання, спостерігалася чітка тенденція до децентралізації ремісничого виробництва. Хоча Січ і продовжувала залишатися головним торговельним центром,

⁹³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 305, 328.

⁹⁴ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 12.

куди стікалися вироби з усіх Вольностей, і де продовжується жвавий обмін усіма видами продукції як місцевого, так і закордонного виробництва.

На разі нам не вдалося простежити на території Вольностей розвитку такої галузі як гончарство, хоча на цю продукцію тут завжди був стабільний попит, який задовольнявся виключно «імпортом» з найближчого тодішнього гончарного центру – Опішні на Полтавщині. Це підтверджується й археологічно, бо як на території колишнього січового цвинтарю поблизу села Покровського, так і при шурфовках та розкопках окремих козацьких зимівників виявлено характерну тонкостінну світло-сіру опішнянську кераміку. Хоча зустрічалася кераміка й з інших гончарних центрів. Запорожжя зі збільшенням населення значно збільшило попит на цю продукцію, яку зимівчани або купували на ярмарках, або міняли на продукцію з власних господарств. Вони не обмежувалися лише посудом. Все частіше зимівчани купували і кахлі для груб печей до своїх осель і помешкань найманців. Для власних хат купувалися дорожчі полив'яні кахлі з рослинним та геометричним орнаментом. В одному випадку знайдено було полив'яні кахлі з зображенням двоголового російського орла. А для хат, де жили найманці, закуповувалися прості кахлі – без поливи і з примітивним геометричним візерунком.

Натомість відомий наказ Новокодацькому полковникові «...не препятствовать оселению в Кодацькій паланці двох золотарів...»⁹⁵ Вони потрібні були для виконання численних замовлень з виготовлення церковного начиння і коштовних побутових речей для заможних господарів. Одним з таких господарів був Донець, бо серед заарештованого і описаного його майна ми зустрічаємо 8 фунтів срібла та пуд міді, які були необхідні для виготовлення коштовних речей.⁹⁶ Ще одну вельми рідкісну спеціалізацію мав

⁹⁵ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.356, арк.50.

⁹⁶ Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.Андреевским. – Одесса, 1886. – С. 102.

козак Пашківського куреня Микита Христоріз. Прізвище нам її повністю розкриває. Живучи зимівником десь поблизу Січі, він виготовляв з місцевого вапняку намогильні хрести на замовлення.⁹⁷

Розвиток землеробства сприяв і млинарству. Відомо, що на Запорожжі використовувалися як водяні, так звані «лодійні», так і вітряні млини (*мал. 30*). Попит на будівельників на території Вольностей був досить значним. Ми вже згадували про лодійні млини Кодацької паланки. Напевне, саме їх бачив Василь Зуєв: «Против Нового Кодака имеются мучные и просяные мельницы, построенные на глубине между высунувшихся каменьев.»⁹⁸ Скупчення таких млинів у межах порожистої частини Дніпра зумовлено їх конструктивними особливостями і наявністю тут швидкої течії. Для встановлення цих млинів не треба було значних фізичних, матеріальних чи якихось інших витрат. Вони встановлювалися лише на літній період, і при потребі їх легко можна було переправити на інше місце, а на зиму зовсім демонтувати. На жаль, нам не вдалося поки що знайти дані про кількість таких млинів у інших паланках – і не тільки по Дніпру, а й по численних його притоках, де була більш-менш жвава течія.

Так само, як і про кількість вітряків, що їх також було чимало на високих берегах річок з повільною течією. Логічно припустити, що принаймні кожне друге зимівниче господарство, де домінувало землеробство, повинно було мати власний вітряк, бо доцільніше було мати дільове утримання такого вітряка кількома господарями. Воно було дуже вигідним, як це видно з намагання кошового збудувати ще один млин у зимівнику на Інгульці. Тут, як і скрізь, попит народжував пропозицію. Існувала навіть певна конкуренція між майстрами – будівничими млинів, яких тоді називали «мірочниками». Про один з таких випадків нам відомо

⁹⁷ Константинов В. Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К., 1994. – С. 75.

⁹⁸ Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781–1782 году. – Спб., 1787. – С.251.

мо з листа кошовому полкового старшини Афанасія Фридрика, де зазначено, що «мірочника» Марка Карнауха, що в зимівнику покійного Грицька Письменого, направлено на будівництво млина в зимівнику кошового Калнишевського. Причому його попередник – Федір, який, можливо, мав нижчу кваліфікацію і чомусь не справився з завданням, утік невідомо куди.⁹⁹ Цьому Карнауху було підпорядковано кілька інших майстрів, для оплати роботи яких було введено спеціальний податок з посполитих – мешканців сіл Зелене і Верблужка, який формував фонд будівництва млина. Але в реєстрі майна, конфіскованого в зимівнику на Інгульці, значиться, що це були «військові двори – 4; хлеба войскового в яме – жита мешков 15. При слободе Петровой в амбаре пшеницы 6 четвертей, в том же амбаре войсковой пшеницы три четверти с половиною.»¹⁰⁰ Цей факт, а також і розпорядження в неврожайний 1774 рік «... а буде где старшин войскових мельницы с оных размеру ничего не взимать, в куренного же Деревяниевского Лазаря Глобы с его мельниц половинную только часть взять»,¹⁰¹ начебто дозволяють зробити висновки про певне зловживання кошовим і взагалі старшиною своїми авторитетом і посадами. Але ці факти могли пояснюватися ще й тим, що у старшинських зимівниках зберігався загальновійськовий хліб, тобто те збіжжя, яке призначалося для січового товариства. Саме у старшинських зимівниках його зберігали в ямах, потім мололи, і вже у вигляді борошна воно поступало на Січ, де млинів не було. Тут воно розподілялося по куренях і вживалося рядовим козацтвом.

Лодійні млини використовувалися і для сукновального виробництва, про яке можна знайти згадки у того ж Микити Коржа, як і про 15 кравців Лазаря Глоби, що шили одяг на продаж.¹⁰² В одному із зимівників кошового була

⁹⁹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.354, арк.15-17.

¹⁰⁰ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.354, арк.18.

¹⁰¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.67, арк.102.

¹⁰² Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 35.

відведена хата для «портных кои всегда платье строят».¹⁰³ А вітряки були оздоблені спеціальними товкачами і пресами для виготовлення олії, що складала значну статтю експорту. Збільшення населення Вольностей значно активізувало будівництво і сприяло розквіту всіх ремесел, які були з цим пов'язані.

Але, зрештою, не ремесла, а лихварство і торгівля сприяли накопиченню значних капіталів провідною верствою козацтва, що дало привід говорити про утворення запорозької буржуазії і появу торговельного капіталу. В цілому можна погодитися з висновками, зробленими свого часу ще Д.Дорошенком: «Запорожжя дуже скорим темпом еволюціонувало від екстенсивного способу експлуатації природних багатств своєї території до звичайної державної організації з осілою хліборобською господаркою інтенсивного характеру.»¹⁰⁴

Зимівники не могли стояти осторонь від активної торгівлі, бо значна їх частина мала товарне виробництво. А Січ була не лише транзитним пунктом у регіональному товарообміні. Тільки торги з Кримом давали щорічно 60 тис. руб сріблом. А 5% людності Запорожжя жило тільки з соляної торгівлі. Щороку до Січі приходило безмитно 5-10 кораблів.¹⁰⁵ Саме торгівля зробила запорожців відомими багатіями. «Запорожцы были большею частию холосты, и имели многія тысячи денегъ...» – говорив М.Корж.¹⁰⁶ Ці тисячі і становили той первісний капітал, який запорожці-зимівчани вкладали в землю, засновуючи нові й розширюючи старі господарства, але не феодального, а капіталіс-

¹⁰³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 312.

¹⁰⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х т. – К., 1992. – Т.2. – С. 230.

¹⁰⁵ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 89.

¹⁰⁶ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 26.

тичного типу, бо в основі їх діяльності лежали стосунки переважно ринкового характеру із застосуванням вільної найманої праці. Це і робило зимівничі господарства в усіх відношеннях більш прогресивними і продуктивнішими за аналогічні господарства сусідніх країн. В.Голобуцький конкретизував висновок Д.Дорошенка: «Зимівник не стояв осторонь загального процесу розвитку товарно-грошових відносин. Він мав чіткі риси буржуазного господарства. Це сприяло економічному зростанню Запорожжя й більш швидкому розвитку тут нових капіталістичних стосунків».¹⁰⁷ Хоча на нашу думку, ці відносини для Запорожжя ніяк не були новими. Вони існували давно, а в цей час просто більш яскраво проявилися.

РОЗДІЛ IV СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗИМІВНИКА

1. Деякі світоглядно-есхатологічні особливості середовища зимівчан

живучи дещо ізольовано від решти українського населення і маючи певну автономію та особливості соціально-економічного устрою, жителі південноукраїнських степів не могли не мати певних особливостей світосприйняття. В поняття світогляду входило ставлення запорожців до навколишнього світу, їх духовних і моральних цінностей. Визначальну роль у цьому процесі відігравали спосіб життя і господарювання запорозької спільноти.

Значна частина запорожців жила в зимівниках, займаючись веденням власного господарства. Тобто більшу частину життя вони проводили віч-на-віч із природою, з якою не боролися, а ніби вросли в неї всім корінням. Нічого так не впливало на формування світогляду запорожця, як природа. І тому кожен козак мислив себе не над природою, а меншою дитиною природи. Для нього вона була справжнім храмом, а не майстернею. І вона віддячувала

¹⁰⁷ Голобуцький В. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 360.

за таке шанобливе ставлення своєю прихильністю, даючи можливість безбідно існувати і постійно примножувати свої достатки, ніскільки не шкодячи цим довкіллю.

Жоден мешканець Вольностей, який збирався заснувати зимівник чи хутір, не міг отримати на це дозволу Коша, якщо не брав на себе зобов'язання зберігати і примножувати навколишній ліс.¹ Для того, щоб зрубати кілька дерев на військові потреби, призначалася спеціальна комісія від Коша чи паланки, яка враховувала не тільки розміри й вік дерева, а і те, як ця порубка вплине на краєвид місцевості. «Запорозьке товариство обережно і розумно користувалось скарбами Великого Лугу – не винищувало дрібної риби, не било й молодой дичини, зберігало багатства Лугу до останнього подиху своєї Січі», – писав А.Кащенко.²

Взагалі, взаємини запорожців із природою можна назвати цілком гармонійними. Показником цієї гармонії може служити факт психологічного здоров'я запорозької спільноти, вираженого в довголітті багатьох запорожців, які після звільнення з війська доживали віку по своїх зимівниках. Рідний батько відомого оповідача – запорожця М. Коржа – прожив 115 років, а його хрещений і вихователь Качалов прожив 101 рік. Сам Микита Корж прожив 104 роки. А останній кошовий отаман П. Калнишевський, незважаючи на нелюдські умови соловецької в'язниці, прожив близько 112 років. Цікаву розповідь 70-ти річного нащадка запорожців навів Я. Новицький. Хортичанин Йосип Шуть розповів йому про трьох заможних старців, що жили в зимівнику понад Московкою – діда – 130 років, його сина – 110 років та онука – під 90 років. І якщо двоє молодших вже виживали з розуму, то 130-ти річний дід був слабкий тільки на ноги і вправно керував наймитами, які порали чималу кількість їхньої худоби.³ Подібних фа-

¹ ЦДІАУ, ф.229, оп.1, спр.136, арк. 15, 38, 40.

² Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дн-ськ, 1991. – С. 379.

³ Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 108-109.

ктів можна навести десятки, і відсоток довголітніх козаків та їх прямих нащадків буде вражаючим.

Наближеність запорожців до природи об'єктивно сприяла збереженню у певної їх частини – носіїв традицій – окремих елементів дохристиянського світогляду. Квітка-Основ'яненко зазначав, що на півдні життя було більше наближене до природи, до свого національного. «Січ – гніздо, де корінилися в усій своїй чистоті оригінальні здібності українського духа, в віруваннях якого було щось особливе.»⁴ Іноземні мандрівники та сучасники запорожців підкреслювали особливі здібності з-поміж мешканців зимівників. Носіями цих здібностей були так звані «характерники», «знаюки» чи «галдовники», яким приписувалися надзвичайні здібності та якості. Звісно, що ці уміння та навички передавалися від батька до сина з покоління в покоління, як родовий спадок, якщо наступник мав відповідні здібності та якості. Так, у випадку, описаному Я.П.Новицьким, батько не захотів передавати знахарські секрети синові через те, що він буцімто дуже сердита людина, і це могло принести шкоду людям.⁵ Ясно, що такі вміння могли сформуватися у сиву дохристиянську давнину і збереглися у місцевого населення, яке постійно проживало на цій території з давніх-давен і свого часу склало основу козацтва. Не випадково і самі запорожці поділяли своє суспільство на «справжніх» та решту... Що малося на увазі під словом «справжні» – достеменно невідомо. Але можна припустити, що мова йшла про корінних мешканців, які були носіями стародавніх традицій і своєрідного світосприйняття, побудованого на глибокому знанні природи, серед якої вони мешкали у своїх зимівниках. Це і справді давало їм надзвичайні вміння, які навіть для більшості їх сучасників були незрозумілими. Не випадково, що населення України завжди вважало запорожців людь-

⁴ Квитка-Основ'яненко Г.Ф. Историко-литературный очерк // Киевская Старина, 1883. – Т. VI (июнь). – С. 195.

⁵ Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 104.

ми незвичайними і ставилося до них з великим пієтетом, у якому дивно поєднувалися почуття поваги і побоювання. Вважаючи запорожців «характерниками», народна традиція приписувала їм надзвичайні риси та здібності. Вважалося, що вони могли перетворюватись у будь-яку істоту чи рослину. І нічого в світі їх не брало, крім срібної кулі.⁶

В літературній та етнографічній спадщині «характерники» зустрічаються досить часто, і ставлення до них було подвійне. В ньому відчувався водночас і певний страх, і глибока повага, але переважало все ж таки позитивне ставлення, навіть захоплення. Цікаво, що після смерті ховали таких людей не за християнським обрядом, а окремо від інших, і без попів. Ховали небіжчика поблизу зимівника такі ж самі характерники, як члена якоїсь своєї корпорації. «Зійшлося там кілька запорожців, викопали яму і давай ховать без попа. Як спустили його в яму, то забили осиковий кілок у груди і засипали землю. Галдовників попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму», – наче підкреслив цю думку старий оповідач.⁷ Поховання, звісно, було без хреста і орієнтоване на північ. За деякими ознаками ці поховання можна вважати язичницькими. Згідно класифікації поховань, наведеної А.О. Козловським для IX–XIV ст., ці поховання характерників були багато в чому їм тотожні.⁸ Речі, які за звичаєм клали козакові у труну, цілком відповідали архаїчній дохристиянській уяві про матеріалізм душі, що ніяк не в'язалося з християнською обрядовістю, як і той факт, що далеко не над усіма похованнями запорожців ставився хрест.

«Козаки бога не забували й чорта не зобижали», – казали їх сучасники і нащадки. Це втілення нечистої сили в запорозьких переказах дуже різнопланове. На Запорожжі

⁶ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 104–106

⁷ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 107.

⁸ Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1992. – С. 29

чорт виступає хоч і як нещаслива, але до певної міри привабливо-кумедна істота, навіть помічник, який мав охороняти козацькі скарби. Часто він виступав і як компаньйон, з яким укладалися угоди, скріплені кров'ю сторін. А тому для запорожця користуватися порадами і послугами чорта було не гріховно. Як не гріх було приймати від нього розваги і дарунки, серед яких найулюбленіші – тютюн, люльку та горілку – за переказами, подарував козакам саме чорт.⁹ Цікаво, що на відміну від загальноукраїнських уявлень чорт тут рідко виступав як щось пришепелкувате, нерозумне або відверто вороже і небезпечне. За козацьким правилом, гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він потрапляв січовикам у товариші. Таке ставлення до представника нечистої сили і породило в Україні певні переконання про тісні стосунки запорожців із чортами, а геній Гоголя блискуче передав нам ці перлини фольклору, зобразивши колоритний образ запорожця Пацюка.

Звісно, легенди про характерництво запорожців пов'язані близькими стосунками не з чортом, а з природою, з її глибоким знанням. А чорт – це трансформоване і спалюване божество язичницьких часів, представник цієї самої природи, своєрідний посередник між людьми і природою – натхненницею дохристиянських релігійних уявлень.

В шані у запорожців, як і у більшості мешканців України, були і домашні обереги. Навіть у кошового П.Калниша при описі конфіскованого майна в одному з його зимівників було знайдено один з таких оберегів у вигляді «статуетки на ножках», яку російські описувачі майна так і не змогли інтерпретувати.¹⁰

Архівні документи свідчать і про толерантне ставлення запорожців щодо інших релігій. На карті середини XVIII

⁹ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 113.

¹⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя. Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 292.

століття татарські мечеті позначені не тільки на прикордонній річці Конка,¹¹ але й на берегах Московки.¹² А східним купцям дозволялося мати тимчасові мечеті в торговельному передмісті Січі – так званій Гасан-Баші.¹³ З повагою ставилися запорожці до чужих стародавніх ідолів – кам'яних половецьких баб. Їх ніколи не чіпали і, знаючи чий вони, складали про них чимало цікавих легенд, у яких застерігали робити їм шкоду, бо це вважалося гріхом.

На ідеологічному рівні прагнення незалежності відбилося в особливих стосунках запорожців не тільки з православними ієрархами, а і в ставленні до церкви загалом. Запорозьке духовенство не підлягало Київському митрополитові. Запорожці самі собі обрали духовного патрона – з Межигірського Спасо-Преображенського монастиря. Він мав право ставропігії, тобто напряду був підпорядкований Константинопільському патріархові. А оскільки патріарх був дуже далеко і безпосередньо не міг втручатися у справи козаків, то їх церква була фактично незалежною. Парафіальність монастиря полягала в тому, що він щорічно готував і відправляв до Січі священиків, до яких ставилися високі вимоги: проповіді мали читатися по пам'яті, гучним голосом і українською мовою. Вони обов'язково складали присягу на вірність Війську і могли перебувати на Січі не більше року. Духовні особи на загальних засадах могли отримати право на землеволодіння і, заснувавши власне господарство, сплачували, як і решта підданих, певні податки. Нерідко запорожці зі свого середовища обирали у священики гідну людину – без затвердження вищих ієрархів церкви. Так, із 51 духовної особи, що служили в 9 церквах Старокодацького намісництва, у 1772 році 33 були вихідцями з козаків. Сам старокодацький намісник ієрей Г.Порохня в минулому був запорозьким старшиною.¹⁴ Мали

¹¹ ЦГА ВМФ России, ф.1331, оп.4. № 649.

¹² ЦГВИА, ф. ВУА, 25774.

¹³ Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3-х т. – К., 1991. – С. 216.

¹⁴ Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва // Запорозька спадщина. – Запоріжжя. – Вип. 2. – С. 24.

запорожці й найшанованіші свої свята – Покрови та Богоматері, і святих – Миколу, Михайла та Андрія Первозваного. Навіть молилися у своїх оселях запорожці, за переказами їх нащадків, «...не так як оце ми грішні, а як стане на схід, то далеко чуть, що молиться... І не такі молитви як у нас, а старинні козацькі і все про Покрову та Миколу...»¹⁵

Ці особливості та окремі подані під певним кутом зору факти дали привід деяким дослідникам історії козацтва зробити хибні узагальнення щодо рівня релігійності запорожців. В одному із впливових Російських журналів ХІХ ст. робився висновок, що буцімто запорожці були абсолютно байдужі до церкви.¹⁶ Цю точку зору поділяв П.А.Куліш. Він погоджувався зі старими польськими дослідниками, які казали, що козаки самі не знали, у що вірили. Як і з московськими дяками, які стверджували: запорожці не мають страху божого.¹⁷ Куліш вважав, що у запорожців, яких він слідом за польськими дослідниками називає «*religinis nullis*», була в запасі інша віра, запозичена тисячоліття тому у фінікійян чи іншого мореплавного народу. І що вони вірували, що начебто розбурхане Чорне море можна приборкати кривавою пожертвою. Та і Дніпро вони вважали живою істотою, якій поклонялися.¹⁸

Відомий дослідник козащини Д.І.Яворницький, здавалося б, спростував цю точку зору, не залишивши опонентам жодних шансів на її реанімацію.¹⁹ Але вона виявилася досить живучою. Дискусія про рівень релігійності запо-

¹⁵ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 193.

¹⁶ Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1878. – № 3. – С.3.

¹⁷ Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 2-х т. – СПб., 1874. – Т.2. – С. 81, 95.

¹⁸ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 199-200.

¹⁹ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 197.

рожців виникла не випадково і була штучною, бо саме на початок XX століття припадав шовіністичний апогей у Російській імперії. Закиди запорожцям щодо їх християнської нестійкості були обумовлені перш за все політичними мотивами. Метою закидів було підірвати стійкий авторитет запорожців і всього минулого України в очах широких верств населення, аби нейтралізувати живлячі ідеї українофільства, у зростанні якого царат бачив велику небезпеку для себе.

Сучасний дослідник І.І.Лиман, аналізуючи особливості релігійності запорожців, переконливо довів, що сформувалися вони виключно під впливом умов існування.²⁰ Шкода, що серед цих умов автор не виділив особливостей господарської діяльності, які значно впливали і на формування світогляду запорожців. Цікаво, що з 62 культових споруд, які існували на території Вольностей до самої їх ліквідації, в зимівниках діяло 9 каплиць і одна похідна церква.²¹ При цьому багато сіл, в яких існували церкви або каплиці, брали свій початок із зимівників. Саме наявність культової споруди створювала передумови до перетворення зимівника в село, слободу чи містечко.²² Принаймні, точно відомо, що не менш як півтори сотні сіл сучасної Дніпропетровщини виникли зі старовинних запорозьких займищ і зимівників.²³ Приклади з інших джерел – етнографічні матеріали Я.П.Новицького і А.Кащенка, а також деякий картографічний матеріал²⁴ – дають можливість врахувати, що як мінімум 17,8% культових споруд на території Запорозьких Вольностей припадало на зимівники.

²⁰ Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва // Запорозька спадщина. – Запоріжжя, – Вип. 2. – С. 14-15.

²¹ Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997. – С.54-60.

²² Мицик Ю.А. Козацький край (Нариси з історії Дніпропетровщини XVII–XVIII ст.) – ДДУ, 1997. – С.17.

²³ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1994. – С. 42.

²⁴ ЦГА ВМФ России, ф. ВУА, оп.1.

Якщо додати сюди ще й ті каплиці, які по тогочасних документах локалізувалися в балках чи урочищах в оточенні кількох зимівників, то матимемо 25,8%. Тобто, більше чверті культових споруд на території Вольностей існувала завдяки зимівчанам. А це означало, що зимівник у церковному устрої Запорозьких Вольностей відігравав досить помітну роль. Як, власне, і в духовному житті всієї козацької громади, бо кожен запорожець, в той чи інший спосіб, був тісно пов'язаний із зимівником, якщо навіть сам ним і не володів.

Взагалі, сама постановка питання про рівень релігійності запорозького козацтва є дуже загальною і тому не зовсім коректною, оскільки слід відрізнити ставлення прихожан до віри взагалі, до дотримання канонів обрядовості, ставлення до храмів та до окремих представників культу. Саме такий підхід має убезпечити від крайнощів у висновках і не дозволить занадто ідеалізувати козацтво або в чомусь дорікати запорожцям, серед яких були різні люди, і які по-різному ставилися до окремих питань віри.

2. Вплив зимівника на формування психологічного типу запорожців

зимівник був тим осередком, де надійно зберігалися старовинні козацькі традиції – основа формування світогляду молодих поколінь запорожців. А володарі зимівників були носіями цих традицій і вихователями молоді. Навіть сама система виховання, яку вони практикували у своїх зимівниках, сильно різнилася від традиційної, бо ґрунтувалася на принципах, децю відмінних від загальноприйнятих християнських, і для пересічної людини видавалася дивною і незрозумілою. Індивідуальне зимівниче господарство вимагало виховання особистості сильної в усіх відношеннях, здатної вирішувати увесь комплекс складних завдань не тільки господарського характеру, але й усієї життєдіяльності такої багатофункціона-

льної і важливої інституції, як зимівник. Передбачалося, що майбутній господар і воїн повинен покладатися головним чином на власні сили і здібності, а не на вищу силу. Він сам – творець власної долі, тож має стати активним борцем за свої інтереси та волю, не терплячи при цьому будь-якого втручання. З малих літ у дітей виховувалося почуття власної гідності та значущості, кмітливості і спостережливості, терплячості і наполегливості, витривалості і поміркованості. Залишаючи на довгий час у зимівнику свого вихованця, козак-вихователь навмисне залишав йому мінімальні засоби для виживання. І вже лише від самого вихованця залежало ефективне їх використання. Існувало безліч способів випробовування і відбору молодиків, з яких далеко не кожен годився бути пізніше представленим січовому братству як побратим і товариш.

У тогочасних умовах господарювати на Запорожжі було нелегко, а при звичаї до ведення господарства багатьом припадало ще з малих років. І тому суворість хутірського побуту вимагала і відповідного виховання. Точніше – цілої системи виховання, яка складалася з кількох етапів: відбору і перевірки кадрів, набуття першого практичного досвіду в ролі молодика-помічника, самостійна робота на господаря на договірній основі. І, нарешті, можливість за наявності певних здібностей обійняти певну керівну посаду в господаря і стати його рівноправним партнером або заснувати власне господарство. Про існування саме такої структури свідчить витяг з «Распросного листа Івана Сошельського від 1764 року, де чітко простежуються всі означені етапи: «...Прийшов на Запорожжя 10 років тому в Рогівський курінь і жив у козака того куреня Герасима Шмалька на Солоній без найму більше року, а потім служив найманцем в козака того ж таки куреня Давикота з пів року й від того часу він з пів року своїм зимівником в гирлах Дніпрових сів і жив... свої отари й стада пас...»²⁵ Гайдамака Гарагула прийшов на Січ, коли йому було 15 років, і довго був у наймах, поки не спромігся завести

власний зимівник. Його поплічник Кишинський (Чорний) пробув у наймах у козака на Вовчій 10 років.²⁶

Господарські навички багато хто з запорожців освоював набагато раніше ніж суто військові. Так звані «распросні листи» свідчать про те, що певна частина запорожців потрапляла на Січ не одразу, а довгий час перебувала в зимівниках, де новоприбульці виконували різноманітні обов'язки і проходили певний морально-психологічний вишкіл. Так було з братами Плясовиченками, які після загибелі (в поході на Чорну Долину) свого батька-запорожця стали сиротами в 10 і 15 років і оселилися в наймах у зимівнику на Орелі. Так було і з Грицьком Вінниченком, який став сиротою у 8 років і «...в 1724 році прийшов на сю сторону Орелі і жив службою до 1760 року.»²⁷ Таких свідчень можна навести десятки – з іменних списків мешканців сіл Котовки, Бабайківки, Бригадирівки тощо.²⁸ Сюди ж можна додати і історію Микити Коржа, який семирічним хлопцем був відданий на виховання своєму хрещеному батькові та «...був у різних послугах його як на Січі так і в зимівнику його по хазяйству, а після одруження і сам займався хліборобством.»²⁹ Факт одруження мав під собою виділення служника в самостійного господаря, звісно, не без допомоги патрона-вихователя.

Інші отримували господарство в спадщину набагато раніше і мусили були, ще не будучи повнолітніми, господарювати самостійно, як відомий гайдамака Семен Гаркуша. Він у дев'ять років утік із запорожцями на Січ і жив у Якова Легкоступа 8 років. «А на восьмому році Легкоступ

²⁶ Суслопарів М. Гайдамачина в 80-х роках XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX в II частинах. – С. 112, 113.

²⁷ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 321(1), арк. 321.

²⁸ Яворницький Д.І. До історії степової України. – Дн-ськ, 1929. – С. 112-116, 321.

²⁹ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 2-3.

²⁵ ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 83(II), арк. 172-173.

помер і все його майно отримав він в спадщину...»³⁰ Тобто сімнадцятирічним хлопцем Гаркуша став самостійним господарем. Прикладів, коли відносно молоді парубки отримували у свою власність (або під власне керівництво) досить складне зимівниче господарство, маємо достатньо.

Для багатьох запорожців школа господарської діяльності починалась досить рано, і далеко не всі вихованці ставали щасливими спадкоємцями. Але всі без винятку проходили цю школу виховання. Ось як описував один із яскравих виховних моментів нащадок запорожців Тороп: «Господарі часто від'їздили з дому невідомо куди, а хлопець Кузьма залишався сам: зачиняють, поїдуть і їсти нічого не залишать, тільки паляниці на полиці, та високо, не дістанеш... Пошукає лозинку, зіб'є одну і з'їсть. Вертаються хазяї й питають, що він їв, а коли той зізнається що й як – похвалять за кмітливість.»³¹ В іншому випадку запорожці залишали хлопця куховарити, а самі начебто йшли на покоси. Коли той, приготувавши їжу, починав їх кликати і шукати, вони навмисне не відгукувалися, намагаючись довести хлопця до розпачу. І коли їм це не вдавалося, то вони були дуже задоволені й залишали такого врівноваженого хлопця при собі.³²

В.Ястребов при аналізі розповіді Торопа мав на увазі саме виховний аспект і наголошував на формуванні традицій. При цьому він звертав увагу на той фрагмент розповіді Торопа, де йшлося про те, що цей молодик не нагодував заїжджих запорожців, і як ті хотіли йому за те «віддячити». Господарі, при поверненні додому, так пояснили хлопцеві, як треба поводитися в таких випадках: «...ти б їм каші наварив, то вони б поснідали та подякували тобі.»³³

³⁰ Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші від 1784 року // УІЖ, 1990. – № 10. – С. 144-147.

³¹ Ястребов В. В Запорожском захолустье // Киевская Старина, 1885. – С. 723.

³² Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990.

³³ Ястребов В. В запорожском захолустье // Киевская Старина, 1885. – Т. XIII. – С. 724.

Такі або інші форми перевірки та виховання були просто необхідними в тогочасних умовах життя. Вони були визначальними у становленні особистості й застосовувалися у багатьох випадках. А тому оцінювати ці сюжети як «тяжку експлуатацію» і «произвол» ніяк не можна.³⁴

Традиції гостинності і поваги до особистості закладалися змалечку. Про добрий звичай щодо гостей розповідав запорожець Розсолода: «Бурдюги ніколи не замикали, тому вони були відкритими завжди і для всіх.»³⁵ Навіть якщо й не було господаря, то користуватися можна було всім. «Ввійдеш в курінь, – казан висить, пшона торба, борошно, риба, мед. Хоч мед їж, хоч – тетерю вари, або куліш. За їжу нічого не скажуть, а брать з куреня – не бери: узнають – дадуть кийв.»³⁶ Навіть до німців-колоністів, які прибули на Хортицю, запорожці-зимівчани ставились по-сусідському – приязно. Відомий запорожець Іван Бабура, знайомлячись із першими колоністами, прислав їхньому старості на господарство по парі домашньої птиці. Згадували німці й запорожця Громуху, який охоче приймав до себе в зимівник усіх пізніх перехожих.³⁷ Російський мандрівник так писав про традиційну козацьку гостинність: «Чужа людина почуває себе тут лагідно, бо всі мають європейський дух людськості, позбавлений азіатської дикості, а цей дух живить внутрішній стан якоюсь насолодою.»³⁸

За звичаєм, не можна було відмовити подорожнім у притулку. Єдиний відомий виняток з цього правила навів

³⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1954. – С. 373.

³⁵ Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3-х т. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 190.

³⁶ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 52.

³⁷ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дн-ськ, 1991. – С. 389.

³⁸ Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшин-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український історик, 3-4 (39-40) р.Х. – Нью Йорк; Мюнхен, 1973. – С. 140.

Карл Хоецький – польський конфедерат, що втікав через Запорожжя з російської каторги. На березі Вовчої, де нині село Покровське, знесилений утікач восени 1776 року наткнувся на запорозький зимівник. Ось як описав цю зустріч сам автор: «З великим хвилюванням увійшов я в хату, де один чоловік молов зерно ручним жорном... Зрозумівши, що я біглий, і нічого не питаючи, він виніс гречневої каші з кислим молоком та сметаною, і я жадібно накинувся на їжу. Він розповів, що живе тут з батьком і п'ятьма братами. Усі вони були родом з Чигирини і вже давно виселились сюди з польських володінь. Його батько не видав мене, але в ночівлі відмовив. Він докладно розповів мені безпечну дорогу, і я покинув хутір.» Ще раз його врятував старий зимівчанин-запорожець, перевізши через Дніпро, і наприкінці 1776 року він щасливо дістався Польщі.³⁹ Звісно, що за часів Вольностей йому б не відмовили і в ночівлі, але нова російська влада жорстоко ставилась не тільки до втікачів, а й до тих, хто їх переховував. А тому господар хутора не став ризикувати і переховувати у себе втікача. Нагодувавши поляка і вказавши йому безпечний від російських роз'їздів шлях, він сприяв його порятунку.

Цікавим і гідним більш уважного розгляду був обряд візитів до зимівників, описаний М.Коржем.⁴⁰ Трикратне «пугу-пугу-пугу» візитерів не можна трактувати як вітання. Цей звуковий сигнал сповіщав господаря про прибуття до його обійстя перехожих мандрівників і був запитом, чи вдома господар, і чи зможе він їх прийняти? Подвійна відповідь господаря «пугу-пугу» сповіщала, що господар вдома і просить гостей повідомити: хто вони? Відповідь «козак з Лугу» свідчила, що прибули свої, але потребувала уточнень, хто саме і звідки, а тому господар запитував: «З Великого чи Малого?» Якщо відповідали, що вони з

³⁹ Записки Карла Хоецкого (1768–1776 гг.) // Киевская Старина, 1883. – Т. VII. – Гл. VIII (декабрь). – С. 604–605.

⁴⁰ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ск, 1991. – С. 22.

Великого Лугу, то це означало, що гості з Січі. Малий Луг означав інші території Вольностей або навіть гостей з-за меж Запорожжя – земляків чи родичів господаря. Візуально переконавшись, що це дійсно свої, господар голосно запрошував: «Повішайте там де й наші, і просимо до хати!» Це був дозвіл увійти до двору, припнути коней і зайти в хату. Залишивши в сінях зброю і люльки, гості входили до світлиці та, перехрестившись на образи, нарешті вітали-ся з господарем фразою: «Отаман, товариство, ваші голови», і кланялись йому. Це означало, що вони є членами січового товариства і знаходяться під його захистом, мешканці зимівника своїми головами відповідають за їх життя і безпеку. І що з цього моменту вони вручають себе владі господаря зимівника. Його відповідь «ваші голови, ваші голови» означала, що він приймає на себе всю відповідальність за гостей і гарантує їм безпеку в своєму зимівнику, після чого запрошував їх до столу. М.Корж описав візит саме січовиків, хоча в разі прибуття інших зимівчан, посполитих чи зайдів діалог між сторонами міг дещо змінюватись, але його суть залишалась незмінною і носила глибокий змістовний характер. Дотримання описаного ритуалу дозволяло вчасно визначити візитерів і убезпечити себе і всіх мешканців зимівника від ворожого втручання.

В господарських справах індивідуальність відігравала не останню роль, а спостережливість і кмітливість давали змогу надійно зберігати врожай і фураж. Я.П.Новицький під час своїх подорожей по степах бачив «...чотирикутні окопи у вигляді редутів. В цих місцях запорожці ставили копи сіна і обкопували їх ровом для збереження від степових пожеж.»⁴¹

Пройшовши певний курс виховання індивідуальних рис в умовах зимівника, молодик потрапляв на Січ, де починався вже курс виховання в колективі, вкрай необхідний для майбутніх військових походів. Коли хлопець ставав повнолітнім і міг бути записаний до козацького куреня,

⁴¹ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 21.

він вже багато вмів з того, що повинен був уміти військовий професіонал. Його попереднє виховання в досить замкненому колі хутирського життя закінчувалось. На Січ потрапляв юнак, повністю здатний і готовий сприйняти колективне виховання вже через іншу давню і впливову інституцію – курінь. Через деякий час з нього виростав військовий, який поєднував у собі індивідуальну ініціативу, природну кмітливість і вміння коритися загальній дисципліні. «Завдяки демократичному устрою Січі, кожен юнак мав можливість реалізувати свої здібності і міг зайняти будь-яку посаду, аби був хист. Належати до січового товариства була велика честь, бо під цим поняттям, – зазначає І.С.Стороженко, – розумілись люди високої військової майстерності, яка в багатьох випадках виступала гарантом життя в тогочасному ворожому оточенні.»⁴² І ця майстерність чудово проявляла себе як у колективному веденні бою, так і особисто. Відома приказка «Один в полі не військовий» навряд чи могла стосуватись певної категорії запорожців – військових професіоналів.

Взагалі, більшість тодішніх західноєвропейських авторів з прихильністю ставились до козаків, підкреслюючи їх видатні фізичні та моральні якості. «Загартовані в боях, фізично дуже сильні, козаки зробили армію польських королів практично непереможною», – писав англійський мандрівник Сімур. А інший англієць Х'ю Бауелз, порівнюючи запорожців з вікінгами, зазначав, що вони завжди вірні даному слову, на відміну від польських, російських чи турецьких дворян, які можуть використовувати козаків у особистих цілях, а потім віроломно їх зрадити.⁴³

Своєрідною перевіркою гармонійного поєднання індивідуальності й колективізму були морські походи запо-

⁴² Стороженко І.С. Структура Запорізького Війська як першооснова його майстерності // Історія Запорізького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження. – Дн-ськ, 1990. – С. 31.

⁴³ Мірошніченко В.В. Історія запорозького козацтва в першоджерелах // Тези науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1991. – С. 21-22.

жців. Після такого серйозного випробування молоді хлопці мали повне право називатися козаками. І вже де-факто належали до січового товариства. Саме поєднання двох вищезгаданих якостей дало змогу запорожцям майже 300 років неподільно панувати на Чорному морі. І згодом передати це панування молодому російському флоту, ставши фактично головним підмурівком його створення.

Військову звичаю запорожців значною мірою живило народжене в наших степах побратимство. Саме воно створювало у Війську атмосферу злагоди, взаємодопомоги і згуртованості підрозділів, а це, у свою чергу, сприяло високій боєздатності війська, де існував такий сприятливий морально-психологічний ґрунт. Додамо ще й наявність господарської майстерності і практичного досвіду. Поєднання цих складових становило неповторність своєрідного психологічного типу, який вирізняв запорожців з-поміж решти населення України.

Один з таких психологічних типів навів О.Де-Рібас. Старий запорожець Данило Ковтун після повалення Січі, не бажаючи йти під турка чи служити бабі (*Катерині II – авт.*), облаштував своє житло на так званих «Нерубайських хуторах» поблизу Одеси. Тут він зажив до себе великої поваги та любові за своє незмінно приязне ставлення до людей і тварин. Понад усе любив Ковтун волю. Толерантність, лаконічність у висловлюваннях, мудрість та поміркованість ставили його на порядок вище від інших мешканців околиць. Його незворушний характер хоч якось хвилювало лише три аспекти:

- досить зневажливе ставлення до жінок;
- до сучасної йому влади, про яку не мав ніякої уяви. Він казав, що вона йому зовсім не потрібна, бо він сам собі хазяїн. А коли йому нагадували про владу часів запорожців, то він зауважував, що ту владу він сам собі і признавав, і відміняв;
- та до грошей, які були йому зовсім огидні, і всі необхідні речі для себе та свого господарства він вимінював. Гендлярів він просто ненавидів.

Щорічно старий Ковтун наприкінці літа влаштовував пишні поминки Січі, запрошуючи до себе на вечерю усіх сусідів та перехожих. Частувати людей йому було чим, бо мав він завжди надлишки продукції свого господарства. Для того, щоб завжди почуватися веселим, він помірно вживав горілку і тютюн. Ніхто ніколи не бачив його сумним, але пісень старий співав переважно сумних.

Його аскетичне житло було облаштовано досить комфортно. Воно мало ліжку, стіл, лави, зроблені самим господарем під власну міцну статуру. Під стінами й лавами було складено чимало різного рибальського та домашнього причандалля. На стіні висіла крива шабля та довгий старий пістоль.⁴⁴ Цей факт дає можливість говорити не тільки про побутовий традиціоналізм, але і про характерне для певної частини сиднів-зимівчан світосприйняття, яке спиралося перш за все на уявлення особистої волі та незалежності від традиційних інституцій – сім'ї, держави, грошей.

Самітництво певної частини запорожців пояснювалося саме прагненням зберегти у всій чистоті прадавні звичаї і традиції. Глибоке знання природи, серед якої вони мешкали в зимівниках, і справді давало їм надзвичайні вміння, які для більшості їх сучасників були незрозумілими. Та й для нас є просто вражаючими і дивовижними. Саме гармонією з навколишнім світом пояснюється суворість і аскетизм життя цих лицарів, що поєднувалося з їх замірянністю, поетизмом, пісенністю, надзвичайно розвиненим почуттям краси і гармонії. Саме це відчувається в піснях запорожців, в яких вони не тільки славили свої подвиги й кляли недолю, а й землю свою оспівували. Саме на Запорозжі розквітло кобзарство та лірництво. Це, за словами відомої дослідниці історії козацтва О.М. Апанович, – унікальне явище, яке не мало аналогів у світовій історії, було видатним мистецьким та взагалі духовним здо-

⁴⁴ Де-Рібас О. Останній запорожець // Хаджибей-Одеса та українське козацтво 1415–1797 // Джерела та документи до розділу IV. – Одеса, 1999. – Т. III. – С. 300.

бутком запорозького козацтва.⁴⁵ Народне мистецтво не мислило собі зображення козака без кобзи. Подорожуючи безкраїми степами Запорозжя, кобзарі знаходили притулок і вдячну аудиторію серед мешканців затишних зимівників. Та й самі зимівчани полюбили вечорами торкнутися чарівних струн кобзи чи бандури. В описах майна опальних запорожців значилися і музичні інструменти. Так, у зимівнику покійного писаря Афанасія Фридриха серед інших речей значилася бандура.⁴⁶

Таким чином, окремі зимівники були носіями традиціоналізму у світосприйнятті запорожців часів Нової Січі і мали неабиякий вплив на формування психологічного типу значної частини запорожців. Тут формувалися ідеологічні й філософські засади життя Запорозьких Вольностей. Саме тут «...сформувався особливий фізичний і психічний, духовний та інтелектуальний тип козака з високими морально-етичними якостями та почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінності волі й незалежності, фізичною міццю, витривалістю і концентрованою енергією, що згодом закріпилося на генетичному рівні...»⁴⁷ Тому нащадки запорожців ще досить довго відрізнялися від інших груп населення Південної України як зовнішніми, так і внутрішніми якостями. «Населення Олексіївки впадає в очі красою типу: високим зростом, овальними обличчями з великими карими очима і прямим рельєфним носом, вирізняються з-поміж усіх високим почуттям гідності, що в розмові виражено нетрадиційним звертанням – «козаچه». В тутешньому костюмі, особливо жіночому, досить вперто тримається народна старина, точнісінько як і в побуті та звичаях помітне збереження стародавніх елементів...» – писав один із дослідників Запоріжжя в XIX столітті.⁴⁸ Він протиставляв це російській «трактирно-солдатской куль-

⁴⁵ Апанович О.М. Збройні сили України. – К., 1969.

⁴⁶ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2-х т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 355.

⁴⁷ Апанович О.М. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // ПУ, 1991. – № 5. – С. 16.

туре», яка в той час досягла свого апогею. Досить довго після знищення Вольностей зимівник залишався останнім культурним бастионом запорожців та їх нащадків, які вперто намагалися уникати північно-східних впливів навіть на побутовому рівні. Відомо, що серед перших мешканців сучасного Дніпропетровська, який у ті часи називався Половицею, було чимало росіян, що жили в балці, яку запорожці називали Невінчаною: «Попервах город був зовсім малий, то сюди і надходять солдати, солдатки, бродяги всякі, кацапня... Інший жінку, дітей кине, інша – чоловіка, їх ніхто тут не питав: відкіль і хто? В норах, було, і калатають вік. Народ був все голий та розпутній... Покійний запорожець Берлим розказував, що у них не було оцього поганого звичаю лаяться. Тепер і мала дитина гне поматерщині, все це зайшло до нас від кацапів, з тієї Невінчаної балки. У запорожців – «єретичний син», «єретична душа», «скурвий син», «копанка або сто копанок чортів» – це найбільша лайка. Вони більше через цю лайку та розпутство і перебралися з Половиці в Михайлівку та Краснополь.»⁴⁹ Зрештою, саме високий рівень духовності, сформований змалечку в зимівнику, психологія справжнього господаря своєї землі, глибоке знання природи давало запорожцям змогу вижити в тих далеко несприятливих умовах, у яких вони постійно перебували. Невипадково і сучасну теорію ноосфери сформулював нащадок запорожців – всесвітньо відомий український вчений В.І.Вернадський.

⁴⁸ Ястребов В. В запорожском захолустье // Киевская Старина, 1885. – Т. XIII. – С. 726.

⁴⁹ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 35.

ПІСЛЯМОВА

Звичайно, коло окреслених і розглянутих проблем далеко не повне. Але й воно вимагає певних окремих висновків. Перш за все слід відзначити, що вивчення конкретного суспільства потребує комплексного підходу. І важливим аспектом у реконструкції історичного минулого будь-якого соціуму є детальний розгляд його господарської та економічної діяльності. Першочерговість вивчення саме цих аспектів має забезпечити більший об'єктивізм історичної реконструкції, бо будь-які державницькі інституції спираються перш за все на економічні підвалини.

Зимівник часів Нової Січі відігравав досить значну роль, перш за все, в економічній діяльності Запорозьких Вольностей. Вважаємо, що він завжди складав основу економічної діяльності запорожців. Саме в зимівнику протікали складні еволюційні процеси, які радикально впливали на розвиток загальної суспільно-політичної ситуації в Південній Україні, на значні зміни в усіх без винятку інституціях Запорозьких Вольностей. Процеси, які протікали в зимівнику, носили еволюційний характер і завжди ґрунтувалися переважно на ринкових капіталістичних відносинах. Ця форма господарювання, власне, і була породжена ринком, який склався ще за часів Великого князівства Литовського, де продукція здобичництва мала стійкий попит і приносила вагомий прибуток. Зимівнича форма господарювання не тільки задовольняла цей попит, але поступово формувала і відповідну економічну модель. Процеси, що протікали в Південній Україні, були абсолютно тотожні в часі та формах, так званому «третьому типу» західноєвропейської колоні-

зації – «...освоєнню малодоступних земель, що породило не крупні компактні поселення, а невеликі хутори...»¹

Від більшості західноєвропейських країн, де паралельно йшла внутрішня і зовнішня колонізація, Україну відрізняла домінуюча роль останньої. Це й обумовило появу на теренах східної Європи такого унікального й цікавого в усіх відношеннях явища, як козацтво, з відповідною господарською системою, в основі якої лежав зимівник. Академік М.Є.Слабченко цілком слушно зазначав: «Всупереч твердженням всіх дослідників історії Запорозжя, останнє не було оазисом в загальному економічному устрої Європи. Навпаки, з різними суверенними і несуверенними народами і їх окремими провінціями, Запорозжя було в жвавих стосунках й конструювало своє господарство за їх зразком».² До цього слід додати тільки те, що в процесі цього конструювання сліпого копіювання не було. Навпаки, окремі ознаки дають можливість стверджувати, що запорозька економічна модель, основою якої був зимівник, навіть дещо випереджала відомі тогочасні європейські теорії. На основі здорового ринкового прагматизму на Запорозжі творилася власна оригінальна економічна структура, яка була настільки життєспроможною, що уряд Російської імперії не знайшов ніяких інших засобів її пристосування і адаптації до умов абсолютизму, крім її повного знищення. Але, незважаючи на це, зимівник, як господарський осередок, надовго пережив Січ, що говорить про його високий економічний і взагалі життєвий потенціал. Економічна діяльність запорожців досліджуваного періоду носила у своїй основі переважно фермерський тип ведення господарства і ґрунтувалася здебільшого на капіталістичних засадах.

Ще однією особливістю зимівничої форми господарювання була самодостатня, ощадлива технологія природокористування, як на першій стадії колонізації, освоєння

¹ История крестьянства в Европе: В 3-х т. – Москва, 1986. – Т. 2. – С. 50.

² Слабченко М.Є. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т. 1. – С. 2.

прикордонних територій, так і на стадії інтенсивного господарювання. Економічна і господарська діяльність запорожців фактично ніяк не відбилась ні на ландшафті, ні на стані довкілля. Щоправда, це значною мірою ускладнює процес реконструкції. Зате дозволяє стверджувати наявність високої культури ведення господарства з мінімальними впливами на довкілля. Саме запорожцям-зимівчанам, на нашу думку, слід віддати пріоритет у практичному втіленні пізніше сформульованої теорії ноосфери, розробленої одним з нащадків запорожців – академіком В.І Вернадським. І це не тільки не випадково, а й цілком закономірно, враховуючи філософію і світогляд запорожців, на формування якого зимівник мав неабиякий вплив.

За часів Нової Січі спостерігався бурхливий розвиток зимівничої форми господарювання, перш за все завдяки розвитку внутрішнього ринку Запорозжя і зростанню попиту на продукцію землеробства та скотарства на ринках України і сусідніх держав. Зростання не тільки кількісного, але й якісного. Мається на увазі створення багатопрофільних господарств і поява певної господарської спеціалізації. А також утворення торговельного капіталу завдяки бурхливому розвитку посередницької торгівлі. Так у зимівниках формувалася запорозька торгова буржуазія. Щоправда, переважно із старшин і так званих «абшитованих». Хоча серед них помітно зростала і кількість простих козаків. А це є ознакою створення «середнього класу» – основи будь-якого прогресивного суспільства.

В соціальному плані зимівник носив, до певної міри, суперечливі риси. З одного боку, саме тут формувалася середній клас суспільства, а з іншого, часто зимівники ставали своєрідними базами гайдамацького руху – опозиційного до політики царату і до тієї політики, яку проводила кошова адміністрація.

Запорозьке суспільство ніколи не було єдиним і монолітним, як вважали деякі дослідники. Тим паче в останній період свого існування, коли розшарування цього суспільства значно поглибилося. Глибокий розкол пролягав

не тільки в соціально-економічній, але і в політичній площині. Існуючий архаїчний устрій ніяк не відповідав реаліям сучасності і вимогам подальшого розвитку. Принципи військової демократії застаріли і сильно гальмували розвиток всього запорозького суспільства.

Вольності періоду Нової Січі виявили ознаки кризового суспільства. Кризові явища простежувалися перш за все на рівні базису. Економічний розвиток гальмувався відсутністю писаних законів, які б чітко визначали оформлення права приватної власності на землю. Криза проявлялася і на рівні надбудови – в соціальному та політичному протистоянні. Причому політичне протистояння виразилося чіткіше, ніж протистояння соціальне, бо у відомих заколотах рядове запорозьке товариство звинувачувало старшину саме в зраді, а не у збагаченні. Малася на увазі зрада старшиною інтересів Війська і проведення нею проросійської політики, далекої від прагнень запорозького суспільства.

В цьому і полягала слабкість і безперспективність подальшого існування Запорозьких Вольностей у вигляді васальної залежності від Росії. Потрібні були реформи, і реформи радикальні. Розуміючи це, запорозька старшина намагалася провести їх і надати козацькому суспільству подальших перспектив для існування й розвитку. Економіку слід було перевести на інтенсивні форми господарювання. Традиційні промисли і військова здобич вже не могли бути основою економіки. Навіть скотарство вимагало інших підходів і методів господарювання. Тільки землеробство, торгівля і лихварство могли лягти в основу доцільної для Запорозжя економічної моделі.

Але для цього потрібно було вирішити низку важливих соціально-економічних проблем, і перш за все – проблему земельної власності. Існуюче на той час звичаєве право ніяк не регулювало поземельних відносин, хоча фактично земля в окремих випадках вже набула рис приватної власності. І цей факт слід було юридично оформити та закріпити. А оскільки писаних законів не існувало, то гарантом власності на землю виступала Січова адміністра-

ція, яка видавала дозволи на володіння з характерним формулюванням: «до далшого разсмотренія». Тобто при зміні влади на Січі не було повної гарантії, що те чи інше володіння буде збережено за старим господарем.

Саме тому власники зимівників були не зацікавлені у зміні кошової адміністрації. Цим пояснюється і тривале перебування при владі однієї незмінної групи старшин, яка і сама була крупним власником. Ця група на чолі з кошовим власним прикладом і зусиллями торувала шлях прогресивного економічного розвитку запорозького суспільства. В цей складний перехідний період сучасники запорожців слушно помічали деякі ознаки олігархічного правління. Так, у поданому в березні 1765 р. до розгляду імператриці «Проекті реформування устрою Запорозьких Вольностей» генерал-майором К.Штофельном зазначалося: «... Теперь у запорожцов не только Аристократия, но и Олигархией, или вовсе Тиранией с следующих примеров назвать можно.» І наводить приклад «порабощения черни».³ Звісно що авторові «проекту» треба було якнайсильніше дискредитувати запорожців, аби добитися позитивного рішення імператриці на запропонований проект. Тому справжніх ознак тиранії чи олігархії він так і не навів. А певна група таких проросійських «олігархів», або так званих «абшитованих», була ініціатором проведення докорінних реформ і побудови устрою Запорозьких Вольностей на зразок Війська Донського, устрій якого більше відповідав не стільки вимогам часу, скільки вимогам царату – гаранта їх економічних інтересів. Вони створили такий проект і подали на розгляд уряду. Але запізно, бо уряд уже мав план генерала К.Штофельна, який радикально вирішував проблему несумісності двох економічних систем.

Реальні події заколоту, описані та досліджені Н.В.Полонською-Василенко, красномовно свідчать про кілька суттєвих тенденцій, що чітко намітилися в козацькому середовищі:

- намагання узурпації влади групою старшин;
- зменшення ролі загальної Військової ради і зростан-

³ РДАДА, ф.13, оп.1, спр.78, арк.18 зв.

ня впливу такого дорадчого органу як Рада старшин (*Абшитованих – читай буржуазії – авт.*)

Старшина усвідомлювала необхідність реформ, які б забезпечили подальше існування Запорозьких Вольностей. Адже хід реформування незмінно привів би до повного усвідомлення неможливості співіснування з Російською імперією. Це розуміли майже всі, але далеко не всі з тих, що це розуміли, бажали такого розвитку подій, бо вже вросли в систему російського внутрішнього ринку.

Гайдамаччину, яка на територіях Вольностей знаходила підтримку в середовищі зимівчан, слід розглядати і як залишковий прояв претензій Запорожжя на традиційну роль захисника українського народу. Так було за часів Б.Хмельницького, коли запорожцями керували державотворчі процеси: «Стій ляше, по Случ – наше!». Ідеї державотворення були втрачені ще під Полтавою і вже не могли нікого гуртувати і об'єднувати. Принаймні в гайдамацькому русі ця ідея документально зовсім не простежувалася, хоча насправді вона, можливо, й існувала. Але так невідомо, що тодішнім канцеляристам, які записували допити ввійманих гайдамаків і січових бунтівників, її було легко оминати і не згадати зовсім.

Показовим є відповідь на питання, чому Січ не стала провідником Коліївщини, яку дав Рябінін-Скляревський: «Запоріжжя перестало бути захисником України, і з огляду на своє не певне становище мусило дбати тільки про вирішення своїх проблем.»⁴ Нова Січ вже була слабка і для ролі народного оборонця. Вона не могла ефективно боронити навіть себе від зовнішніх зазіхань на свої землі. Мигійську Січ слід розглядати не тільки як альтернативний шлях розвитку, а як продовження укладу часів військової демократії, де засадничими були риси зовнішньої колонізації – промисли і військова здобич. Підпільненська Січ пішла шляхом внутрішньої колонізації – шляхом ефективного використання своїх територій, розвиваючи зе-

⁴ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. – № 1784.

млеробство, скотарство, торгівлю і ремесла. В часи Нової Січі кількість і щільність розташування зимівників в окремих паланках значно зросла. Це призвело до певної тісноти в найосвоєніших північних паланках і змусило козаків створювати свої господарські осередки навіть за межами Вольностей. Тим самим, просуваючи колонізацію, а точніше інтенсивне господарське освоєння степів, все далі до моря. Тому спекулятивні твердження про те, що ці території почали освоюватись лише після їх завоювання Росією в кінці XVIII століття, як і відомий міф про так звані «потьомкінські деревні», слід рішуче відкинути як історичну нісенітницю.

Можемо однозначно стверджувати, що початок господарському освоєнню територій Південної України було покладено запорожцями задовго до колоніальної експансії в цей регіон Росії. Більше того, слід поставити питання про появу фермерського типу господарювання саме в запорозьких степах, а не в американських преріях. Підкреслимо, що на відміну від пізніших російських колонізаторів освоєння запорожцями цих територій носило самодостатній і природозберігаючий сільськогосподарський характер.

Так само рішуче треба відкинути і довго існуючу хибну концепцію причин ліквідації Вольностей, яка буцімто апелювала до непотрібності козацького війська. Відповідь на поставлене питання дає сам маніфест Катерини II, де акценти розставлені виключно в економічній площині.⁵ Детальний аналіз його звинувачувальної частини, яка складається з шести пунктів, змушує нас зробити висновок, що чотири попередніх артикули повторюють у різних варіаціях надумані класичні тогочасні звинувачення, готуючи п'ятий і шостий, основні, на нашу думку, пункти. Передостанній виступає як передмова до останнього. Вони і є серцевиною цього документу, тому їх доцільно навести хоча б частково. В них вже прямо говориться, що запорожці, незважаючи на невдоволеність уряду і його заборону, при-

⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1889. – Т. 20. – С. 124-125.

ймали «...не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семейных... для того только, что б себе подчинить и завести у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уже и преуспели; ибо поселения в земледелии упражняющихся находится ныне в местах бывшего Запорожского владения до 50 тысяч душ.» (виділено авт.) Ця фраза також дає змогу остаточно відкинути і стійке хибне переконання, що запорожці не займались рільництвом і не вирощували хліб.

І в останньому артикулі продовжується: «Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основание зависимости их от престола нашего, и помышляли конечно составить из себя по среди Отечества область совершенно не зависимую под собственным своим неистовым управлением...»⁶. Останній артикул не потребує ніяких коментарів. Стає очевидним той факт, що в основі рішення про ліквідацію Вольностей лежали економічні та політичні чинники.⁷ Страх центральної російської влади перед незалежницькими тенденціями на Запорожжі та усвідомлення того, що ніякі перетворення не змінять ситуацію (не зможуть гарантувати лояльність запорожців до царату), призвело до застосування радикального рішення про ліквідацію Запорозьких Вольностей.

Слід наголосити, що фактично ліквідувалося не Військо, яке ще було потрібне, ліквідувалися Запорозькі Вольності. Тобто, та економічна модель, на базі якої в зимівниках успішно розвивалися прогресивні економічні, правові і соціальні відносини. Саме вони, і можливі наслідки їх розвитку, становили основну загрозу імперії, правлячі кола якої добре розуміли, що економічна незалежність Запорозького Війська рано чи пізно поставить питання й про політичну незалежність.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1889. – Т. 20. – С. 124-125.

⁷ Олійник О.Л. До причин ліквідації Запорозької Січі // УІЖ, 1992. – № 2. – С. 33-39.

Крім того, цей артикул дає відповідь і на питання щодо жорстокого покарання старшини, автономістські прагнення якої царату були добре відомі. Таким чином, ліквідувавши Вольності, царат вирішив зразу кілька внутрішньополітичних проблем. По-перше, він знищив у зародку всі автономістські й державницькі тенденції на теренах Південної України. Превентивний крок до усунення визрілих на той час центробіжних автономістських устремлінь значної частини запорожців. А зваживши на високий авторитет Запорожжя для всієї української землі, чітко вимальовується ще один «здобуток» імперії – було значно підірвано економічний і військово-патріотичний потенціал всієї України. По-друге, усунув небезпечного економічного конкурента на півдні своїх володінь, максимально використавши його потенціал для завоювання Північного Причорномор'я. По-третє, придворній камарильї дістався ласий шматочок достатньо освоєних і родючих земель. Четвертим «здобутком» можна вважати майже повне знищення гайдамацтва і, взагалі, бази для будь-яких заворушень в Україні.

Щоправда зимівники, як господарська одиниця, надовго пережили Січ. І причини цього феномену виходять з того, що ця інституція була більш раннього походження і мала глибші корені. Вона була самодостатньою і автономною в соціально-економічній структурі Війська, а значить, була більш життєздатною.

В зовнішньополітичному значенні акція ліквідації Січі значно посилювала імперію і створювала сприятливі умови для збільшення її впливу на Балкани та Передньозазіський регіон.

Досить важливим є і військовий аспект значення зимівника. Його, до певної міри, можна розглядати як початкову військову школу для багатьох запорожців, де закладалися основи господарського та психологічного виховання. Таких вихованців зимівників вже не можна назвати воїнами-професіоналами, бо основною їх спеціальністю рано чи пізно ставало господарство. А службу у Війську для

них слід розглядати як обов'язкову повинність. Зимівник був не тільки військовою одиницею, але й фортифікаційним осередком, що мав неабияке значення. Про це красномовно свідчить операція із захоплення Січі. Зимівчани-купці відігравали певну роль і в розвідувальній діяльності війська, здобуваючи важливу інформацію про супротивника.

Факт існування численних поштових станцій у зимівниках запорожців свідчить про їх важливу роль у створенні комунікацій на території Вольностей. А значний відсоток релігійних споруд, які будувалися і утримувалися в зимівниках на кошти їх господарів, красномовно свідчить про великий вплив цієї інституції і на ідеологічні засади всього запорозького суспільства. Саме ця форма господарювання активно сприяла формуванню особливостей світогляду та філософії значної частини запорожців, що вигідно виділяло їх з-поміж іншого населення Півдня України і значною мірою впливало на формування ментальності всього українського народу.

З'явившись набагато раніше Січі, зимівники, як основна форма господарювання, набагато її пережили, значно вплинувши на створення загальної економічної моделі господарства тодішньої України. «В своєму поступальному розвитку господарство України не було ізольованим, а становило необхідну частину в ланцюгу європейських господарств. Місцеві виробничі фактори створювали, певна річ, відому своєрідність для українського господарства, але ця своєрідність не виривала країну із загального економічного концерту, не ставило її в виключний стан», – писав М.Є. Слабченко.⁸

Висловлена вченим думка про відповідність розвитку української економіки світовому контексту – якнайповніше стосується й Запорозжя, де зимівник був не тільки основою господарської діяльності козаків, а й базою виникнення усіх головних інституцій Запорозького козацтва.

⁸ Слабченко М.Є. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – Вступ до I-го тому.

ПРИМІТКИ

Список джерел і літератури

1. Аникин А.В. Путь исканий. Социально-экономические идеи в России до марксизма. – Москва, 1998.
2. Апанович О.М. Збройні сили України. – К., 1969.
3. Апанович О.М. Конструктивна історична діяльність українського козацтва//ПУ, 1991. – № 5.
4. Апостолов А. Запорожье, страна и народ. – Харьков, 1903. – С. 106.
5. Бабенко В.А. Этнографический очерк Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1852. – С. 82.
6. Багалій Д.І. Заселення півдня України і початок її культурного розвитку. – Харків, 1920. – С. 31.
7. Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине в XVII – XVIII ст.//Киевская Старина, декабрь 1883. – Т.VII. – С.572.
8. Барабанов О.Н. Товарооборот черноморской торговли в XVIII в.//Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып.III. – С.284.
9. Біднов В.Д. Запорозький зимівник. – Катеринослав, 1916. – С. 4.
10. Благовіщенський Ю.Ю. Охоронні розкопки поселень Черняхівської і Давньоруської епох//Звіт експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею за 1990-93 роки.
11. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С. 5-6.
12. Бойко А.В. Зимівники Великого Лугу//Козацтво. – 1993. – № 1. – С.30.
13. Брайчевська А.Т. Давньоруські пам'ятки дніпровського надпоріжжя//Археологічні пам'ятки УРСР. – К. – Т. XII. – С. 178.

14. Бублиев Н. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде//ЗООИД. – Т. 2. – С. 826.
15. Вернадський В.І. Наукова думка як планетарне явище. – К., 1991. – С. 144.
16. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. – Москва, 1977. – С. 175.
17. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані під редакцією Юрія Луцького. – Нью-Йорк; Торонто:Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 326 с.
18. Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – Спр. 115 арк. 233. – Спр. 96, арк. 209-210. – Спр. 158, арк. 278.
19. Гамченко С.С. Раскопки в бассейне реки Случи. – Москва, 1901. – Т.1. – С. 86.
20. Георгій Кониський. Історія Русів. – К., 1978. – С. 233.
21. Гійом Левасер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – 252 с.
22. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – 428 с.
23. Голобуцкий В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 537 с.
24. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 175.
25. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – Москва, 1989. – С. 486.
26. Державний Архів Автономної республіки Крим, ф.535, оп.1, спр. 829, арк. 32.
27. Де-Рібас О. Останній запорожець//Хаджибей – Одеса та українське козацтво 1415-1797. (Джерела та документи до розділу IV). – Т. III. – Одеса, 1999. – С. 300.
28. Добролюбский А.О. Евразийская трактовка взаимоотношений славян и кочевников//Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Тези III-го обласного науково-практичного семінару. – Полтава, 1990. – С. 161.
29. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х т. – К., 1992. – Т. 2. – С. 230.
30. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800. – Москва, 1959. – С. 51.
31. Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997. – С. 41.
32. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 60.
33. Життя запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Рассолоды//Киевская Старина, 1883. – Т.VII (ноябрь). – С. 502.

34. Житецкий И. Смена народностей в южной степи//Киевская Старина, 1884. – Т.X. –С.12.
35. Записки барона Тотта о татарском набеge на Ново-Сербию 1769 года//Киевская Старина, 1883. – Т. VII (сентябрь – октябрь). – С.135–198.
36. Записки Карла Хоецкого (1768–1776 гг.)//Киевская Старина, 1883. – Т.VII. – Гл.VIII (декабрь). – С. 604-605.
37. Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном. – Спб., 1790. – С. 82–84.
38. Зуев В. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781–1782 гг. –Спб., 1787. – С. 271.
39. Избранные произведения русских мыслителей II пол. XVIII в.//Голицин Д.А. – Москва, 1952. – Т. 2. – С. 42.
40. История крестьянства в Европе: В 3-х т. – Москва, 1986. – Т. 2. – С. 50.
41. ІН НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. 9, арк. 3874-3891.
42. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. – Москва, 1976.
43. Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого//Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 90.
44. Каманин И. М. Материалы по истории Козацкого землевладения (1494–1668 гг.)//Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С.11.
45. Карелин И. Запорожские городища//ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. IX. – С. 434.
46. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дн-ськ. 1991. – 492 с.
47. Квитка-Основьяненко Г.Ф. Историко-литературный очерк//Киевская Старина, 1883. – Т.VI (июнь). – С. 195.
48. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. – Харків, 1931. – С.45.
49. Козачок Н.Л. Звіт експедиції історико-культурного заповідника о. Хортиця за 1990-1993 р.
50. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст. – К., 1992. – 182 с.
51. Константинов В. Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. –К., 1994. – С. 75.
52. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 157.
53. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 2-х т. – Спб., 1874. – Т.2. – С. 81, 95.

54. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс. – Баку, 1992. – С. 321.
55. Лассота Ерих. Путевые записки. – Спб., 1873. – С. 43.
56. Леп'явко С. Козацькі війни половини XVI століття. – Чернігів, 1996. – 284 с.
57. Лиман І.І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва// Запорозька спадщина. –Запоріжжя. – Вип. 2. – С.14-15.
58. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С.88.
59. Ляскоронский В. Русские походы в степи и поход Витовта на татар в 1399 г.//Журнал министерства народного просвещения. – СПб., май 1907. – С.24.
60. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины (кон.XVI – 60-е гг. XVIII ст.)
61. Материали для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774) извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 252–254.
62. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. –Вип.2. – Екатерінослав, 1880. – С. 124.
63. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – Москва, 1847. – С.43.
64. Мицик Ю. Очима французького художника//Козацтво, 1993. – № 1. – С. 25.
65. Мицик Ю.А. Запорозька Січ//Тої слави козацької повік не забудем. – Дн-ськ, 1989. – С.31.
66. Мицик Ю.А. Козацький край (Нариси з історії Дніпропетровщини XVII – XVIII ст.)//ДДУ, 1997. – С. 17.
67. Мірошніченко В.В. Історія запорозького козацтва в першоджерелах//Тези науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1991. – С. 21-22.
68. Мірчук П. Коліївщина і Запорозька Січ. – Нью-Йорк, 1973. – С. 112.
69. Мороз В. Меценат з Приорілля//Козацтво, 1994. – № 2 (3). – С. 10.
70. Мышецкий С.И. История о Козаках Запорожских. – Москва, 1847. – С. 34.
71. Новая история стран Азии и Африки. – Москва, 1982. – С. 73.
72. Новицкий Я.П. История города Александровска. – Екатерінослав, 1905.
73. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы собранные в Екатерінославщине – 1875-1905 гг. – Рига, 1990. – 118 с.

74. Олійник О.Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997.
75. Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників//УІЖ, 1992. – № 10-11. – С. 125.
76. Олійник О. Проблема землеволодіння в Запорозьких Вольностях на основі справи №136 «Дѣло о байрачках» Архіву Коша Нової Січі//Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 2. – С. 15.
77. Олійник О.Л. Запорозька розвідка часів Нової Січі//Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ, 1992. – Вип. 4. – С. 18-22.
78. Падалка Л.В. Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь?// Киевская Старина, 1893. – Т. 41. – С. 251.
79. Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя//Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – № 2. – Т. 2.
80. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 17-37.
81. Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин//Киевская Старина, 1889. – Т. XXV (май-июнь). – С. 332-379.
82. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: В 2 т. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – 247 с.
83. Полонська-Василенко Н. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя//Нариси з соціально-економічної історії України. Праці соціально-економічної комісії України. – К., 1932. – Т.1.
84. Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші від 1784 року//УІЖ, 1990. – № 10.
85. Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда)//Наукові праці історичного факультету ЗДУ, 1998. – Вип.IV. – С. 180-181.
86. РДВІА, ф.52, оп.1, ч. 1, арк. 146-148.
87. РДВІА, ф. 349, оп.12, д. 5032.
88. РДВІА, ф. 416, № 241.
89. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр.1, ч.1, арк. 25.
90. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр.37, ч.1, арк. 4-5.
91. РДВІА, ф. ВУА, № 24067.
92. РДВІА, ф. ВУА, № 24089.
93. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. – № 1784.
94. Савур-Могила. – К., 1990. – 261 с.

95. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991. – 251 с.
96. Сенютович-Бережний В. Козацтво та боротьба старшин-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства//Український історик. – 3-4 (39-40) Р.Х. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1973.
97. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины//Киевская Старина, 1885. – Т. XIII (октябрь).
98. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 3 частях. – Одесса, 1853. – Ч. II.
99. Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – К., 1991. – 677 с.
100. Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии//Памятная книга Таврической губернии. – Симферополь, 1867. – Вып.1.
101. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дн-ськ, 1994.
102. Скуратівський В. Берегиня. – К., 1987.
103. Слабченко М.Є. Запорозькі печатки XVIII ст.//Записки історико-філологічного відділу. – Кн. XIX: В 2 частинах. – К., 1928.
104. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей//Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI.
105. Слабченко М.Є. Протоколы отпускных писем за гетьмана Апостола. – Одесса, 1913.
106. Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької//Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1927. – Вип. III.
107. Слабченко М.Є. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т. I. – Гл. I.
108. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – Москва, 1989.
109. Степовий В. (Біднов) Запорожський зимовник. – Катеринослав, 1916.
110. Стороженко І.С. Структура Запорізького Війська як першооснова його майстерності//Історія Запорізького козацтва: Сучасний стан та проблеми дослідження. – Дн-ськ, 1990.
111. Супруненко В. Народина. – Запоріжжя, 1993.
112. Суслопарів М. Гайдамачина в 80-х роках XVIII ст.//Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. XIX.
113. Телегін Д.Я. Козацька сторожа. Остатки землянок XVI – XVII вв. в Запорожской области//Пам'ятки України, 1997.

- № 4. – С. 61.
114. Товкайло М., Будник М. Запорозький Гард//Київська Старовина, 1995. – № 2.
115. Ткаченко А.А. Экономическая история Западной Европы и Америки. – Запорожье, 1998.
116. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1994.
117. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К., 1989. – 426 с.
118. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Дн-ск, 1991.
119. ЦГА ВМФ России, ф. 1331, оп. 4, № 649.
120. ЦГА ВМФ России, ф. ВУА, оп. 1.
121. ЦГВИА ВМФ России, ф. 1331, оп. 1, д. 9.
122. ЦГВИА ВУА России, № 24067.
123. ЦГВИА России, ф. 349, оп. 12, д. 5032.
124. ЦГВИА, ф. ВУА, 25774.
125. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 28, ч. 2, арк. 183, 196.
126. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 348, арк. 2.
127. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 83(II), арк. 172-173.
128. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 171, арк. 14-15.
129. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 175, арк. 142.
130. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 279(II), арк. 210, 226.
131. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 1а.
132. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 36, арк.
133. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 88, арк. 32-33.
134. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 81.
135. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 136, арк. 7-8
136. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 171, арк. 14-15.
137. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 240, арк. 4.
138. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 321 (1), арк. 321.
139. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 340, арк. 2-3.
140. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 353, арк. 11.
141. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 111.
142. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 118.
143. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 158.
144. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 16; 29; 46.
145. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 38.
146. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 41.

147. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 52.
148. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 58.
149. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 92.
150. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 358 (II), арк. 110.
151. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 358 (II), арк. 99-100.
152. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 6, 21, 31, 36, 50, 78, 88-91, 119-121, 145, 160, 251, 252, 309.
153. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 74, арк. 22-23.
154. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 28(II), арк. 183, 196.
155. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 22-23.
156. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 136, арк. 15, 38, 40.
157. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 156.
158. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 179, арк. 4.
159. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 241, арк. 13-14.
160. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 279 (1), арк. 25.
161. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 279, арк. 15.
162. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 29(1), арк. 9-10.
163. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 293, арк. 45.
164. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 341, арк. 15-22.
165. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 348, арк. 2.
166. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 348, арк. 8.
167. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 353, арк. 50.
168. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 56.
169. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 115.
170. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 37.
171. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 14.
172. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 6.
173. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 60.
174. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 67, арк. 42, 50, 55, 89.
175. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 83(II), арк. 172-173.
176. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 84.
177. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 267, арк. 29, 47.
178. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 279, арк. 35.
179. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 28(II), арк. 192-196.
180. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 324, арк. 110.
181. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 348, арк. 2, 7.
182. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 355, арк. 30.
183. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 41, арк. 46.
184. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 22-23.

185. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр.
186. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 135, арк. 4.
187. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 140, арк. 22.
188. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 170, арк. 21.
189. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356.
190. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1.
191. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 18, арк. 1а.
192. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 233, арк. 4 -13.
193. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 241, арк. 88.
194. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 251, арк. 47.
195. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 267, арк. 29, 47.
196. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 267, арк. 47.
197. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 279, арк. 108, 117.
198. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 293, арк. 33, 39.
199. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 328, арк. 26-29.
200. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 341, арк. 30.
201. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 354, арк. 15-17.
202. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 354, арк. 18.
203. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 354, арк. 5.
204. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 100.
205. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 356, арк. 50.
206. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 49, арк. 73-74.
207. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 52, арк. 30.
208. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 56, арк. 1а.
209. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 12, 14.
210. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 3-4.
211. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 67, арк. 102.
212. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 67, арк. 53-54.
213. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 67, арк. 98-99.
214. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, спр. 79, арк. 17, 18.
215. Чернявский В. Описание Запорожской Сечи // История о казаках запорожских. – Одесса, 1852. – С. 82.
216. Чичерин А.С. Обзор исторического развития сельской общины в России // Опыты по истории русского права. – Москва, 1858. – С. 24.
217. Шабельдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 30, 72.
218. Шевчук В. Погляд на козацький устрій у політичній ліриці XVII-XVIII ст. // Хроніка 2000. – К. – Вип. 23-24. – С. 103-115.
219. Шиян Р.І. Ще раз про ситуацію на території колишніх Вольностей після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.): Чутки як істо-

- ричне джерело//Наукові доповіді студентів і аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Вип. 4. – С. 39-44.
220. Щербальский Петр. Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих//Потемкин и заселение Новороссийского края. – СПб., 1868. С. 130–175.
221. Щербак В.О. Роль Запорозької Січі у формуванні козацтва на Україні//Тези І Республіканської конференції. – Дн-ськ, 1990. – С. 95.
222. Эрих Лассота. Путевые записки. – СПб., 1873. – С. 49.
223. Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: В 2-х частях. –К., 1995. – С. 254.
224. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. – Дн-ськ, 1989. – 140 с.
225. Яворницький Д.І. До історії степової України. – Дн-ськ, 1929. – С. 32.
226. Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: В 3 т. – Львів, 1990. – Т. 1. – 312 с.
227. Яворницький Д.І. Історія Запорозького козацтва: В 3 т. – К., 1991. – Т.1. – 316 с.
228. Ястребов В. В запорожском захолустье//Киевская старина, 1885. – Т. XIII. – С. 725.
229. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 3. – S. 1358.
230. Leszek Podhorodecki. Sicz Zaporoska. – Warshzawa, 1970. – S. 64.

Географічний показник

А	Боянське, с. 85
Андріївка, сл. 121	Бригадирівка, с. 73
Анівка, с. 69	Буг, р. 61, 99, 181
Б	Бугогардівська паланка 114, 157
Багата, р. 85	Бутовка, с. 83
Базавлуг, р. 194, 197	В
Базавлук 102	Військо Запорозьке Низове 9
Барвінкова Стінка 193	Велика Сура, р. 112
Біла, р. 114	Велике князівство Литовське 227
Бешбайраки 82	Великий Луг 39, 93,
Богородичне, с. 136	
Бородаївка, с. 102	

Примітки

116, 127, 128, 221	Запорозьке Військо 156
Вовча, р. 58, 121, 220	Запорозьке козацтво 6
Вольності	Звонецький поріг 62
8, 9, 23, 55, 56, 59, 61, 65,	землі Війська Запорозького
79, 85, 88, 102, 108, 109, 111,	Низового 60
115, 117, 119, 126, 132, 136,	землі Келебердянської сотні 85
147, 148, 149, 151, 171, 175,	землі Переволочанської сотні 85
191, 200, 209, 217, 218	
Ворскла, р. 61	І
Г	Інгул, р. 99, 114
Гард 146, 181	Інгалець, р. 94, 101, 102,
Гасан-Баша 84, 87, 143, 212	114, 203, 205
Григорівська фортеця 35	Інгульська паланка 114
Д	К
Димитрово, с. 35	Кінські води 119, 162
Дніпро, р. 35, 42, 61,	Кінська, р. 115
62, 97, 102, 104, 198	Калужино, с. 85
Дніпропетровськ 97, 226	Кальміуська паланка 114
Дніпропетровщина 217	Канівський замок 62
Дністер, р. 61	Катеринослав 102
Добруджа 181	Кисляковський курінь 96
Домоткань, сл. 112	Кодацька паланка 81, 95,
Дон, р. 41	102, 111, 117, 198, 205
Донець, р. 61	Конка, р. 35
Є	Кочережки, с. 36
Європа 5, 59, 166	Кременчук, 38
Єлисаветградська провінція 199	Кременчуцька сотня
Ж	Миргородського полку 85
Жовта, р. 69	Кривий Торець, р. 139
З	Крим 162, 208
Задніпрські місця 83	Кримське Ханство 54
Запорожжя	Кубань 181
18, 21, 33, 53, 59, 86, 87,	Л
94, 118, 125, 131, 133, 147, 150,	Ливенське, с. 35
174, 190, 209, 214	М
	Маячка, с. 99
	Мілова, р. 114

- Міус, *р.* 31
 Макарів Яр 121
 Мала Хортиця, *о.* 44, 93
 Мертві Води, *р.* 82, 83
 Мигійська Січ 232
 Мишурин Ріг, *м.* 83, 85, 100
 Молодняга, *балка* 91, 93, 97
 Московка, *р.* 96, 123, 208
 Мустріт–Кермен, *м.* 41
 Муравський шлях 162
- Н**
- Нехворощанський монастир 117
 Нижня Терса, *р.* 68
 Новий Кодак, *м.* 79, 91, 203
 Новоселиця, *с.* 79, 136
 Новосербія, *провінція* 102
- О**
- Овечі Води, *р.* 61
 Одеса 90
 Олександрівська фортеця 96, 123
 Олександрівський ретраншемент 72
 Олександрівський форштадт 98
 Олександрія, *м.* 100
 Омельничок, *р.* 83
 Оріль, *р.* 35, 85, 99, 102
 Орільська паланка 75, 113, 117, 162
 Османська імперія 55, 105
 Отоманська Порта 5, 31, 120
 Очаків, *м.* 119
- П**
- Павлоград 65
 Південна Україна 6, 7, 23, 42, 99, 124
 Південне Подніпров'я 198
 Південний Буг, *р.* 39, 182
- Північний Донець, *р.* 121
 Підпільна, *р.* 100
 Піски, *урочище* 58
 Переволочне, *с.* 100
 Петрова слобода 197
 Плахтіївка, *с.* 85
 Подунав'я 181
 Покровське, *с.* 220
 Половиця, *сл.* 81, 97, 226
 Польща 162
 Портмашево, *урочище* 91, 93
 Правобережна Україна 162
 Прогноїнська паланка 60
 Протовчанська паланка 113, 117, 136, 160
- Р**
- Річ Посполита 10, 53
 Романкове, *с.* 80
 Російська імперія 55, 60, 149, 217
 Росія 167, 168, 174, 233
- С**
- Самара, *с.* 79
 Самара, *р.* 36, 41, 61, 81, 196
 Самарська паланка 117, 142, 187
 Самоткань, *р.* 112
 Санкт-Петербург 150
 Слюсаревий, *о.* 80
 Солоня, *р.* 77
 Сугаклеї, *р.* 78
 Суха Сура, *р.* 112, 179
 Сухий байрак 71, 82
- Т**
- Тавань, *о.* 39, 41
 Тернівка, *р.* 196
 Тилигул, *р.* 146

- Томаківка, *р.* 40, 111
 Тритузна, *р.* 112
 Тритузне, *с.* 79
 Туреччина 162

У

- Україна 59, 87, 98, 211
 Українська лінія 79

Х

- Хортиця, *о.* 91, 97,
 104, 111, 116, 219, 222
 Хасан-Паша, *фортеця* 119

Ч

- Чорне море 213
 Чорний ліс 68
 Чорний Ташлик, *р.* 146

Іменний покажчик**А**

- Адам Сміт 167, 168
 ак. Гільденштедт 31
 Андрієвський А.А. 26
 Антонович В. 33
 Апанович О.М. 22, 224
 Апостолов А. 24, 47, 195
 Арслан-Гірей 120

Б

- Біднов В.О. 11, 139
 Білий І. 122, 196
 Білицький 144
 Білоусов 112
 Бабенко В. 93
 Бабура І. 219
 Багалій Д.І. 15, 74, 142
 Балицький Д. 196
 Бандура С. 83
 Барабанов О.Н. 172, 176
 Барабаш Д. 41
 Бардадим 74, 82
 Батуринський І. 106
 Бельський М. 37, 40
 Безмолвний І. 64
 Безстарко О. 81
 Бєня К. 112
 Бойко А.В.

12, 110, 115, 118

- Боплан Гійом Лавасер де
 39, 46, 88, 198
 Браїчевська А.Т. 90
 Бублієв М. 101
 Бут Д. 88
 Бучка 138

В

- Вінниченко Г. 217
 Вернадський В.І. 10, 226,
 229
 Вертебний А. 69
 Верхогляд Д. 82
 Вишневецький Д. 43
 Волевач 63, 64
 Волошин А. 201

Г

- Галета Я. 187
 Галушка О. 138
 Гамченко С. 91
 Гараджі 193
 Гаркуша С.
 136, 138, 140, 217
 Гаркуша Я. 106
 Глоба 65, 195
 Глоба І. 58, 194, 195, 201

- Глоба Л. 172, 204
 Глухий Н. 58
 Голіцин Д.А. 168
 Голобуцький В.А.
 20, 142, 159, 206
 Головатий А. 187
 Головка П. 145
 Головченко 138
 Гребінка Є. 99
 Григорович О. 135
 Грицько Нечоса – Потьомкін
 Таврійський 186
 Грозовський І.М. 23
 Громуха 219
 Грушевський М.С. 45, 51, 62
 Губа Ю. 83
 Гужменко М. 111, 112
 Гузенко С. 49, 52
 Гурина 138
- Д
- Давикот 134
 Даніель де Боксет 100
 Де-Рібас О. 90, 223
 Десницький С. 168
 Довбиш І. 58
 Долгорукий В.М. 122
 Дорошенко Д. 33, 205, 206
 Дружиніна О.І. 21, 90
 Дунай С. 83
 Дяченко П. 139
- Е
- Евлія Челебі 119
- Є
- Єфименко О.Я. 43, 48, 50
- Ж
- Житецький І. 44
- З
- Загоровський Е. 24
 Залізник С. 64
 Зарульський С. 31
 Зеленський 73
 Зуєв В.
 32, 140, 179, 181, 195, 203
- К
- Кабузан В.М. 21, 56, 173
 Калниш П. 177, 195, 211
 Калнишевський П.
 133, 145, 188, 190, 204, 208
 Каманін І.М. 39, 41, 62, 65
 Кампредон 33
 Каплун С. 194, 195
 Капніст 64, 77, 143
 Карелін І. 50
 Карнаух Марк 204
 Катерина II 103, 233
 Качалов 179
 Кащенко А.
 33, 39, 116, 208, 214
 Квітка-Основ'яненко 209
 Квяткевич Я. 147
 Кирик Рудь 112
 Кириченко М.
 17, 18, 68, 75, 86, 157
 Кладь 138
 Ковальчук 74
 Ковпак 195
 Ковпак О. 84
 Ковтун Д. 90, 223
 Козловський А.О. 210
 Коль 98
 Колотнеча Ф. 58
 Комарь М. 24
 Кониський Г. 100
 Корж М.
 34, 57, 65, 88, 93,

- 127, 136, 172, 179, 180,
 204, 205, 208, 217, 220, 221
- Корчагін 116
 Косолап І. 145
 Костюрін 120, 192
 Кравець 138
 Крим-Гірей, хан 107
 Куліш П.О. 46, 48, 62, 213
 Куліш С. 145
 Кучер Хома 112
 Кущинський 73
- Л
- Ліщина В. 69
 Лантух Г. 145
 Лата О. 136, 193
 Лашенко Х. 13
 Лебединець 107
 Левко Чорний 138
 Легкоступ Я. 217
 Леклерк 33
 Лелека 106, 107
 Леонтьев 96
 Леп'явко С.А. 48
 Лиман І.І. 214
 Логин Безрук 111
 Ломаний Я. 194
 Ляскоронський В. 61
 Лянцкоронський П. 41
 Лясота Е.
 52, 103, 149, 163, 171
- М
- Марко Соломон 194
 Макар Безвідний 121
 Макаревський Ф.
 30, 68, 69, 118
 Максудов 145
 Малашевич І. 96
 Малий І. 144
 Малиновський Д. 106
- Маркевич А. 33
 Мезенцев С. 146
 Миклашевський М.П. 140
 Михилович Д. 77
 Мицик Ю.А. 151
 Мишецький С.І.
 23, 31, 76, 149, 179
 Моторний І. 144
 Муравйов 144
 Муромцев М.В. 92
 Мюнц Ж. 89, 90
- Н
- Нагірний В. 123
 Нагай М. 112
 Небуян Л. 83, 112
 Недоступ 56, 130
 Никитов С. 82
 Новицький Я.П.
 34, 72, 95, 208, 209, 214, 221
 Ногаткін І. 104
 Норов 84
- О
- Олелькович С. 48, 61
- П
- Підгородецький Лех 24, 72
 Пірко В.О. 22, 23
 Павло І 184
 Падалка Л. 24
 Панін П.І. 103
 Пашковський М. 38
 Перехристов 112
 Петрик 100
 Петруша О. 156
 Письмений Г. 204
 Письмений К. 145
 Пишмич 193
 Полонська-Василенко Н. 11,
 19, 56, 92, 94, 95, 125,

- 129, 132, 133, 134, 136,
138, 142, 173, 176, 180,
183, 231
Поль О. 33
Попович Г. 196
Порохня А. 121
Порохня Г. 212
Посошков І.Т. 167
Потьомкін Г.О. 15, 92, 116
Пушкін, віце-адмірал 116
Пясецький 49
- Р**
Розсолода І.
34, 71, 89, 126, 179, 219
Розумовський К.
120, 146, 192
Рондо 172
Рубанов 112
Рудий М. 144
Рудольф II 163
Румянцев, граф 32
Рябінін-Скляревський О.
143, 169, 172, 199,
232
Рябий П. 73
- С**
Сімур 222
Сірко І. 30, 68, 100
Самійло Ніс 57, 112, 185
Сигізмунд І 60
Сигізмунд-Август 63
Синявський А. 33
Скальковський А.О. 14, 67,
105, 110, 111, 132, 158,
181,
186, 191, 197
Скапа Мойсей 83
Слабченко М.Є.
- 18, 19, 43, 49,
52, 56, 57, 59, 62, 67, 75,
76, 86, 131, 133, 134, 142,
153, 155, 159,
184, 189, 190,
191, 228, 236
Сліпий Х. 111
Советов А. 189
Сокур Ф. 144
Сологуб А. 121
Сошельський І. 134, 216
Степовий В. 163
Стефан Баторій 41
Стороженко І.С. 222
Строкатий 111
Струць С. 144
Стягайло І. 158
Сухий Ф. 140
- Т**
Таран В. 138
Тараненко Т. 144
Телегін Д.Я. 13
Тендетник С. 58
Тороп 218
Тотт, барон 78
Тума В. 83
- У**
Ус 100
- Ф**
Федорів Г.
112, 145, 163, 192
Франсуа Кене 167, 168
Фредерздорф, барон 123
Фридрих А. 204, 225
- Х**
Хаджи-Гірей 107

Примітки

- Халім-Гірей, хан 106
Хасан-Паш 119
Хамард 32
Харько Зайченко 96
Хижняківський М. 65
Хмельницький Б. 41, 55, 232
Хоецький К. 220
Хоймарде 197
Х'ю Вауелз 222
Христоріз М. 203

Ч

- Чабан П. 112
Чепіга 138
Чернявський В. 109, 115
Чорний В. 49, 52
Чорний С. 156

Ш

- Шабульдо Ф.М. 61
Швець І. 91, 138

- Шерстюк В. 112
Шиманов А. 24
Шкода Д. 58
Шмалько Г. 216
Шморгун І. 194, 195
Штофельн К. 231
Шульга Г. 57, 112
Шустовал К. 107
Шуть Й. 208

Щ

- Щебальський П. 15, 110
Щербак В.О. 41

Я

- Яворницький Д.І. 16, 26, 39,
76, 86, 92, 93, 94, 97, 108,
110, 111, 113, 117,
132, 159, 181, 182, 213
Ястребов В. 24, 218

Ілюстрації

1. Фото «підйомного матеріалу» з району Нехворощанського перевозу.
2. Фото місця старого перевозу через р. Оріль.
3. Карта Запорозьких земель за Д.І.Яворницьким.
4. Фото знахідок гідроархеологів.
5. Діаграма отримання землеволодіння за даними архіва Коша Нової Січі.
6. Фото. Розкопки зимівника на о. Хортиця.
7. Гравюра Мюнца XIX ст. Запорозький зимівник.
8. Схема садиби зимівника за Д.І.Яворницьким.
9. Схема садиби зимівника за гравюрою Мюнца.
10. План Олександрівського ретраншементу 1770 року з позначенням 10 зимівників.
11. Вітряки на горі.
12. Садиби зимівників з плану Олександрівського ретраншементу 1770 року.
13. Хата на Самарі, якій більше 120 років.
14. Фото шурфа зимівника на березі Конки.
15. Фрагмент карти з позначенням зимівників навколо Січі.
16. Схема Нової Січі з зимівниками вздовж дороги на Мишурін Ріг та Переволочну.
17. Фрагмент карти 1738 року з позначенням «зимівник Холодов».
18. Фрагмент карти Великого Лугу 1772 року з зимівниками.
19. Зимівник у степу.
20. Схема збору розвіданих на Запорожжі часів Нової Січі.
21. Малюнок військових укріплень запорожців уздовж Дніпра від Бородаївки до Катеринослава.
22. Карта 1769 року з позначенням мечетей на правому березі Конки.
23. Фрагмент карти з позначенням зимівників правого берега Дніпра навпроти Хортиці.
24. Зимівники острова Хортиця.
25. Запорозька слобода з церквою.
26. Схема соціально-правових стосунків мешканців зимівників.
27. Діаграма активізації гайдамацького руху за даними архіву Коша.
28. Воли на пашні.
29. Чумацький віз з волами.
30. Вітряк.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	5
Розділ I. Історичні умови існування зимівників у XV–XVIII сторіччі	37
1. Передумови виникнення запорозьких зимівників	37
2. Формування системи землекористування на території Запорозьких Вольностей	60
3. Історико-архітектурні особливості запорозьких зимівників	87
4. Військово-стратегічні функції зимівника	99
5. Кількість та типологія запорозьких зимівників	109
Розділ II. Зимівник у соціально-економічній структурі Запорозьких Вольностей	130
1. Соціальний та кількісний склад мешканців зимівників	130
2. Зимівник у територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей та його вплив на їх управлінські структури	148
Розділ III. Загальноекономічний розвиток запорозьких зимівників	165
1. Загальна характеристика економічної моделі зимівникового господарства	165
2. Розвиток основних галузей зимівничого господарства та їх продуктивність	178
3. Інші галузі господарства та поява торговельного капіталу	198
Розділ IV. Соціокультурне значення зимівника	207
1. Деякі світоглядно-есхатологічні особливості середовища зимівчан	207
2. Вплив зимівника на формування психологічного типу запорожців	215
Післямова	227
Примітки	237
Список джерел і літератури	237
Географічний покажчик	247
Іменний покажчик	250
Перелік карт та ілюстрацій	254
Зміст	256

Наукове видання

Олександр Леонтійович ОЛІЙНИК
Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775)

Літературний редактор	Є.Солонина
Художній редактор	І.Князєв
Технічний редактор	Л.Лазутіна
Підготовка ілюстрацій	А.Кондаков
Коректор	Ю.Красникова
Фото	І.Трипольського

Здано до складання 15.11.04. Підп. до друку 11.08.05.
Папір офсетний. Формат 60×90/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,38 + 1,5 вкл. Ум. фарбовідб. 16,75 + 1,5 вкл.
Обл.-вид. арк. 10,38. Наклад 500 прим. Зам № 948/308.

Видавництво «Дике Поле»
69063, Україна, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 31-А.
Тел. (0612) 13-75-95; факс 13-75-05
Свідоцтво про державну реєстрацію ЗЗ № 004 від 23.08.01.

Віддруковано у ТОВ «Навчальний друк».
61001, м.Харків, вул. Державінська, 38
Свідоцтво серія ХК № 58 від 10.06.2002 р.